

SJEĆANJA NA USTANAK U BANIJI

POČETAK USTANKA

Teror koji je u Baniji započeo dolaskom ustaša na vlast nagnio nas je da tražimo izlaz iz strahota koje su se nadvile nad naša mirna sela i domove. S početkom ljeta učestali su pokolji nevinog naroda. Pokušali smo da borbom damo oduška i nagonilanom strahu, i mržnji prema zločincima.

Nekih desetak dana prije ustanka sastala se naša grupa od po 7 drugova iz sela Drenovca i Vlaovića da se dogovorimo kako da dođemo do oružja, da bismo mogli kasnije krenuti u akcije. Tako smo došli do podataka gdje bismo i kakvo oružje mogli da nađemo. Naša grupa iz Drenovca pribavila je nekoliko lovačkih pušaka, a grupa iz Vlaovića provalila je u kuću jednog bivšeg pukovnika i tamo nabavila nekoliko prerađenih karabina. Ovako naoružani očekivali smo od našeg partijskog rukovodstva signal za ustankak. U srijedu 23. jula signal je primljen.¹ Istog dana odlučili smo da izvršimo napad na opštini u Banskom Grabovcu i stražu na pruzi između Grabovca i Vlaovića. Dogovorili smo se da se za napad prikupimo na jednoj livadi kraj Vlaovića, da ponesemo oružje, ključeve za rastavljanje šina i pile za rezanje TT stubova, a da plan napravimo pred sam napad.

Krenuli smo iz Drenovca na ugovorenou mjesto. Za rukovodioca grupe izabrali smo Petra Babića, ljudinu strogog izgleda. Kad smo došli do Baždareva mosta na riječici Bručini, gdje je i granica između naša dva sela, naš vođa je stao i izjavio da on dalje ne ide. Na naša pitanja zašto, samo je ponavljao da dalje ne ide. Od bijesa zamahnuo sam da ga udarim pilom koju sam nosio, no, uzdržao sam se i istrgao mu iz ruku lovačku dvocijevku koju je nosio.

¹ 21. jula održan je sastanak Kotarskog komiteta KPH Glina, na kojem je donijeta odluka za ustankak. Odluka je prenijeta svim partijskim organizacijama, pa tako i celiji u Drenovcu.

Produžili smo bez njega. Na ugovorenou mjesto vodio nas je Petar Vladić. Bilo je mračno, maglovito, lutali smo po liva-dama puna dva sata, no, grupu iz Vlaovića nismo našli. Sve do zore lutali smo od vrbe do vrbe u blizini željezničke stanice Vlaović, u kojoj se tada nalazilo oko 120 ustaša i žandarma. Vidim — od zajedničke akcije nema ništa, pa sam predložio drugovima da sami nešto učinimo. Složili su se, pa smo se istim putem vratili do mosta Zrnčište na Bručini, odakle je do pruge bilo oko 400—500 metara. Skrenuli smo ka jednoj šumici, koja se nalazila između nas i pruge. Od nje do pruge rasli su kukuruzi. Skupili smo se u šumici i dogovorili što da učinimo. Svitalo je. Uto primjetismo da prugom od stanice Vlaović idu prema nama dvojica ustaša. Na moj predlog da im postavimo zasjedu samo mi se pridružio Adam Baždar Ranko — ostali se nisu ni pomakli. Očigledno, trebalo je imati odlučnosti, koju još nismo bili razvili. Nas dvojica se privukosmo kroz kukuruze pruzi. Ustaše su bile kojih 100 metara udaljeni od nas — polako su se približavale. Sjetih se da još nisam ni pregledao moju dvocijevku, za koju sam imao samo dva naboja. To isto nije učinio ni Ranko sa svojim starim francuskim karabinom, za koji je imao samo jedan metak. Ustaše su spokojno dolazile, zastale su za trenutak ispred nas, a mi se nismo usudili da išta učinimo — bojali smo se da nas ovo staro oružje ne izda. Ustaše su pošle dalje, a mi smo pozurili do naših drugova da bismo ih nagovorili da zajedno sačekamo ustaše kad se budu vraćale. No, u šumici ih više nije bilo — vratili su se u selo. U isto vrijeme čusmo pucnjavu od Banskog Grabovca — naši drugovi iz Vlaovića sigurno su počeli s akcijom, pa nam je ovaj neuspjeh utoliko teže padaо.

Ipak smo nekako pronašli još četvoricu drugova, vratili se na prugu, presjekli pet telefonskih stubova i pokušali da rastavimo prugu, no, bez željeznih šipki to nije išlo. Navalismo na odšrafljenu prugu porušene stubove i brzo se povukosmo do našeg sela, jer je već bilo vidno. Čekali smo rezultat svoje »diverzije«. Ujutro je vlak naišao, stao ispred prepreke, pratinja vlaka je prepreku uklonila i on je nesmetano nastavio put.

Uskoro su na kamionima stigle ustaše iz Gline — zaustavlje su se na svakih 200 metara i otvarale mitraljesku vatru po kućama, šumarcima, žbunju i kršu. Narod je iz sela počeo bezglavo bježati. Mi smo se iz grupe dogovorili da se sastanemo u prvi sumrak i da se prebacimo u šumu Šamaricu. Nismo se skupili, pa sam krenuo sam. Putem su mi se pridružila još dva druga.

Nakon lutanja od 3—4 dana po Šamarici konačno sam se našao s drugovima iz Vlaovića, kao i sa braćom Vladići iz mog

selo. Osnovali smo logor i dogovorili se kako da riješimo problem ishrane, koji nas je najviše mučio, pored drugih problema na koje smo, nenaviknuti na ovakav život, nailazili.

PRVA PUŠKA

Negdje koncem avgusta dobio sam u logoru naređenje da, od tada već proslavljenog komandanta Vasilja Gaćeša, u zaselku Kačari (selo Drenovac) postavim zasjedu neprijateljskoj patroli koja svaki dan odlazi sa željezničke stanice Banski Grabovac prema selu Mali Gradac, gdje se nalazila žandarmerijska stanica. U patroli su redovno bili četvorica ustaša i jedan žandarm. Sam Gaćeša odabrao je još 6 drugova i stavio ih pod moju komandu. Ovi drugovi imali su od oružja starinske »štucove«, na kapisle, a ja dvocijevku sa patronama.

Na određeno mjesto stigli smo prije svetuća. Izvidio sam teren i odabrao mjesto za zasjedu. Bili smo blizu zaselka, koji je bio potpuno pust. Na mjestu koje sam odabrao za zasjedu cesta je prolazila neposredno uz riječicu Bručinu. Na jednom mjestu uz obalu cesta je bila ranije prekopana, a sada je ostalo ulegnuće. Tu sam postavio dvojicu drugova da zaustave patrolu (koja se redovno vozila kolima), ako nama ostalima izmakne. S ostalom četvoricom dogovorio sam se da oni pucaju na ustaše, a ja će da gađam vođu patrole, žandarma. Zauzeli smo položaje u živici, na kojoj smo napravili proreze kao puškarnice. Živica je bila na zapadnoj, a obala na istočnoj strani ceste.

Čekali smo punih 6 časova. Rominjala je sitna, maglovita kiša. No, prije nailaska očekivanog neprijatelja, naišla je jedna žena sa suprotne strane i primjetila onu dvojicu drugova kod prekopa na cesti. Pošto su već i ustaše nailazile u kolima, ženu nismo mogli da zaustavimo. Ustaše su je zaustavile, upitale je gdje ide, a kako je od straha počela mucati, počeli su na nju da viču i pitaju: »Ima li gdje te vaše komunističke bande?« Odgovorila je da nije nikog vidjela, sem dvojice kod prekopa, za živicom. Na to su ustaše sišle s kola, potjerale ženu ispred, a one su iza kola s puškama na »gotovs«, krenule k nama. Žandarm je išao lijevom stranom ceste, uz samu obalu, a ustaše desnom, ispod živice koja je cestu nadvišavala za oko metar, pa su tako bili kao u nekom jarku. Držao sam žandarma na nišanu. Kad je došao skoro do mene primijetio me je, trgao pušku, no, istog sam časa povukao oba oroza, opalio i srušio ga. Pao je ničice, licem u prašinu. Čudilo me što ne čujem pucnje ostalih drugova, no, kad sam pogledao, vidiо sam da su trojica napustila zasjedu, a četvrti je povukao glavu kroz živicu i vikao: »Druže Ilija, pobjegoše nam ustaše!«

Dok sam iskočio na cestu, zgrabio žandarmovu »zbrojku« i od radosti je triput poljubio, ustaše su već skočile u Bručinu i njenim vijugavim, plitkim koritom podaleko izmakle. Kod ubijenog žandarma našli smo 150 puščanih metaka, jedan belgijski pištolj sa 50 metaka i kožni torbak sa tri sekcije i zapisnik s imenima porodica drugova koji su odbjegli u šume. Naslovljen je bio na »Žandarmerijsko krilo« u Petrinji, a došao je u »prave« ruke. Tako sam došao do svoje prve vojničke puške.

U to začusmo paljbu iza brda s istočne strane. Znao sam da je tamo, u zaselku Begovići, postavljena jedna druga naša zasjeda, pa smo joj pohitali u pomoć. Uspjeli smo se na brijeđ i zauzeli položaj da pomognemo grupi naših boraca, koji su se na njega povlačili. U pomenutom zaselku ubili su jednog ustaškog tabornika koji je tamo zalazio na motoru, uvijek naoružan puškomitrailjezom. Oružje su uzeli i sad su se povlačili ispred jedne veće grupe ustaša koja je, prekasno, pohitala svom taborniku u pomoć. Uskoro su ustaše dovukle neku cisternu s benzином, te su polile i zapalile sve kuće. Narod, koji se dотле dosta pasivno držao, došao je poslije toga k nama u Šamaricu.

Ostao sam na brdu do mraka gledajući kako gori prvo spaljeno selo na Baniji.

U ŠUMI ŠAMARICI

U avgustu u Šamarici su bila dva veća logora: jedan koji su osnovali drugovi iz Siska i Petrinje u predjelu Kaline, više sela Komogovine i drugi negdje u sredini šume, u kojem su bili drugovi iz sela Drenovca, Vlaovića i Lušćana. Mi smo se iz logora uzajamno posjećivali, pa je došlo do sporazuma da zajednički miniramo njemački transportni vlak, koji je redovno prevozio ratni materijal između Sunje i Siska (Capraga). Akcija je trebalo da bude izvršena kod sela Brđana.

Tačnog datuma akcije se ne sjećam — mislim da je bio 9. septembar. Dan prije akcije, oko 17 časova, krenuli smo u logor Siščana bilo nas je nekoliko desetina; naoružani smo bili uglavnom puškama i sa nekoliko revolvera. Našim logorom rukovodio je Vasilj Gaćeša. Prije pokreta govorio nam je o značaju akcije, o naporima koji nas čekaju, savjetovao da se oslobođimo svakog suvišnog tereta, jer se očekivalo da će biti dosta plijena i slično. Siščani su nas veselo dočekali. I njih je bilo koliko i nas, no bili su bolje naoružani — imali su jedan teški i jedan laki mitraljez. Teški mitraljez nisu ponijeli u ovu akciju.

Formiran je jedan odred od preko 60 boraca i tako smo krenuli prema Komogovini. Kad smo došli na kraj šume krenuli smo kroz jedan usjek niz brdo, kroz koji su se nekad spuštala debla. Komandu je preuzeo Đuro Kladarin (politkomesar Komande Banije). Svrstao nas je po dvojicu, redom odbrojavao po deset, a jedanaesti je bio desetar. Tako su formirane desetine. Meni se to nije svidjelo, jer sam se našao u desetini s potpuno nepoznatim drugovima. Nekako sam imao predosjećanje da akcija neće uspjeti, pa sam to poluglasno i izrekao. Na to mi je jedan od tih nepoznatih drugova dobacio da ne govorim besmislice.

Poslije nekoliko riječi koje nam je Kladarin uputio, brzo smo krenuli prema cilju. Zapravo, više smo trčali no hodali. Veza se prekidala nekoliko puta i teško smo je uspostavljali. Blizu cilja zaustavili smo se kraj nekakve živice na livadi, mokri od znoja. Naređeno nam je da legnemo i da bude najveća tišina. Ležali smo oko jedan sat, a neki su počeli da gundaju što smo toliko trčali, a sada mokri ležimo i zebemo. Tada se šapatom prenijela komanda: »Pokret, tišina!« Nakon desetak minuta stigli smo u neke male njive zasađene kukuruzom, do same pruge. Polegali smo jedno pedesetak metara od nje. Baš kad nas je obilazio Simo Todorović, čuo se pucanj puške na pruzi i jauk: »Joj, vojsko, poginuh!«, a iza toga neko trčkaranje prugom prema Sunji. Nisam mogao ocijeniti šta se događa, ali je napetost bila na vrhuncu.

Istovremeno se začulo kako dolazi vlak od Sunje. Očekivali smo svakog časa da mina eksplodira. Svi smo se pretvorili u uho, iskolačenih očiju prema užarenoj lokomotivi koja je vukla dugu crnu željeznu zmijurinu iza sebe. No, vlak je prošao i ništa se nije dogodilo. Simo Todorović ponovo nas je obilazio, kad začusmo da od Sunje nailazi i drugi vlak. »To je sigurno onaj koga čekamo«, zaključio sam u sebi. No, i taj je skoro prošao, eksplozija je opet izostala, kad opali jedna puška i za njom se spontano osu paljba po vlaku, koji uskoro nestade u mraku. Već me je bila spopala groznica od bijesa, jer sam video da nam je akcija propala.

Uto se prenese i naređenje za povlačenje. Povlačili smo se bez vojničkog reda — za desetare nismo ni znali. Polagano sam išao preko nekog šljivika, jer su mi se noge ukočile, kad nađoh na jednog druga koji je na taricu namotavao neko uže. Pade mi na um da bi to mogao biti miner, pa ga upitah šta radi i šta se to noćas dogodilo. Pružio mi je kraj užeta i rekao: »Evo, vidiš, netko je prerezao uže, pa mina i nije mogla da eksplodira kad je uže povučeno«. Zaključio je, da je to sigurno uradila neka izdajica (kasnije se ustanovilo da su uže prerezala dvojica

koji su bili postavljeni da paze da na minu ne nabasa neprijateljska patrola; kažnjeni su kao izdajnici). Požurili smo za kolonom.

Dok smo se peli uz jedno manje brdo više sela Graduse, Artur Turkulin² zaustavio je kolonu, sakupio borce u krug i objasnio kako je došlo do neuspjeha. Naglasio je da nas ovaj neuspjeh ne smije da obeshrabri.

Dok je on govorio sjeo sam na jednu kladu, na sunce, ugrijao se i od umora zaspao. U međuvremenu seljaci su donijeli jabuka i kukuruznog kruha; to je podijeljeno i pojedeno dok sam spavao. Probudilo me je nečije drmanje. Pogledah i spazih kraj sebe Vasilja Gaćešu. Do njega je sjedio Artur Turkulin, koga nisam poznavao. Počeo je da me ispituje zašto sam se odvojio od ostalih drugova, zašto nisam jeo, šta sam po zanimanju i slično. Kad sam mu odgovorio da sam obrtnik i da sam zanat učio u Budimpešti, pogleda me i reče:

— Daj ti meni reci istinu: zašto si sinoć unaprijed rekao da u ovoj akciji neće biti uspjeha?

Odgovorio sam mu:

— U našem logoru ima desetak članova Partije, a sigurno najmanje toliko i u vašem; zašto ti drugovi, partijci, nisu izabrani za desetare, nego su određivani nasumice, kako na koga padne broj? Da je jedan takav desetar čuvao minu, sigurno bi je sačuval od sabotera. Ne sviđa mi se ni što smo bili pomiješani s vašim drugovima, jer se ne pozajemo, pa smo se i rasturili. Žao mi je što je propala ovakva prilika, koja će se teško ponoviti.

Na ovo mi Turkulin nije ništa rekao, samo je dodao da ne treba gubiti nadu i moral poslije prvog neuspjeha.

Odmah poslije razgovora pokajao sam se što sam to o partijcima rekao pred Gaćešom: on tada nije bio član KP, pa sam osjetio da su ga se moje riječi kosnule.

ZAKLETVA

Na dan polaganja zakletve, 28. septembra 1941. okupili smo se u našem logoru, gdje se našlo i mnoštvo naroda iz zbjegova po Šamarici, svi uzbuđeni i radosni. Zakletvu je čitao Srećko Manola, komandant grupe odreda Korduna i Banije, španski borac, a mi smo je punim srcem za njim svečano izgovarali.

* Narodni heroj.

Kad je završeno, pozvao me je Gaćeša iz stroja i poslao da donesem rakiju da počastimo drugove prije jela. Bilo je spremljeno dosta na ražnju pečenih svinja i ovaca. Otišao sam po rakiju, za koju sam jedini znao gdje je skrivena (čuvali smo je za sanitetske potrebe), a dotle su se borci svrstavali po desetinama: vršeno je preformiranje jedinica i formiranje Banjiskog partizanskog odreda. Natočio sam rakiju u pleteni balon i spremao se da vratim sud, iz kojeg sam točio, na staro mjesto, kad začuh jednog druga kako me zove. Požurih k njemu da ne bi primijetio gdje sam ostavio rakiju. Upitah ga što viče, a on mi veselo odgovori:

— Izabran si za desetara.

Tome se nisam obradovao.

Gaćeša je još bio pred strojem. Kad me je vidio, pružio mi je nasmijano ruku i poveo pred jednu odbrojanu desetinu.

— Evo, ovo je tvoja desetina, reče mi — ti si sad njihov desetar.

Kad sam mu rekao zašto baš ja da budem desetar, prvo mi je nešto opsovao a onda rekao:

— Nisam te ja odredio. Sami su te izabrali. Evo ti ih, pa ih sam pitaj.

Borci su se smijali i potvrđivali njegove riječi. Stojao sam kao ošamućen ispred stroja, a onda kao da me je neko probudio: shvatio sam da sam postao desetar i primio na odgovornost tuđe živote. Odredio sam sebi zamjenika, popisao borce, oružje i municiju, a zatim smo se pridružili ostalim borcima i narodu u općem veselju.

Sutradan smo održali sastanak desetine i odlučili da podignemo kolibe za spavanje, kako bismo noću bili na okupu. Naredio sam svojim borcima da se niko bez odobrenja ne smije udaljavati iz logora, čega je prije bilo. Nastavili smo da živimo pravim logorskim životom.

Krajem septembra ili početkom oktobra odred se podijelio na dvije grupe: jedna je krenula za selo Mali Gradac, a druga za Klasnić, radi likvidiranja žandarmerijskih stanica u njima. Napad je izvršen istovremeno na obe stanice. Napadom na Klasnić rukovodio je Vasilj Gaćeša.

Stanice su bile veoma utvrđene, no, sa slabim posadama (mislim da je bilo po 15—20 žandarma). Ipak, njihovo naoružanje, utvrđenost i iskustvo, nasuprot našeg oružja neprikladnog za zauzimanje utvrđenih zgrada, odlučili su ishod: i pored žestokih napada bili smo odbijeni. Ranjen je u koljeno jedan naš borac koji je kroz rešetke na prozoru gurao upaljenu slamu u zgradu. Već je svanjivalo kad je stanica u Klasniću počela

da gori, no morali smo se povući. Bio sam sa još trojicom boraca na osiguranju u jednoj bašti. Odjednom je nastala čudna tišina, koja mi se učinila sumnjiva. Digao sam se i primijetio kako stanica gori a iz nje bježe tri upola gola žandarma, a istovremeno i kako posljednji borci iz moje jedinice zamiču u jednu šumu. Povukao sam i ostalu trojicu i u najvećem trku pohitasmo za jedinicom.

Ni u selu Mali Gradac nije bilo većeg uspjeha, a poginula su i naša tri druga od kojih dvojica Hrvata. Tako je učvršćivano bratstvo naših naroda na Baniji.

PRVI PUŠKOMITRALJEZ

Početkom oktobra prenoćili smo na sjevernom dijelu šume Prolom, iznad sela Buzeta. Tu je trebalo podići logor.

Sutradan me je pozvao komandant Gaćeša i rekao:

— Slušaj dobro. Noćas ćeš izvršiti jedan zadatak. Željeznički most na rijeci Glini, iznad Gornjeg Selišta, čuva straža u kojoj nema više od pet domobrana. Razoružaćeš ih, teren poznaješ. Plan napravi sam.

Skupio sam borce, objasnio zadatak, pa smo nas 9 krenuli na izvršenje. Obilazili smo sela da se ne otkrije pravac našeg kretanja. Stigli smo u jednu šumicu ispod sela Gornjeg Selišta, udaljeni od rijeke i mosta oko 1 km. Uputio sam dvojicu boraca da se privuku do mosta i da tamo ostanu do kraja akcije, da nam po potrebi štite odstupnicu. Straža je pripadala posadi od dvadesetak ustaša i domobrana na željezničkoj stanici Gredani, nepun kilometar od mosta.

Kad su ova dvojica otišla, krenuli smo nizvodno da bismo prešli rijeku. Voda je bila dosta visoka, pa smo se svukli i tako prešli na drugu obalu. Kukuruzi su bili već obrani, pa nam je bilo teško da se straži neopaženo privučemo. Puzili smo oko 400 m. Poslao sam po dva borca da obiju most i približe mu se sa zapada i sjevera. Nas trojica polako smo se i dalje puzeći približavali. Stigli smo na tridesetak metara od mosta. Prestali smo da puzimo. Očekivao sam da i ostali drugovi pristignu. Kad sam proračunao da su na svojim mjestima, obratio sam pažnju na stražu. Jedan od stražara podigao se, a drugoga sam vidoj kako čuči. Gurnuo sam druga do sebe, čuteći pokazao ciljeve, on je upozorio slijedećeg, nanišanili smo i skoro istovremeno opalili. Napunili smo puške i sačekali par sekundi, a pošto se ništa nije događalo, jurnuli smo k mostu. Tamo od stražara nismo nikog našli. Naši drugovi nisu stigli na vrijeme, pa su stražari, poslije naših nepreciznih hitaca, pobegli kroz šipražje.

No, nešto nas je silno obradovalo: kraj nekoliko prostrtih deka, na kojima su se stražari sigurno izležavali, nalazio se jedan puškomitraljez s punim šaržerom.

Brzo smo uzeli dragocjeno oružje, pokupili deke, prešli preko mosta, pridružili se dvojici drugova koji su tamo bili u zasjedi, zauzeli položaje i sačekali ostalu četvoricu. Iz Gredana su pucali u našem pravcu, no, nisu kretali k nama. Tako je moja jedinica došla do svog prvog puškomitraljeza.

U NOVOM LOGORU

Koncem oktobra ili početkom novembra od postojećih jedinica u Šamarici, koje su brojno ojačale i bolje se naoružale, formirano je 5 odreda. Odredi su bili mali, lako su se kretali, sposobni za partizanski način dejstva. Postavljen sam za komandira Petog odreda, koji je u sastavu imao 45 boraca, a bio je dosta slabo naoružan, slabije od ostalih odreda. Za komesara odreda postavljen je Pero Sladojević. Za bazu nam je određena šuma Osoje, jugozapadno od sela Gornjeg Klasnića. Određen nam je i sektor, na kojem je trebalo da pronalazimo i prikupljamo oružje, da kopamo zemunice za zimovanje, borimo se protiv neprijatelja i njegovih agenata itd.

Krenuli smo u novu bazu. Vodio nas je jedan borac iz Klasnića. Usput nam je rekao da u toj šumi već neki seljaci grade zemunice. I zaista, na mjestu predviđenom za logor našli smo 15 mlađih ljudi. Veselo smo se pozdravili, a zatim smo tražili da nam pokažu šta su uradili. Ono što sam video nije mi se svidjelo — osim što je voda curila u zemunice, jer nisu bile tehnički dobro izvedene, zabrinjavalo me je što su sada za logor znali ljudi van sastava odreda — konspiracije više nije moglo biti. No, naređenje je dato i mi smo produljili s tim radom.

Kroz nekoliko dana uputili smo dvije patrole: jednu prema selu Žirovcu, a drugu prema Glini. Patrole su se vratile nakon nekoliko dana. Prva je donijela jedan austrijski karabin, lovačku pušku i revolver. Druga je donijela podatke o upadima ustaša iz Gline u obližnja sela, te koga su ubili ili odveli. Patrole su redovno krstarile po terenu. Jednog dana patrola, koja se kretala prema Žirovcu, predložila je da postavimo zasjedu samozvanom predsjedniku iz Gvozdanskog, ustaškom krvniku koji je terorizirao narod. Predlog smo prihvatili i jedna grupa bolje naoružanih boraca pred noć je krenula prema Žirovcu, kroz šumu. Privukli smo se selu u kojem je bila žandarmerijska stanica. Žandarma se nismo naročito bojali — još tada nisu bili

odviše okrvavili ruke — čak su povremeno i štitili narod od pljačkaških upada ustaša i naoružanih seljaka iz Vranograča, iz Bosne.

Privukli smo se kući Gojka Tintora, suradnika NOP-a (koncem godine izabran je za komandira novoformirane Žirovačke čete). Gojko i njegov otac obradovali su se našoj posjeti. Počastili su nas, a zatim smo poveli razgovor o mjesnim žandarmima. Tako sam doznao da je komandir stanice, Slovenac Metod Brezovac, izjavio da će seljacima razdijeliti oružje da se brane ako bi došlo do napada ustaša iz Vranograča. Za njega i još jednog žandarma, Slovence, rekoše mi da veoma dobro postupaju s narodom. Večerali smo i prespavali u Tintorovoju kući, a ujutro je Gojko pošao da nam pokaže ustašu zbog kojega smo došli, koga nismo poznavali, a uvijek je bio u civilu. Otišli smo prema Gvozdanskom na mjesto koje smo izabrali za zasjedu, postavili Gojka kao izviđača na jednu vrbu i čekali do 11 sati, no, ustaše nije bilo, mada je svaki dan tu prolazio na konju. Kad nam je dosadilo čekanje svratili smo u jednu kuću u selu Donja Komora, ali je baš tad očekivani ustaša projurio na biciklu kroz selo. Dok smo ga opazili nije više bilo mogućnosti da se za njim puca. Izletjeli smo ljudi na cestu, kad začusmo zvuk automobila. Na brzinu smo zauzeli položaje. Auto se zaustavio pred samom kućom. Izletjeli smo pred njega. Unutra je bio šofer i još jedan civil, koji je govorio da je inženjer. Potrpali smo se u kola i naredili šoferu da krene prema Klasniću. Zaprijetili smo im da će biti ubijeni, ako usput budu dizali uzbunu ili ako pokušaju da žandarme u Žirovcu pozovu u pomoć.

I tako smo krenuli. Prvo smo prešli most između Donje i Gornje Komore koji se gradio. Na mostu je bilo dvadesetak radnika, koji su pozdravili našeg zarobljenika, inženjera, jer je on izvodio radove na tom mostu. Kad smo prolazili pored žandarmerijske stanice u Žirovcu žandarmi su nas vojnički pozdravljali, čemu smo se od srca smijali, kao i nekim žandarmima koji su stojali ispred jednog dućana i takođe nas propisno pozdravili.

Blizu Klasnića zaustavili smo se, vratili šofera s autom natrag (ovdje smo pogriješili, jer smo kasnije doznali da je šofer bio ustaša, koljač), a inženjera sproveli u Komandu Banjaskog partizanskog odreda. To je bila prva akcija 5. odreda.

RAZORUŽANJE ZANDARMA U ŽIROVČU

Preko Gojka Tintora uspostavljena je veza sa žandarmima u Žirovcu. Išao sam dvaput na pregovore s njima; sastanke smo

održali u Gojkovoju i u kući Olge Ostojić. Sporazum nismo postigli, jer je komandir žandarmerijske stanice, kao uvjet da preda stanicu i oružje, zahtijevao da se njemu i njegovom pomoćniku ostavi oružje i da im se dozvoli da nesmetano odu. Na ovo nismo pristali. Komandant Gaćeša izgubio je strpljenje, naredio da ponovo zakažem razgovore sa žandarmima, a kad je to učinjeno došao je s 1. odredom i zajedno smo otišli u Žirovac.

Na ugovorenou mjesto otišao je 1. decembra Gaćeša s nekoliko boraca, s komandirom žandarma nije uopšte htio da razgovara, već je i njega i njegovog pomoćnika razoružao i stavio pod stražu, a Gojka Tintora s nekoliko boraca iz 15. odreda poslao da razoružaju ostale žandarme. Gojko je s grupom boraca iznenada upao u stanicu i zatekao žandarme dok su se kartali, tako da nisu stigli da pruže otpor, sem jednog koji je zgrabio karabin, ali ga je preduhitrio hitac jednog borca. Žandarm je teže ranjen, pa je odmah upućen kolima u Dvor na Uni, ali je na putu umro. Istovremeno sam sa 4 boraca upao u poštu i razoružao poštara.

Tako smo za nepun sat zarobili 8 žandarma i zaplijenili 15 karabina, 3 lovačke puške, 30 bombi, dosta municije i 16 uniformi. Plijen su podijelili 1. i 15. odred. Ovo oružje popunilo je dotadašnje praznine, tako da je 15. odred sada imao oko 80 naoružanih boraca. Bilo je nekako podjednako vojničkog i lovačkog oružja.

Koncem novembra dobila je komanda odreda naređenje da promijeni bazu i pređe u selo Balinac, prema Topuskom. U našu dotadašnju bazu, u selo Klasnić, došao je 1. odred.

Nastupila je zima — snijeg je već počeo da pada, hladnoća je zavladala dosta naglo. Smjestili smo se kraj Balinca i jedno vrijeme nismo vršili akcije; uređivali smo logor i zemunice, prikupljali dobrovoljce, tragali za oružjem, sređivali se i pripremali za događaje koji su dolazili.

POLITIČKI RAD PO SELIMA

Ipak, ovo bavljenje u logoru, izležavanje u hladnim zemunicama, mnogima je dosadilo. Bio je početak decembra. Razmišljajući kako da oživimo logor i pokrenemo neku aktivnost koja bi unijela svježine u dosadašnji rad, sjetio sam se zadatka koji je postavila partijska organizacija: o političkom radu s narodom³. Komesaru odreda, Peri Sladojeviću, Adamu Baždaru i

³ Sredinom novembra 1941. godine, formiran je Okružni komitet KPH za Baniju koji je dao direktivu za intenzivniji politički rad po se-

Ivici Greguriću (jedinom Hrvatu u odredu, omladincu) predložio sam da odmah počnemo održavati političke sastanke s narodom, da im govorimo o ciljevima borbe i o svemu što je vezano za NOP, da ih neupućene ne prepuštamo ustaškoj propagandi. Napravili smo plan ove akcije, dogovorili se gdje, kada i o čemu da govorimo narodu.

Prvi sastanak s narodom održali smo u selu Balincu, u jednoj velikoj kući. Radi obezbeđenja uputili smo dvadesetak boraca da patroliraju na pravcima odakle se mogao očekivati upad neprijatelja.

Kuća je bila puna naroda, koji nas je s nestrpljenjem i radoznalošću očekivao. Unaprijed smo se dogovorili o čemu bi trebalo govoriti, no, vični govornici nismo bili, pa smo govorili onako kako smo znali i kako bi nas narod što bolje razumio.

Iznijeli smo ciljeve naše borbe, podvlačeći važnost da se treba čuvati od neprijatelja, da treba čuvati živote, a ne dozvoliti da bande iznenađuju i uništavaju narod. Objasnili smo da je ekonomска borba skoro isto tako važna kao i oružana, pa da zato treba dobro skrivati namirnice, ne dozvoliti neprijatelju da pri upadima u selo išta nađe, da niko ne smije da ide u neprijateljska uporišta i tamo trguje, da se neprijatelju ne smije prodati ni jedno jaje. S tim u vezi odmah su nam neke žene postavile pitanja kako će da dođu do soli, petroleum-a i drugih potreba. Odgovorio sam da i to treba podnijeti, da ćemo u tome zajednički oskudjevati, a kako je i to dio borbe protiv neprijatelja i da u toj borbi treba da učestvuje cijeli narod, mlado i staro, muško i žensko.

Na ovo je nastalo neko podgurkivanje među ženama. Čule su se primjedbe: »Vražji ćemo mi borci biti! Ko će još nas u sukњama da se boji?« Neke su prigovarale da su stare, a da su mlađe »već bi bandi pokazale...« Pustili smo da se izgovore i malo smire. Onda smo im počeli objašnjavati kako se i one mogu boriti pomažući narodnu vojsku hranom, odjećom, brigom o bolesnim i ranjenim borcima. Ipak nas je jedna starija žena prekinula:

— Ja ne mogu da vas, djeco, shvatim kako da se mi babe borimo?

— Pa, dobro, reci nam šta radiš kod kuće, upitah je.

— Pa, eto, kuham jelo svojoj družini, predem vunu, pletem čarape, krpim svom djedu rublje i drugo što se nađe u kući.

— E, sad dozvoli da ti pokažem tvoju pušku i borbu, prekidoh je i objasnih da uz svoju čeljad može da nahrani gladnog

lima. Zbog nedostatka iskustva u ovom radu i pomanjkanju iskusnog političkog kadra, u nekim jedinicama se ovom radu prišlo nešto kasnije.

borca, da mu isplete čarape, vestu, okrpi ili opere rublje i slično. To treba da bude briga svih naših žena i devojaka.

Razgovor je i dalje neusiljeno tekao. Baždar je objasnio kako treba organizovati seoske straže, koje neće moći da vode borbu s jačim neprijateljskim snagama, ali će upozoravati selo na opasnost. Rečeno je i kako treba stražom rukovoditi, a da njen starješina treba da s našom jedinicom održava stalnu vezu. Postojanje straže omogućilo bi i našoj jedinici da spava u selu, a ne da se mrzne po zemunicama u šumi.

Komesar odreda i Ivica Gregurić uzeli su za temu pitanje bratstva Srba i Hrvata, o izrodima hrvatskog naroda, ustašama, o tome da većina Hrvata ne podržava ustaše, da osuđuje njihove zločine i slično.

To je bilo naše prvo političko istupanje među narodom na ovom terenu, koji je još iste noći dao rezultate: odmah je organizovana seoska straža, postavljena je na mesta za koje su se mještani dogovorili, borci odreda su iste noći spavalni u selu, a jedna naša patrola krstarila je od straže do straže, upućivala ih u vršenje dužnosti i kontrolisala.

Sutradan smo dobili poziv da održimo sastanak u drugom zaselku — sam narod nas je zvao. Sastanak je tekao slično pretходnom, s tim što je jedna naša patrola od 8 boraca, koju je vodio komesar odreda, zarobila u selu Brubnju 4 žandarma i dovela ih u logor. To su bili naši prvi zarobljenici. Žandarme su doveli u kuću gdje je održavan sastanak, da ih i narod vidi. Uvedeni su u kuću (među njima bio je jedan narednik i jedan podnarednik). Zamolili smo domaćina kuće da im da nešto da jedu. Zatim smo ih ispitivali: bili su pošli u potjeru za nekim ukradenim volovima. Jedan seljak iz Bosanske Bojne prijavio im je, da mu je volove otjerao neki seljak iz Klasnića. Naime, bilo je zločinaca koji su koristili upade ustaških pljačkaša iz Vranograča i ostalih uporišta u naša sela, pa su nakon povlačenja ustaša, pljačkali ono što je ostalo od napuštene imovine. Takav jedan seljak i jedna žena postojali su u Bosanskoj Bojni, a s njima je bio povezan i ovaj pljačkaš iz Klasnića i od njih je dobio volove. Tako su žandarmi bili krenuli da obave pošten posao, a poveli su i lopove iz Bojne, ali ih je naša patrola u Brubnju susrela i zarobila.

Objasnili smo sve narodu, sastavili izveštaj i Komandi PO Banije u selu Trnovcu poslali zarobljene žandarme, sva tri lopova i izvještaj. Seljaku su vraćeni volovi, a odredu su ostala 4 karabina, oko 400 metaka i 4 uniforme. Nastavili smo s uspešno započetim političkim radom po selima, a i napustili smo zemunice i stalno se naselili u selima.

Nepunih dva mjeseca nakon formiranja 5. odred je naraštao na 160 boraca, došao do boljeg oružja i stekao borbeno iskustvo. To isto se zbilo i s drugim odredima u Baniji, pa je uslijedilo naređenje Komande Banijskog NOP odreda o reorganizaciji. Naš 5. odred prerastao je u 2. četu odreda 19. decembra 1941. Postavljen sam za komandira čete, a Milan Despot za komesara. Četa je imala 4 voda.

Sjećam se, kad sam pročitao naređenje o formiranju čete i imenovanju starješina, da je među borcima nastalo nekakvo podgurkivanje — očigledno su ovaj korak ka stvaranju regularnih jedinica dosta neozbiljno shvatili. Čule su se i primjedbe da kako bi od seljaka mogli postati oficiri (i danas sretnem ponеког oficira naše armije, svog zemljaka, kome tada nikako nije išlo u glavu da bi mogao postati oficir).

Nakon uspjeha koji su ustanici postigli u toku 1941. godine, ustaše su povećale posadu u žandarmerijskoj stanici u selu Obljaju na 120 ljudi. Stanica je bila veoma utvrđena i teško osvojiva za naše tadašnje naoružanje, a osim toga nalazila se nedaleko od jakih ustaških uporišta: Gline (oko 12 km) i Topuskog (oko 8 km).

Stanica nam je veoma smetala, jer se nalazila na našoj, slobodnoj teritoriji, a otežavala nam je vezu s ustanicima na Kordunu. Zato je Komanda Banijskog NOP odreda donijela odluku da je blokiramo pa ili prisilimo na predaju, ili je natjeramo da se pokuša probiti ka svojim jačim uporištima.

Blokada je započela koncem decembra 1941. i protegla se na prve dane januara 1942. godine. Oko stanice obrazovana su dva obruča — vanjski i unutarnji. Dobio sam zadatku da sa svojom četom budem na vanjskoj blokadi, u Orlovoj šumi. Jedna jedinica blokirala je samu kasarnu, a jedna se nalazila na položajima kod groblja ispred sela Hajtića, oko 6 km od Gline, sa zadatkom da spriječi prodor ustaša iz Gline prema Obljaju.

Ustaše su nekoliko puta pokušavale da probiju iz Gline preko sela Donjeg i Gornjeg Selišta, ali su bile odbijene. Nakon kraćeg zatišja, mislim 3. januara 1942. krenule su jakim snagama iz Gline preko Topuskog u Staro Selo, odakle su planirale da se probiju u Obljaj. Na tom pravcu položaj je držala moja četa. U izviđanje su uputile jednog naoružanog lugara, čije smo kretanje primjetili, pa smo mu u susret poslali 4 borca da ga uhvate i dovedu. Prteći duboki snijeg lugar je naišao na našu zasjedu, koja ga je razoružala i dovela u komandu. Upitao sam

ga da nije krenuo da čuva šumu i od koga da je čuva, kad nas »šumara« ima dosta. Drhteći je priznao da su ga uputile ustaše da izvidi gdje se nalaze naše jedinice i koliko nas je. Upoznao nas je da jedna ustaška bojna nastupa preko Starog Sela, a druga preko sela Velike Vranovine. Uto je već i naša predstraža otkrila neprijateljevo nastupanje i izvjestila nas.

Četa je posjela unaprijed određene i pripremljene položaje. Neprijatelja, razvijenog u strelce, pustili smo na blisko odstojanje i otvorili iznenadnu vatru, no, efekat je bio mali, jer teški i laki mitraljez, zbog oštrog mraza, nisu radili, a puškomitraljeza u četi tada nismo imali — bili su dati jedinicama na unutarnjoj blokadi. Započeli smo tešku borbu s daleko nadmoćnjim neprijateljem, tukući ga samo iz pušaka. Obe ustaške bojne uskoro su se spojile, otpočele s obilaženjem i zaprijetile da nas opkole. Morali smo se pod borbom povlačiti. Borba je trajala od 13 do 17 časova, kad je neprijatelj uspio da četu odbaci sa pravca svog prodiranja. Tada smo se poslužili varkom: signalima iz raketnih pištolja, imitirajući neprijateljeve znake, unijeli smo izvjesnu pometnju u njihovo komandovanje, pa je došlo do međusobne borbe između opkoljene posade i jedinica koje su im došle u pomoć. Puškaranje je trajalo do jedan čas iza ponoći. U borbi koju je neprijatelj vodio s nama pretrpio je sigurno gubitke, jer je s bojišta neprestano u pozadinu odvlačio mrtve i ranjene, no, nismo doznali koliki su bili.

Povukli smo se u zaselak Krnjajići, gdje smo prenoćili. Ujutro su se ustaše iz kasarne rasule po selu, u pljačku. Nismo ništa mogli da preduzmemos, jer smo ostali skoro bez municije. Oko 16 časova začula se pucnjava cestom od kasarne prema selu Hajtić. Jedinica je trčeći izašla na cestu ispred sela Hajtići, postavili smo zasjedu i kad je neprijatelj naišao (pokušao je da se preko tog sela izvuče ka Glini), s jedno 80 metara otvorili smo plotunsku vatru. Borba je trajala oko pola časa, neprijatelj nije uspio da se probije prema selu, pa se dao u bijeg kroz šumu Šašava, s lijeve strane ceste. Jurnuli smo za njim do šume, no, dalje nismo išli, prvenstveno zbog municije. Na prištu smo našli nešto metaka, pa smo se vratili u zaselak Krnjajići.

Uto je stigla patrola, koju smo ostavili u selu Hajtićima i izvjestila, da se kroz šumu Šašavu čuje rika blaga, koje nekogoni ka Glini, a i da na cesti stoji čitava kolona saonica, natovarenih opljačkanom imovinom seljaka. Poslali smo dvije desetine da sve to vrate u selo. Jedan seljak me je, u međuvre-

menu, izvijestio da u kasarni, po svemu sudeći, nema nikoga, jer se kroz krov probija gust dim. Otišli smo u Obljaj — kasarna je stvarno bila napuštena, ustaše su se povukle, a prethodno su pokušale da je zapale, no, mokra slama samo je tinjala i stvarala gust dim.

Sazvali smo seoski NO odbor, naredili im da sa kasarne skinu krov, sva vrata i prozore, kako se neprijatelj ne bi mogao više u nju useliti, da sruše zid oko kasarne, visok preko dva metra i načičkan puškarnicama, kao i da vrate narodu opljačkanu imovinu i otjerano blago, koje su u međuvremenu borci čete vratili u selo.

Tako se završila blokada i protjerivanje neprijatelja s područja dejstva 2. čete i tako je, s uspjehom, završena 1941. godina, prva ustanička godina u nepokorenoj Baniji.

Ilija TARABIĆ

LJETO ČETRDESET PRVE

— *Iz ratnog dnevnika —*

Kraj juna.

Sa drugaricom se nisam ni pozdravio. U zakazano vrijeme ona nije došla. Bilo mi je to odmah sumnjivo. Nisu čista posla, predosjećao sam.

Naveče sam svratio do njene kuće. Moja sumnja se obistinila. Ivanka je svratila kod neke svoje drugarice, koja je bila kompromitovana i u njenom stanu uhapšena. »Putuj odmah, Petre,¹ putuj svakako! — govorili su mi skoro moleći — ne čekaj ni časa...«

U kući su svi bili utučeni, naročito Ivanka majka. Nije me to čudilo. Nijemci će se nemilosrdno obračunavati. Rat na istoku je presudan za njih. To su sada drukčija hapšenja. To treba da bude početak krajnjeg razračuna.

Putovanje je bilo sasvim drukčije. Gotovo sve je u duhu nemačke discipline i ratne pustoši. Sve podseća na okupiranu zemlju. Stanična zgrada u ruševinama, još miriše na zgarište. U voz se mora zaobići nekud daleko okolo, iako se može upriječiti — svega desetak koraka. Teretni vagoni puni ratnog materijala. Odnekud se čuje snažna vojnička pjesma. U furgonima ugojeni vojnici, raskomoćeni, ima ih i u kupaćim gaćicama; jedan briše neko porcelansko posuđe — poneki tanjur baca u koš i staklarija se uz tresak lomi.

Na malim stanicama — ista slika. Masa svijeta, sve se komeša; sve neki krupni ljudi, u suknenim čakširama i vunenim dokolenicama. Brkati — Hercegovci i Crnogorci. Zabradjene žene, sitna djeca. Bijedni ostaci pokuštva — sanduci, kolijevke. Sve govori da su to moji zemljaci, koji su protjerani iz prijeka, sa zemlje koju su ranije dobili, a koju su sada zaposjeli Nijemci, Mađari, ustaše.

¹ Drugovi su me u to vrijeme zvali »Petar«.

Marin Benzon: POSLE BORBE (ulje)

Voz je kreat. Opet izbjeglice. Čujem da ih ima dosta koji dolaze iz drugog pravca, iz Bosne i da idu dublje u unutrašnjost Srbije. Oni iz Sarajeva idu u Čačak. Kako se to sve izmiješalo.

Mnogo sam strahovao zbog svoje lažne legitimacije. Samo da se ne pojavi kakav poznat agent! Da bar prođemo Lajkovac...

U Milanovcu, na stanici, vidim mladiće sa đačkim kapama. Tu sam, u prolazu, viđao i druga sa fakulteta, Mišu Lazića. Da mu se i sada javim, možda poslednji put? Oni ga poznaju, tu je, nije uhapšen, iako se hapsi već uveliko. U Čačku je, kažu, već pohapšeno nekoliko desetina naših drugova. Znači — više nema šale!

»Dragi Mišo, ja idem na »naš« južni front. Doviđenja i mnogo sreće. Zdravo, tvoj...«

U Višegradu, ponovni susret sa »novim poretkom u Evropi«, ali sada i sa njegovim novim predstavnicima — ustašama. Srpski željezničari se smješkaju, žele srećan put i napuštaju naš voz. »Čija je ovo čuturica? A ova torbica? Sve će vam to ustaše pokupiti« — kažu srpski željezničari i žurno izlaze u mrak.

Eno ih sa fesovima. Pretresaju sve redom. Ama baš sve. Neki uplašeni ljudi se vraćaju iz njemačkog zarobljeništva. Ustaše im oduzimaju šinjele, torbice — sve što je vojničko. Šarenilo jedno u mrkloj ljetnoj noći na višogradskoj stanici. Žandarmi bez jugoslovenskih kokardi, vojnici sa prišivenim hrvatskim trobojkama, civili opasani pištoljima, puške o ruci...

U susjednom kupeu sjedio je žandarmerijski narednik Mile, Ličanin. Prepoznao sam odmah sjajno crveno lice dugajlije: do rata je bio u Stocu na službi. Jednom me je i sprovodio, pa smo se dobro upoznali. Ljudski se ponio. A ovaj susret sada je zbilja bio prijateljski. Narednik Mile ide nazad, u Stolac, da otud izvuče familiju. Odvraćao sam ga: »Jesi li lud, ubiće te! Bolje bi bilo da ideš sa mnom, u šumu«. On je zamišljeno klimao glavom. Nije se mogao odlučiti, po srijedi su žena, djeca. Nisam smio dugo s njim razgovarati. Još sam mu prišapnuo: »Svrati kod mojih. Pozdravi ih. Neka ne brinu — ja ću sada biti blizu njih, gore. U planini, u šumi. Krvavo će nam ovi platiti...« Nedugo iza Višegrada, narednika više nisam vido. Nestao je, bez traga.

Sarajevo je neobično šareno. Najprije su mi u oči upali vazduhoplovni oficiri NDH: ne bi se razlikovali od njemačkih, da ne nose ustaški grb na šapkama. Paveličevi vojnici podsjetili su me na požutjele fotografije iz vremena Austrougarske.

Crni, visoki fesovi. Talijani s nekakvim uvijačima. Svašta. Tri-sa raznih uniformi! Čovjek se prosto ne može snaći. Njemački vojnici i ovdje pjevaju »Hoj-la-la« ... Sretao sam kolone, pod punom ratnom spremom, marširaju prema stanici.

Trebalo je pronaći drugove. Imao sam dvije-tri adrese, a ko zna — smijem li se na njih obratiti?! Rato, sigurno, nije u starom stanu. Jevreji su se razbježali — slušao sam u prolazu, a neki Srbi su već stradali. Najbolje je da dva-tri puta prođem gradom, srešću valjda nekog poznatog.

Ubrzo sam sreo jednog. Zbog tamnih naočara i šešira nisam odmah bio siguran — je li to drug Mali (Uglješa Danilović). Idem za njim i zagledam ga. Onda mu se unosim u lice. On je!

Ovdje je još gotovo normalno — po našoj liniji. Naših je, kaže, malo uhapšenih. Ustaše kupe Srbe. Vidio sam poslije Sokolski dom, pred njim straže, a kroz prozore se vidi veliki broj glava — čelavih, sijedih, sa šeširima. Sjetio sam se tada i jednog razgovora u tramvaju, u Beogradu. »Srbe hapse u Sarajevu, na stotine. Vele da će ih sve za Vidovdan svečano poklati ... «

Drug Mali kaže da je Miro Popara tu, u Sarajevu. »Naći ćeš ga, sigurno, u parku, gore na vrhu. Podi tamo oko 11...«

Jedva sam sačekao taj susret. Ima nekoliko mjeseci da se s Mirom nisam viđao.

Ali, tada je sve izgledalo drukčije: susret je bio zvaničan, potpuno u duhu atmosfere. I razgovor je bio kratak, samo ono najvažnije. »Ideš u Nevesinje. Radićeš na organizaciji narodne vojske u tom srežu. Znaš šta nas čeka?«

O situaciji u Nevesinju nije se mnogo znalo. Veze su nerodovne. »Tamo gdje su se stvari ispravno poštavljale, tamo je dobro. »A u Nevesinju!« »Izgleda, da su neka sela već stradala. Neka su popaljena; na Udrežnju, znam, pobijeno je tridesetak seljaka...«

Bio je to četvrtak, 26. jun. Vijest o napadu na Nevesinje još nije bila stigla.

»Imamo tamo i među ustašama naših ljudi. Na primjer, logornik na Divinu — Halid Čomić — znaš ga; on ti može pomoći.«

Putujem, dakle, pravo u Crnu Goru. Odatle ću se prebaciti u novi, malo poznati kraj, u kojem sam ranije bio svega jednom ili dvaput. Eto, zabilježi to ime i selo. Potraži tog čovjeka, možda će ti poslužiti za početak. Čuvaj se. Seljaci će te kriti i hraniti. Ako slučajno oni saznaju za tebe, popaliće seljacima kuće, a tebi će kožu oderati.«

Selo Rogaće? Gdje li mu to dođe? Da li je blizu Kasabe?² Kako li izgleda? Razmišljaо sam. Svašta mi je prolazilo kroz glavu, u vezi sa tim novim zadacima. Mašta je radila, pogotovu kad Miro napomenu da se odmah moramo pripremiti za vojne operacije. »Da, zauzimanje sela, varoši, sjećenje veza, borbe — nego šta si mislio?« Rastali smo se brzo, poslije tridesetak minuta šetkanja, zabačenim sokacima iznad velikog parka. Naišao je još neki drug, odozgo — iz Hercegovine. Stisak ruke i još jedna napomena: »Pazi se ovdje, sumnjivo izgledaš« — odmjeri me Miro pogledom. Imao sam na sebi trenčkot i teget kačket, studentski.

A onda — naprijed.

Sreo sam poslije još neke drugove, ali razgovora skoro i nije bilo. Ponešto sam još čuo o pokoljima i hapšenjima, ali sve je to bilo nekako daleko, neodređeno i — neubjedljivo. Tek kod Marindvora, odnekud izbi Duka Pudar. Bio je unezvijeren, bez daha. Pričao je: »U Čapljini sve poklaše. Srba je ostalo jedva svega sedam-osam . . . « »Kako, sve? Da li znaš, na primjer, ko je sve ubijen?« »Ilija, Vaso, Ljubo, Đorđo . . . « — poče da ređa. »Ilija, Vaso?!« — zaprepastih se. On je i dalje govorio: »doktor Maksim, Neđa, Novica, učitelj Mile . . . « »Čekaj, čovječe, nije mogućno!« — nisam, prosto, mogao vjerovati. Ali, Duka se nije šalio. Pitao sam odmah za naše: »A Bogdan, znaš li šta je s njim? Maksim Ljačić, Goja Rus?« Duka nije mnogo razmišljaо: »I Bogdan i Lune . . . I Goja. Maksim? Čekaj . . . I on, da.«

Nisam znao šta da mislim. Šta se to događa? Odjednom toliko ljudi, zvjerski . . . Ali Duka je bio očeviđac. Prvi put sam iz usta očevica čuo o strašnim pokoljima u Hercegovini. Bila je to užasna stvarnost.

Duka mi je, međutim, samo jedno ponavljaо: »Ne idi preko Čapljine. Ne idi, molim te, poznaće te. Živ nećeš proći dalje . . . «

Ni slatio nisam, kolikoj se opasnosti izlažem. Inače se ne bih odlučio da produžim u tom pravcu. Ovako sam samo ukratko još jednom razmotrio: da podem nazad, na Višegrad, pa okolo — na Crnu Goru . . . Daleko. Treba plaćati auto, a para imam veoma malo. Osim toga, ne bih mogao stići prije pet do šest dana. A za to vrijeme, šta se sve može dogoditi! . . .

Izabrao sam prvi noćni voz. Krenuo sam njime, pa šta bude.

Sve neki sumnjivi ljudi se voze sa mnom. Srba, sigurno, ni za lijek. Ustaše i vojnici: njemački, talijanski, domobrani,

* U Hercegovini narod grad Nevesinje zove »Kasaba».

žandarmi, bivši zarobljenici. Poneki seljak, koji priča o nestasici. Jun je pri kraju, a žita — nestalo; praznih vreća se vraćaju iz prečanskih krajeva, gdje su išli u potragu za kukuruzom. Psuju.

Svoju pravu legitimaciju sam sakrio u klozet, ispod umivaonika, za svaki slučaj. Šta znaš, svašta se može dogoditi.

Na stanici u Bradini primijetio sam Veru Andrić. Sjetih se, ona je tu bila učiteljica. Znači: još je tu. Javio sam joj se, krišom. I rekao da idem u šumu. Ona reče da čeka da podje za Srbiju. Vidim, kako joj dobacuju, kako je prijeteći gledaju... Stradaće, mislim... Još na toj stanici, počeli su u voz da ulaze žandarmi. Pa na svakoj redom. Dva, četiri, pet — kako gdje. Slušao sam kako pričaju između sebe: »U Nevesinju se nešto bune, đavo ih ponio. Neće da priznaju ovu NDH. Srbi, lopovi, majku im...«

Šta, zar malo žandarma imaju tamo? Neće valjda i svi ovi tamo? Da, da, to je nešto ozbiljno, krupno... Nevesinje mi je izgledalo sve tajanstvenije. Sada tek nisam mogao da zamislim neku određeniju sliku.

Negdje blizu Mostara, ušao je u voz i neki tip, sa pištoljem. Debeljuškast i crven, u kratkim pantalonama. Poznao sam ga odmah. Sjećao sam ga se još iz mostarske gimnazije, bio je to sin Švabe Pahera, bogatog knjižara. Još onda je bio zagriženi hitlerovac. Sada mora da je neki gestapovski šef... Živ sam umro. Ako me pozna! Dva do tri puta je prolazio kroz moj kupe i zagledao nekako podozriivo — ili mi se to samo činilo. Ja se skupio u uglu, mrak se hvata, ne dišem. Na jednoj stanici, slušao sam kako na sav glas razgovara s nekim svojim kolegom: »Je si li video? Napredujemo! Skoro smo pred Moskvom. A u Španiji demonstracije — vikali su: Gibraltar, Tunis...«

To o demonstracijama u Španiji pisalo je toga dana u novinama. Jedna mala, obična bilješka. Ali, to je za njih bilo značajno. Demonstracije u Španiji!... Za Franka, naravno. To njih oduševljava...

Koliko sam puta prolazio ovom prugom! U raznim raspoloženjima, i po raznim poslovima. Sada je sve neobično, nekako tuđe, strano — kao da se sve izvrnulo.

Samo da prodemo Mostar. Bilo bi, čini mi se, pola brige, manje.

Stanica je bila prepuna svijeta, uglavnom uniformisanog. I tu pretresaju. Čovjek u košulji zasukanih rukava, izgleda kao običan »hamal« mostarski, rije po koferima, kutijama, zave-

žljajima. Psuje. Čuju se neke oštре, nerazumljive komande. Nema onog smijeha, kao nekad.

Iza Mostara, na nekoј stanicи, opet pretresanje. Opеt ustaše, seljaci, valjda domaći. Pa onda — Čapljina, koju sam sa zebnjom očekivao. Zbog onog, što mi Duka Pudar ispričа u Sarajevu . . .

Tamni obrisi kuća, nigdje ni jedne svjetlosti. A tišina — prava ponoć. Samo poneki pucanj. Čovjek nikada ne bi rekao da tu postoji naselje živih ljudi. Prošlog leta, tu se, do kasno u noć orila pjesma, svirka, smijeh. Sjetih se Slobodana, Rode, Mišija i drugih . . . Šta li je s njima? . . . Ni na stanicи, ni pred stanicom, ne vidi se svjetlost. Samo dovikivanje, ljutito, i psovka. »Broćanski« žargon, kojim se govori s desne strane Neretve.

Zaista je stravično te noći izgledala varošica. Buljio sam kroz prozor u crno drveće, prema Neretvi koja se, ponegdje, probijala svojim srebrom. Bilo mi je hladno, iako je noć topla; nesvjesno sam očekivao da se nešto strašno dogodi.

Ni pomisliti nisam mogao kakve su se grozote odigravale baš u toj noći, tu i u drugim našim krajevima. Povremeno je do mene dopirao šum Neretve, ali ni slutio nisam da je ona, možda, baš tada nosila mrtva tjelesa mojih dragih, najbližih . . .

U mračni kupe su upale dvije prilike sa puškama i ustaškim kapama. Jednog sam odnekud poznavao, onoga s kineskim očima; i on mene, valjda. Bio je to jedan seljak iz Grabovice, frankovac. On je zakreštao: »Ko ima tu? Proputnicu vamo!« Ja sam pružio hartije, ruka je drhtala. Jedna, zatim druga šibica. Ustaša ipak nije bio u stanju da pročita, pa je pitao »Ime?« — »Petar Mijušković«. »Kuda putuješ, odakle?« Italijanski grb, sigurno, nije izmakao njegovoj pažnji. Ali, tada je neko povikao. Iz susjednog kupea se čula larma. Jure, tako mu bješe ime, naglo mi vrati papire i sa svojim drugom požuri tamo. Odahnuo sam. Ali, voz još nije kretao. Nekoga su silom izvlačili, psovali gadno — sve što je srpsko, prijetili. »Sve troje vodite, pse srpske, pokazaćemo mi njima, šta su šapljinske ustaše . . .« Najzad je voz krenuo. Ali ne, samo je pokušao da krene. Ustaše su odmah vozovodu zasule grdnjama i ponovo zaustavile voz. Na kraju, poslije više od sata zadržavanja, ipak smo produžili.

Sada se moglo malo slobodnije disati. Tamo južnije nisam imao toliko poznanika, pa mi nije ni prijetila direktna opasnost. Nije mi se spavalо, slušao sam kako u susjednom kupeu domaći seljaci razgovaraju. Žale se jedan drugome: »Mnogo ima tih vražjih odmetnika . . . Kod nas se ne spava već heftu dana, moraju se straže držati . . .«

Eto, opet o odmetnicima! I ovdje. Stvari se, izgleda, veoma brzo mijenjanju.

Trebinjska stanica poluprazna, u ranom jutru. Vrzmaju se pospani Talijani, poneki žandarm i ustaše u civilu. Premjestio sam se među talijanske vojнике, tu je, ipak, sigurnije.

Zatim, još jedna granica koja ranije nije postojala — Bićeća. Opet legitimisanje, pretresanje. Neka žena, u građanskom, nosi u kartonskoj kutiji stvari svog muža — bio je oficir, kaže. Ustaša otima, hoće da odnese sve; Talijani radoznalo zaviruju. Jedan podoficir, natuca nešto francuski, pita me o čemu je reč i ja mu objašnjavam: sirota žena, nezaštićena, muž joj je poginuo. Onda serđente viče na ustašu: »Via, via! Italia comandare qui« — tako nešto.

S druge strane granice — iako je gospodar isti i okupator isti, ipak drukčije izgleda. Još nema domaće, kvislinške vlasti da mu se nađe pri ruci. Na idućoj stanici, na brdu, u kršu stoji grupica ljudi, sa željezničarima. Čekaju voz i gledaju ko dolazi. Izbjeglice iz Hercegovine, pobegli »ispod noža«. Među njima poznadoh Voju Osmokrovića, nekadašnjeg robijaša, koga sam upoznao proljetos u Trebinju, uz onaj »aprilski rat«. Domahnuo sam mu: bilo mi je veoma priyatno da vidim nekog druga kako slobodno stoji, poslije svega što se odigralo.

Zatim je naišla stanica koju mi je Miro označio kao izlaznu, odnosno početnu, za put u Hercegovinu. Tu blizu nalazi se selo i učitelj Lalićević, koga sam odranije poznavao. Tu su još neki drugovi koje treba vidjeti. Oni će mi pomoći da stignem na cilj.

Već sam s ruksakom odmicao, kad se sjetih: ostala mi je legitimacija u vozu, tamo gdje sam je sakrio. Trči nazad. Uskočio sam u voz, kada je već hvatao brzinu. Zaustavi me jedan Talijan sa šeširom i peruškom: »Pregledati?«, ili tako me nešto upita. Odmahnuo sam nehajno rukom: »Niente, niente!« i produžio, a on samo pucnu prstima i nasmija se šeretski. Cesta je vodila nazad, kroz prostranu Rudinu . . .

*

Ljetnje vrućine se u ovim krajevima već uveliko osjećaju.

Juče je bio Vidovdan i još samo jedan voz je prošao za Nikšić. Odavde više ni u kom pravcu nema saobracaja, kud god okreneš — moraš pješke. Nemam vremena da se zadržavam, a ovdje je tako lijepo. Prijatni su ljudi ovdje, oko granice. U stvari, tu i nema neke granice, između Hercegovine i Crne Gore. Ti ljudi su me primili srdačno, kao svog čovjeka. Našao sam i odgovorne drugove. Raspitujem se o situaciji. Pred

veče svi idemo u jednu zabitu pojatu, u šumu, i slušamo radio-vijesti. Ljudi su nestrpljivi: šta je sa ruskom ofanzivom i slo-mom njemačkog fronta? Sovjetski izvještaj je pomenuo da je Crvena armija povratila neki Rogačev i onda su svi odjednom živnuli: počela je protivofanziva. Međutim, pominje se Dnje-par; nema nikakve karte, čini mi se ipak da je to negdje duboko, daleko od granice...

Okupljene tu, oko radija, našao sam mnoge izbjeglice iz bližih krajeva Hercegovine. Našao sam i mnogo drugova. Obnavljaju se uspomene i sjećanja. Nešto neodređeno pričalo se o jami u Koritima: stotine ljudi pobijeno, pa bačeno u bezdan. Zatim su sipali kreč, da se zadah ne bi daleko širio. Sve je to prepričavano u trista raznih verzija. I nikako da utvrдиš šta je prava istina. Jedan mladić, šofer iz Bileća, priča kako je ustaše vozio prema Gacku, do Stepena, gdje su naišli na »odmetnike«. Ta priča o borbi je za mene bila zanimljiva.

Neki su ljudi dobjegli iz Trebinja, ima ih čak iz ljubinjskog sreza. O Nevesinju niko ništa ne zna. »Borbe se vode« — govore ljudi. Kako, kuda, u kom opsegu — o tome niko ništa bliže.

Upoznao sam se i sa starim profesorom, Petrom Komnenićem. Znao sam za njega, još iz gimnazije. Čini mi se da je još onda važio kao komunista. Sa mnom je razgovarao kao sa drugom, sa sebi ravnim. Razumije se, to mi je godilo.

... Riješio sam da odem najprije u grad, u Nikšić; želio sam da vidim neke drugove. Trebalо je da tamo nađem i neke naše Hercegovce. Voz nije išao u tom pravcu. Moralo se pješke. Pošao sam prugom. Sa mnom se udružio i jedan željezničar iz Gacka. »Ja sam Rebić, iz Gacka« — predstavljaо se on svima redom. »Izbjegao sam davno još, izmakao sam im kroz prozor, kad su došli da me vode«. Dosadila mi je bila ta njegova priča, čuo sam je već petnaestak puta. U svakoj kući, jer je htio svuda da svraća, na čast. I ja sam bio neka senzacija: upravo iz Beograda došao. Svi se raspituju za ovo, za ono. U jednoj kući namjerismo se na neke zelenaste. Među njima i stari crnogorski kapetan, Daković, s kojim se sporečkah. Na mojoj strani se brzo nađoše neki omladinci. Jedan od njih nas zatim otpriati do žandarmerijske stanice. Tamo su sjedjeli veoma prijatni ljudi — sada bez posla, bez ikakve više vlasti. I oni se mnogo interesuju za Beograd. Onda smo pošli u željezničku stanicu na spavanje. Ali, kakvo spavanje! Tamo je bio samo jedan željezničar i ponudio mi je onaj sto iza šaltera. Lijepo sam sklonio mastioniku, pečate, spise i druge stvari ustranu, kaput stavio pod glavu. Još bi se nekako i spavalо, da čitavu noć nije zvrjao telefon iznad moje glave. Besposleni željezničari, na

stanicama između Bileće i Nikšića, časkaju i prepričavaju novosti. Izjutra mi je glava zvonila.

Na idućoj stanicici sačekali smo voz, koji je tu negdje dovezao vojsku, pa se prazan vraćao nazad.

U varoši sila starih poznanika. I zemljaci, »ratni drugovi«, koji su, kao i ja, ostali »u emigraciji«. Ovdje skoro vlada glad, iako ima mnogo banknota stare Jugoslavije, koje vlast nije stigla da uništi (u pećini) pa ih se narod dočepao. Nekoliko mojih stotinarki su jadno izgledale prema milionima. Poveo me je jedan drug. Reče — zna neku gostionicu. Tamo, tanjirić nekog pasulja, sa zalogajem hljeba — dvadeset pet dinara. Sreo sam dosta drugova iz Beograda. Milinko Đurović, koga sam video negdje pred polazak odozgo, došao je sjutradan poslije mene. Posljednjim vozom, kaže, koji je prošao Bileću. Našao sam i Slobodana Šakotu. On me povede kod svoje sestre, van grada, gdje se bio sklonio. On se tu povezao sa organizacijom i radi — punom parom. Propisno sam se najeo.

Od Hercegovaca sa mnom niko nije pošao. Čekaju direktivu, naređenje, niko neće na svoju ruku. Jedino je išao Bogdan (Đoka Skočajić), i to samo do Rudina, da se informiše o situaciji, pa da se vrati.

Ja sam se žurio, jer sam već imao konkretan zadatak. Trebalo je još naći neko oružje.

Našao sam svoj »mauzer«, kojeg sam proljetos, polazeći u rat, dobio od oca, pa sam ga, kada su nas ovdje pristigli Talijani, sakrio kod druga Veljka (Milatovića), čija je kuća van grada. Eto, nije dugo čekao na mene! Samo, bio je problem — kako ga pronijeti vozom. Ponio sam ga ranije na stanicu da ga dam jednom željezničaru, Prebilovčaninu, koga je Slobodan poznavao. Mora da sam se učinio sumnjiv talijanskom stražaru, ili mi se to u strahu činilo. Nešto je vikao za mnom, tako da su mi se noge odsjekle.

U vozu je bilo lako. Sjednem opet među Talijane. Raspričam se s njima. Tu su bila i dva do tri žandarma. Sa njima je i narednik, lijep neki čovjek. Upoznao sam se s njim i sa drugom njegovim prekjuče. Čitali su »Lenjina« od Osendovskog i isticali su time kako se slažu s novim vremenom koje nastaje. Talijani, pričljivi i radoznali, stalno zapitkuju kako se šta kaže. Drug Bogdan, izlazeći na svojoj stanicici, reče im ozbiljna lica: »Revolucione in Romania, radio...« On ode, a Talijani se gledaju, u nedoumici. »Rivoluzione? In Romania?« šaputali su...

Kroz dan-dva sam pošao. Nije bilo više lažnih isprava i prerušavanja. Poći u nepoznato, u neizvjesnost, moglo se samo tako ako si načisto — da si se odmetnuo. Tamo su radile jame i ustaški »lovci«, taj novi pronalazak varvara, fašista. Kada se samo sjetim čovjeka u željezničarskoj uniformi, sa modrim kolutima oko očiju, krvavim potiljkom i nogom kroz koju je prošao kuršum... I njegove strašne priče o jami u Pridvorcima, kod Trebinja, s koje je pobegao nedotučen maljem, oblichen krvlju... »Lijepa glava, šteta samo što će zavaliti neki škrip!« — šali se sa mnom drug Gnjato (Jovan), stari borac, veteran. Uoči polaska spavali smo zajedno u kršu, iznad kuće. Naši ljudi su i tu već bili na oprezu. E pa, šta, ako zavalili! Pusti čovjek bi prije umro od straha da će zaglaviti, nego što bi zaista zaglavio. Danas je tako, a biće, svakako, još i teže.

Išli smo nas troje — profesor, Radovan Papić, učitelj, komunista, tih, skroman, ali radin čovjek. Išli smo zajedno do iznad Bileća. Tu, kod jednog zaseoka, prvi put sam čuo fijuk metka. Pucanj negdje u kršu, a onda prozvižda iznad glava. »Šta li je to?« Straža, vjerovatno. Strašno su se plašili seljaci »špijuna turskih«, ustaških patrola. Dan i noć stražarili su, s puškom u ruci.

U kolibama poviše Baljaka nađosmo Kosta Grubačića, koga sam znao iz Beograda. I taj susret je bio u skladu sa ovom neobičnom situacijom: doktor filozofije sa Praškog univerziteta, sa kosom u rukama, govori narodski, kao da gusla. Najeo sam se kuvanog krompira, sa kajmakom. Tu već imaju organizovanu četu. Baljačani su živjeli u zbjegu; istina, njima nije bilo daleko izaći iz sela, ovamo, u kolibe.

Odatle dalje, kršem, prodolima. Video sam i Vučji Do. Dotle sam ga znao samo iz istorije. Nisam se još razumijevao u rat, vojne stvari, ali ove čuke, stijene, ovo zemljiste je kao stvoreno za zasjeđe i dvoboje, za gerilski rat... Koliko je ovuda vojske prošlo, koliko je pucalo. Sada će ovaj kamenjar opet nešto slično doživjeti. Ali, posljednji put. »Da se nikad više ne doživi« — reče jedan od drugova.

U Vrbici sretoh druga sa tehniku, Ljuba Bjelicu. Neki njihovi rođaci odozdo, iz Dabre, pobjegli su tu i još su, pod utiskom pokolja, u panici. Dušan Bjelica, krupna ljudina, očevidno je preuveličavao: »Ništa srpsko nije ostalo. Ni piličnika. Sjekli su djecu na komadiće i kuvali, pa nagonili majke da jedu...« On me je poznavao, pa me je pitao da li znam šta je sa mojima. Naravno, nisam ništa znao. »E, ja će ti kazati«, veli on, »od Stoca do Neretve, više nema živog Srbina...«

Sjutradan sam produžio. Blizu ceste Bileća — Gacko čekao sam mrak da se prebacim na drugu stranu. Na cesti su,

kažu, domobranske straže. Ovdje su me poznavali. »Coto« Samardžić preselio je svoj dućan sa Meke Grude i trguje. Dugački Mićko Vuković, crnpurast, živ, u crno obojenoj uniformi, pričao mi je usput o borbi sa domobranima. »Eto, tu smo osmoricu smirili. Tu su, baš u tom škripu — pokazivao je. Šunjali smo se oko ceste. Jedno popaljeno selo. Na mjesecini, zidine pustih kuća izgledaju avetinjski. Preskakali smo iz sjenke u sjenku. Iz jedne pojate iskoči nekoliko prilika. »Zamalo vas bombom ne pobismo« — vele, kad smo se upoznali.

Mladić koji me dalje pratio imao je pušku, ja samo revolver. Pretrčali smo cestu. Pa dalje, uz brdo. Kroz šumu. Dva sata daleko od ceste trebalo je da nađemo na kuću Riste Gaćinovića. Lako smo je našli. I njega.

*

Čitav dan sam proveo ovdje, u jednom omaru iznad Ristove kuće. On je otišao da ispita situaciju, da pokuša uhvatiti vezu sa Fatnicom i Divinom. Neobičan, gluv dan u samoći i iščekivanju — prvi dan odmetničkog života. Ko je mogao slutiti da se vlast, državna sila, razbila već o prvi otpor naroda!

Risto me je otpratio dalje, do idućeg sela. Sretali smo uz put starije seljake i žene. Mnogi vuku djecu na leđima; tjeraju stoku pred sobom, nose zavežljaje i denjkove. Idu svi ka Babi planini — prema Crnoj Gori. Bježali su, van sebe od straha. Nisu skoro umjeli da govore. Ipak se nešto moglo zaključiti: u Nevesinju je ustank, ali ustaše prodiru, kolju i pale.

U jednom zaseoku Davidovića, gdje me je Risto ostavio, osumnjičili su me da sam »turski špijun«. Bila im je naročito sumnjiva moja topografska karta, po kojoj sam tražio staze, raspitujući se za front. Jedan je poslije došao na vrata i odvio bombu. Ali malo kasnije se prepoznasmo: Vlado Šarenac, video me je tu, na jednoj konferenciji. I stari Mato Šarenac me je zatim poznao. Za svaki slučaj sam im pokazao i sliku Mira Popare, koja se slučajno uza me našla. Njega su ovdje svi znali.

Redale su se zatim slike, koje se lako ne zaboravljuju. Baba planina ozelenjela i zgusla se, prepuna, »kao šipak«, što kažu. U njoj, kao u velikom mravinjaku. Udoline i rupine pretvorene u ljudska obitovališta. Sve je užurbano, u pokretu. Uredivali su neobična naselja, udešavali kolibe od granja, kopali jame za ognjišta, prostirali lišće, ležaje. Tražim vode, ali — nigdje. Voda je daleko, a mnogo je treba, naročito za stoku. Djeca plaču, kukaju starice. Mene sa interesovanjem gledaju. Neki ne kriju podozrenje, pitaju znam li gdje su »turci«. Ali

svak hoće nešto da pita, najviše o Crnoj Gori, o Rusiji. Nama se žuri da za vida stignemo u Rogače. Do onog čovjeka, mislim, najprije. Ko zna, nije li on već obaviješten o mom dolasku! I nije li možda neko već stigao tamo?!

Ubrzo saznadosmo da na Rogačama nema nikog. I taj Vučović je negdje u zbjegu, sa svojom čeljadi. »Negdje tu su... mislim u...« — kaže seljak koga pitamo, pominje neko mjesto u šumi, za koje samo domaći znaju. I neodređeno prelazi rukom okolo.

Nisam nimalo bio vičan ovom bespuću, punom mlade bukovine. Sunce se spustilo nisko. Bilo je nekako golemo i kravovo. Tamo, naprijed, čuli su se pucnji.

Moj vodič, krupan i crven u licu, skakao je kao koza. Svi su ga seljaci znali. Pitali su ga za mene, ko sam. A on je raspitivao za Rogačane i sa mnom krstario desno-lijevo.

Najzad. Bijedna kolibica, sklepana od »krova« ispletene prućem. Brkat dugajlija srednjih godina, ogrnut suknenim kaputom. Pio sam vodu iz plitke rupe, iskopane u žutoj, pjeskovitoj glini. Podsjećala je na gustu bozu.

»Mene je, Nikola, poslala ova naša Komunistička partija. Znaš, o tome ti je Miro pričao...« On je samo klimao glavom. Izgleda da se nije mnogo razumijevao u te stvari. Miro je ovamo ponekad izlazio ljeti, kad su odozdo izgonili stoku na planine, pa je tako i upoznao ovog čovjeka.

Dizao se sjeverac, planinski, oštar. Bilo mi je hladno, onako znojavom u tankom mantiliću.

Ali — kako sada započeti? Kako se upoznati sa ljudima? I — gdje su ti ljudi, narod, ustanici? Nisu se valjda svi razišli po planini, nije li sve otišlo tamo, u Babu, u zbjegove?...

Ovaj čovjek je bio puki siromah, sigurno nije imao šta dati ni da se pojede, a o drugome i da se ne govori. Ali on nije dugo razmišljao. Odveo me je do svog komšije Jovana Zupca. Taj je, vidjelo se na prvi pogled, bio imućan; imao je poveću kolibu, sa još nekim kolibicama okolo, sa mnoštvom čeljadi. »Neka si pošten« — pozdravlјali su me. Prije nego što smo se spustili na siniju, svi su se dugo i glasno molili bogu, preključujući da ih spase od »turaka«. »Spavaće u previjači« — rekli su poslije za mene. »Ujutru će ja s tobom, da potražimo Dukicu Grahovca« — napomenuo je domaćin.

Vidio sam i to šta je previjača. Nešto kao kućica za tornjaka, samo poduža, da se čovjek može ispružiti, na saonama — da se može premještati. A buva, do mile volje!

Ali ja sam ipak dobro spavao.

»Naši su tamo, prijeko« — pokazivao mi je Jovan ujutru, dok smo trkali mlijeko. Rogače su na brdu, ispod njih je duboka kotlina, iza koje su se nizale zelena i šumovita brda. U kožnu kesu je strpao nešto za jelo, preko ramena prebacio šat-torsko krilo i pušku. Uz put je još svratio do nekog komšije. Pričao mi je, kako je to bilo, prije desetak dana. Čim su čuli — iz Kasabe je došao glas — da je Rusija zaratila, razoružali su ustaške žandarme u Lukavcu, ovdje dolje, uništili kasarnu, pa onda, onako u gomilama, sa svih strana krenuli na grad. Ustaše su ih dočekale strašnom vatrom. Zatim su u Bišini dva-tri dana držao front — nisu dali ustaškim i domobranskim snagama da prođu iz Mostara, u pomoć. Kada je neprijatelj počeo da prodire s druge strane — iz Stoca preko Berkovića, uz Trusinu — Lukavčani i borci iz ovih sela su se tamo prebacili i pripremili odbranu, iznad Trusine. Krvave borbe je bilo tamo. Ubili su i neke ustaške komandante i jedan kamion uništili, ali su se morali povući, juče-prekjuče. Sada su ono momaka što je ostalo sa Dukicom, tamo prijeko, po onim kosama, s druge strane Lukavačkog polja...

Došli smo nad dubodolinu i tu, u jednom šumarku, sačekali dok jedan siđe i izvidi nema li koga dolje, u Kljenu, na putu. Moglo se nesmetano dalje. Neprijatelj ovamo nije dolazio. Ubrzo smo se našli na kosi s druge strane, na zelenom proplanku, opkoljenom ljeskovinom. Tu je negdje »štab«, kako li ga nazvaše. Poslali su po komandira. Jedan po jedan, iz ljeskovine su se izvlačili Ijudi, mlađi i stariji, u uniformama, koje su na razne načine kombinovane sa seljačkom odjećom. Većina njih su imali redenike i bombe, pored pušaka. Prijateljski su mi stresli ruku i sjedali okolo. Izgleda, već su čuli za moj dolazak. Nešto kasnije, pojavio se i Dukica, komandir, iako nikо nije pominjao tu funkciju. Bio je to mlađi čovjek, lijepa pojava — visok i vitak gorštak, u seljačkom odijelu, ogrnut šnjelom. Guste obrve i opušteni smeđi brkovi nisu činili nimalo surovim njegov lik. Imao je nečeg blagog, bezazleno-prijateljskog u izgledu...

Ukratko ispričam sve, pošto su Dukica i Jovan rekli Ijudima ko sam i zašto sam došao. Sve, tako i tako. O ratu, o Rusiji i Hitleru, o Komunističkoj partiji i organizovanoj borbi za slobodu. Dok sam to govorio, iz gustiša su čutke izlazili još poneki borci. »Ostavite udvojene straže na položaju« — naredi Dukica. To je ovdje ostatak fronta, koji je još prekjuče stajao na Trusini. Pokazali su mi odakle su se povukli...

»Neki dan, poslije podne, ustaše su dovukle pojačanja« — priča mi Dukica — »bili su među njima i oni specijalni »lovci« u žutim uniformama, jurišali su na naše položaje, uz

paklenu vatru. Jedan Ivezić iz Zovog Dola pogodio je nekog važnog ustaškog komandanta,³ a zatim je izvukao njegovu mašinku. Eno mu je sada kod kuće, nema municije. I kamion je jedan uništen, tamo na cesti, nedaleko od trusinske kasarne... Ali iduće noći, knez sa Gornje Trusine nagovorio je svoje ljude da propuste ustaše, da ne bi palile selo. Tako se front morao povući. Gotovo da se rasuo... Ovo je sve što je od njega ostalo. Međutim, ni ustaše nisu dalje išle... «

Dok smo mi tako razgovarali, negdje blizu odveza mitraljez. Rafal za rafalom — zvonila je prostrana ljut ispod nas. »Šišaju ljeskovinu, iz straha... Čača ih turski, imaju dosta jugoslovenske municije, pa troše bez računa«, borci prave šale i psuju.

Razgovor je bio opširan, još pri tom prvom susretu. Oko podne sam prohodao položajima, sa Dukicom. Upoznao sam već neke borce. Mirko Radovanović, brko sa šajkačom, Vido Kovačević, oniski momak u kožnom kratkom kaputu, Blagoje Radovanović — neki delija krupne glave, sa redenicima i kožnom kapom sa naušnicama... Svi ti koji su ovdje ostali sa Dukicom, bili su hrabri ljudi — to se lako moglo vidjeti, na prvi pogled. Negdje po podne ponovo su se okupili i konferisanje se nastavilo. Ponavljaо sam koliko je korisna povezana i organizovana borba. A Partija naša organizuje borbu svuda, po čitavoј Jugoslaviji. Sada su samo komunisti ostali sa narodom. Imamo i jake saveznike, s nama je i Crvena armija. Dukica nije mnogo upadao u riječ; on se stalno vraćao na jedno te isto: eto, ovaj čovjek će nam isposlovati oružje i municiju, dovešće nam pomoć iz Crne Gore...

Neko se iznenada sjeti i odjednom glasno poče da priča nadvikavši ostale: neki stari Cvijetić je prorekao da će se Rusi jednog rata, kad se pojave crne uniforme (to su ovi ofarbani šinjeli, a možda i ustaške uniforme), spustiti iz neba na Lukačko polje. I svi su živnuli — to je sigurno sada tu, blizu!.. Nastao je žagor, počela je da radi mašta. Mitraljez dolje, ponkad je prestajao, čuli su se i pojedinačni pučnji. Šta bih ja, bez puške, u slučaju kakvog juriša? — pomicljaо sam. Vjerovatno je neko i predosjećao moju bojazan. Govorili su mi kako smo ovdje u punoj sigurnosti i kako čovjek nema potrebe da se povlači s ove linije, dok traje municije. »Pušku ćeš lako naći, ne brini« — govorio mi je Vido Kovačević.

Nikad prije nisam slušao kako izgleda kada ozbiljno puca. Niti sam mnogo znao o tim vojnim, ratnim stvarima. Ali, kad se nađeš lice u lice sa stvarnošću, onda se lako orijentisati. Eto,

* 3. jula 1941. ubijen je Mijo Babić, Pavelićev adjutant.

to je oružana snaga, to su ljudi koji su sve drugo ostavili i uzeli pušku, pošli u borbu na život i smrt. I ja sam to učinio, kao i svi drugi komunisti. Sada čemo zajedno, do kraja.

Organizovali smo četu. Narodna vojska, tako smo je nazivali. Ja sam objašnjavao šta su to gerilci, partizani, prema onome što sam znao iz literature. Trideset i osam boraca. Popisali smo ljudi. Dukica je, to se zna, komandir. Mirko Radovanović je njegov zamjenik, zatim još komesar, ekonom i komesar za veze, a ja sam nešto kao politički povjerenik...

Te večeri sam dugo razmišljao o tome kako tim ljudima zaista nečim konkretnim dokazati sve ono što sam govorio. Oni su stalno pominjali pomoć iz Crne Gore... Većina njih prije su jedva nešto čuli o Komunističkoj partiji. Mene nisu poznavali. Trebalo bi, znači, stvarno nešto učiniti. Nešto sa drugovima iz Crne Gore. Sišli smo ja i Dukica, sa još jednim borcem, ispod kose, u jednu praznu kuću i tamo noćili. Dugo nisam zaspao, pritisnut svakojakim utiscima i planovima. Ustao sam u zoru i bilježio u svoj notes...

*

Drugog jutra rano izašli smo opet na Plane. Tu se inače svakog ljeta, o Petrovdanu, skuplja narod. Četa se opet iskupila. Primijetio sam i neka nova lica. Predložio sam da nekog sa mnom pošalju, da pođem u Crnu Goru i vidim kod drugova tamo, za pomoć. Odmah su se složili. Odredili su mi jednog dugačkog momka, mnogo je galamio, ali je bio hrabar. Bivši mornar — na sebi je još imao ponešto od uniforme — Petar Gaćina.

Išli smo dva dana do prve baze, na Vraćenovićima, odakle sam pošao u Nevesinje. Računao sam, odatle će ponovno do Nikšića, ispričaću i objasniću sve drugovima, skupićemo valjda nekoliko pušaka i nešto municije. Koliko da se pokaže! Međutim — situacija se izmjenila. Tu sam sreo neke ljudi koji su izašli iz Nikšića. Oluja je već i tamo počela. Žestok nalet okupatora i reakcije. Hapšenja uveliko. Širom Crne Gore. O tome pričaju oni koji dolaze. Naši drugovi se sklanjaju, šume su svuda oživjele, vadi se oružje. Dakle, u Nikšić se nije moglo. Pa dobro, kuda sad, ko mi to može svršiti? — pričao sam sa drugom Gnjetom. On je bio odgovoran u toj periferijskoj opštini. »Svršćeš to u Grahovu. Ja će te poslati tamo, na jednog partijskog čovjeka...« Otprilike, tako nešto sam i očekivao.

Trebalo je poći na Grahovo. Ujedno, tu negdje su držali sastanak i drugovi iz Hercegovine, koji su se ranije sklonili u Crnu Goru, pa su se sada raspoređivali na teren da organizuju, da kanališu borbu...

... Krenuo sam zorom prema Petrovićima. Jedan dio puta vodio je prugom, zatim — cestom. Kiša, kiša bez prestanka. Opanci slabici, prijesni, izlizali se (moje beogradske cipele sam još ranije ovdje zamijenio za opanke!), kaput tanak. Ali, cestom nije tako zamorno — naučio sam odranije. Srećem ljudi, pozdravljamo se. Neki se zaustavljujaju, htjeli bi pričati, nude duvan u razmjenu. Po podne sam bio nadomak Grahova. Sretot se sa grupicom seljaka. Jedan od njih je bio na konju. Kada smo se već mimošli, jedan me pozva. Vratim se: »Što me zoveš?«, pitam. »Ko si? Odakle si?« Ukratko rekoh, ali — onaj strogo zapovijedi: »Okreni natrag, ideš pred nama. Mi ćemo ti pokazati, majku ti tursku« ... Badava je bilo moje objašnjavanje. Sve više sam uviđao da je stvar ozbiljna. Naročito kada onaj brkati objasni: »Vidiš, ja sam ga odma' poznao. Prije desetak dana bio je gologlav, kad je išao u Nikšić, brdom« ... To su bile komšije onog starog kapetana. Sada su bili sigurni da je reč o ustaškom špijunu, koji se provlači kroz njihova sela. Trebalо me je otjerati u Nikšić i predati nekakvim vlastima. Bunio sam se. Protestovao i dokazivao. Oni su ispitivali, čak su tražili i gaće da raskopčam — da vide jesam li obrezan! ... Ali ni to nije pomoglo. Onda sam okrenuo drukčije. Kažem: »Vidim ja, koliko je sati, kad vi slobodno nosite pištolje cestom, kuda Talijani prolaze!« Mislim, pokolebaće ih to. Ali, postigao sam obrnut efekat. Propade mi čitav dan. Danas ništa nisam uradio. Opet molim. Pomenuo sam i Pavla Kovačevića, a oni kažu: »Lažeš, mi bi za Pavla svi dali svoje glave...« Na kraju sam i prijetio: »Božju vam mater« kažem »platićete za ovo. Da znate kakvu ste stvar pokvarili, objesili biste se sami!«

Smrklo se i kiša opet sipi. Kasno u mrak stigli smo do one žandarmerijske stanice i tu su me ostavili. A tamo su bili oni žandarmi s kojima sam se već upoznao. Narednik je, kažu, pas. Ova trojica su lijepi ljudi, jedan je poznavao moje, a drugi — Radovana Papića, rođaci su čak. Spavao sam u nekom njihovom sobičku. »Ne brini ništa« — kažu — »ako te narednik ne pusti, svi ćemo otići zajedno s tobom, sa stanice!« Ujutru su došli po mene oni mladići, odatle, iz Riječana. Oni su me izveli.

Ispratili su me, duboko u planinu. Pješačio sam dugo, sam. Tek u jednom zabitom selu, kažu mi: tu je taj drug koga sam tražio, Pavle Kovačević. Dosta sam već slušao o njemu. Stari borac, veoma popularan u tom kraju. Iskusni, vidi se. Povukli smo se, nas trojica, u pojatu i ljudski, opširno porazgovarali. Izložio sam sve potanko, onako kako sam ocijenio na terenu. Tražio sam da mi tu stvar na neki način učine. Po Pavlovom mišljenju, bilo je za to malo izgleda. Oružja i municije nemaju mnogo pod svojom kontrolom. To bi samo okružna konferen-

cija mogla odobriti i izvršiti, a i oni se sada pripremaju — za borbu. Ipak, veli, učiniće što se može. Izlazeći iz pojate, Pavle pred sobom primijeti jedan ekser, koji je strčao iz daske. Saže se i pažljivo ga ukuca, pričajući dalje. Da se ko ne nagrdi! . . .

Odatle opet planinom, naniže. U Jabuku. To je seoce u maloj udolini, sred ravnog polja. Kao iz priče. U dnu polja kućica, poluseljačka. Taj drug — Bulajić — živio je u Beogradu. Poznavali smo se, učio je srednju tehničku školu, zajedno smo išli na izlete, sa srednjoškolcima. Upoznao sam još dvojicu drugova, obojica su učitelji: Stevo Kovačević i još jedan. Sjutra izjutra, došao je i drug Sava Kovačević, umoran, neispavan, neraspoložen nešto. Posljednji put vidio sam ga proljetos, u Trebinju, imao je tada zeleni hubertus i kačket. Sada me je podsjetio na likove iz romana — komunista, radnik, zahvaćen prvim kovitlacem revolucije koja je nailazila. Vidim, u trku je svršavao poslove. Ljudi su ga jurili, njegova staza nije se nikad tačno znala. Hladan, odsječan, oštar čovjek, pustio brkove, veliki revolver na opasaču. Tek na kraju našeg razgovora, nešto se oraspoložio. »Dobro, učiniću vam to. Izložiću drugovima i objasniti čitavu stvar . . .« Opel je odlazio na neki važan sastanak. A došao je, izgleda, sa neke konferencije na kojoj su donesene krupne odluke. Jer, za vrijeme razgovora, u jednom trenutku prostrijelio me očima i strogo rekao: »Počelo je, da znaš. Sada više nema mnogo diskusije.«

To je trinaesti jul bio na pragu.

Vraćajući se, uhvatim neki lokalni voz. Bio je to 7. jul. Naiđoh na grupu drugova iz Hercegovine — Slobodana Šakotu, Voja Osmalinovića, Steva Bratića i druge — koji su odlazili na sasanak u Bijeloj gori. S njima sam zajedno išao do jednog sela ispod Petrovića. Opel sam predlagao da neko od njih pođe sa mnom. Diskutovali smo, objašnjivali, ali — oni su se držali partijske odluke. Da me nisu poslali u Nevesinje, pošao bih, svakako, s njima.

*

»Ustanak je tu!« — reče mi u povjerenju, te večeri, Jovan Gnjato. I on je upravo stigao s neke partijske konferencije. Što se tiče Nevesinja, drugovi su od mene tražili da pošto-poto što prije dođem u vezu sa Mirom. Jedino je on, kao odgovoran za čitav naš kraj, mogao na svoju odgovornost tražiti oružje, pomoć, ukoliko se nešto bude moglo odvojiti. O tome je, dakle, i Gnjato već razgovarao. Morao sam što prije nazad. Moj pratilac, mornar Petar, bio je već otišao, pa sam opet krenuo sam. Od oružja sam još uvijek imao samo moj mauzer.

... Talijanske trupe su već »poslovale«. Kolone su tujnjale cestom, krstarili su — pričaju seljaci — svaki dan. Te noći, negdje daleko, čulo se pucanje i gruvanje. Kao da je front otvoren. Blizu Meke Grude, u jednom grmu uz cestu, čekao sam više od sata dok je prošla dugačka kolona; ne znam tačno: Talijani ili domobrani. Nabrojao sam četrdesetak kamiona i dvanest tenkova.

Spavalo mi se malo. Dan i tako dugačak, noć — kratka; čim zazori, skače se na noge. Brzo se čovjek privikne i na taj nemiran san i na vonjave pojate. Prašinu, iako je mnogo ima — čitavi oblaci — gotovo i ne primjećujemo u svježoj raženoj slami i u sijenu, koje još previre.

... Tada sam sišao pravo u Lukavac. Ljudi se vratili u sela. Zatekao sam Dukicu gdje kosi, zajedno sa komšijama. Skinuli koporane i odložili puške, pa zasukali rukave. Prihvatio sam da im pomognem; čudo — brzo sam obnovio ono što sam znao. »Šta je to, kako izgleda situacija, šta se promjenilo?«, ja sam počeo sa pitanjima, jer je promjena zaista bila velika. Ustaše su se povukle, napustile front. »Hrvatska« država je poslala vojsku, domobrane, da oni uspostave »red«.

*

Taj predah i zatišje je trebalo iskoristiti. Povezati nešto, organizovati; što više razbistriti čitavu situaciju. Razgovarali smo o tome kuda da podđemo. Napravili smo i neki plan. Odmah po mom povratku iz Crne Gore, došao je Obren Ivković iz Drežnja, sela koje se nalazi dva-tri sata hoda od Lukavca. On je bio narednik u bivšoj vojsci; inteligentan i staložen čovjek, tih i nenametljiv. A lik, sa orlovske nosom, podsjeća na Indijanca! »Ja imam jedno četrdesetak ljudi«, priča Obren. »Kažu oni — ovako ćemo, onako ćemo. A ja im velim: čekajte, ljudi, vidjećemo. Znam, boga ti, da mora doći neko od Partije. U Trebinju, dok sam тамо služio, imao sam vezu sa drugovima ...« Sa Obrenom je i njegov rođak, Vlado, mladić, dječak u stvari. Radio je u Zenici. Obren se s njim hvali i kaže u šali: »On mi je, kako se ono zove, politički komesar ...« I još jedan njihov rođak; тамо u Drežnju su skoro sve sami Ivkovići! Priča Obren kako su još negdje početkom juna puškama dočekali ustaše, i — natjerali ih u bijeg. Tako su se spasli ... Obren je odličan drug, nema šta. Vidim, na njega ćemo se u svemu moći osloniti.

Dukica i ja smo se dogovorili sa Obrenom. I тамо ćemo otići, iako je on, tako reći, već sve uređio, samo ga treba povezati. Dukica, prijatan i otvoren, otresit seljak, udovac, već je bio stekao popularnost i podalje od svojih sela. Zajedno smo pošli,

pa smo načinili jedan povelik krug. Sazivali smo seljake, borce, objašnjavali. Objavljivali satima. »Komunisti će povezati borbu. Razlika je, ljudi, između organizovane i neorganizovane borbe.« Najviše je muke bilo, kada bi se povela riječ o Hrvatima i muslimanima. »Turčin, je li, i Latin? Da idemo zajedno, da se zajedno, kažeš borimo?! A-a, teško, teško boga mi...«, nećkali su se. Ali nije teško primijetiti kada se među okupljenim seljacima nađe neko ko je živio na strani. Odskače takav, umiješa se u razgovor odmah, i — pomogne.

Popisivali smo borce, sa oružjem i municijom. Četu po četu.

Slao sam i u varoš jednu ženu. Tamo su bili neki drugovi; do rata je postojala partijska organizacija. Na jednog druga sam bio i upućen, na studenta Ševka Pašića. Miro mi je rekao da će oni otud možda još prije doći u vezu sa mnom. Jedva smo pronašli ženu koja je pristala da ode, jer se teško na to ko usuđivao. Platio sam joj dobro. Ali — ništa. U Kasabi su joj neki ljudi, na koje se obratila, rekli, prestrašeni: »Da jadna nijesi... Ne usuđuj se da pitaš nekoga za te mladiće. To je opasno, veoma opasno!« Dakle, otud se za sada nema šta očekivati. Ostao sam bez veze, tako reći, odsječen od organizacije i svijeta. U šumi, s narodom.

... Naš seljački narod, gorštaci. Stalno nešto prepričavaju i prenose. Probudila se u njih iskonska, buntovnička fantazija. Vijesti izmišljaju, glasine šire, ispredaju... Da se nešto na kraju Hercegovine dogodi, oni će ovdje brzo načuti i ispričati. Istina, po nešto i iskrivljeno. Tako sam saznao da su neki drugovi izašli gore. Otkud i gdje, još se nije znalo. Zaključio sam, mora da su naši. Počeo sam da tragam, da se raspitujem.

Obišli smo već dosta sela. Organizovali smo dvanaestak četa. To je čitav odred! U Drežnju, kod Ivkovića, sakupilo se svijeta podosta; nedjelja je, narod dokon, u varoš se inače ne može, a ni popa nema da služi. Kada se pogleda taj skup, čovjek se sjeti slika iz starih ustanačkih. U šumi, u debelu hladu, ljudi sa puškama i bombama, polijegali, ispružili se, naslonili se uz bukova stabla. Mnogi su sa bradama. Šarenilo veliko — ostaci raznih uniformi i odijela; najviše vojničkih, ali ima i poštanskih, željezničarskih, civilnih, svačeg. Iz nevesinjskog kraja je dosta seljaka išlo na rad po svijetu; najviše su silazili dolje, u Mostar, gdje su radili i najteže fizičke poslove. Sada se većina tih vratila nazad, u brda.

Čekali smo još na Dušana Brstina. Kažu, doći će i taj, govoriće i on nešto o borbi. Čuo sam bio već za toga čovjeka. Bio je mornarički narednik. Prije nego su ustaše popalile njegovo selo, tamo blizu ceste za Mostar, pobjegao je od kuće za-

jedno sa braćom i još nekim prijateljima. S puškama su otišli u šumu. I tako postala četa, postali — četnici, kako ih većina ljudi zove. Brstina ima bradu, opasan je redenikom ... Dosta njegovih ljudi su takođe bradati. Uostalom, i ja se odavno već ne brijem. To je nekako postalo znamenje šume, to je najbolja legitimacija da smo se odavno odmetnuli.

»Pomaže bog, ljudi, junaci!« pozdravlja se Dušan sa narodom. »Dobra ti sreća!«, odgovaraju u horu. »Dobro i zdravo, braćo?« To je sve red, običaj, ovdje. To sam naučio još prvih dana.

Odakle tu, s njim, jedno poznato lice?! Mladić jedan, plav, bubuljičav, nasmijan. Sjetih se: sa fakulteta. Kolega Vojo Čolović. Kuda ga je, eto, zanio vrtlog rata, raspad stare države, pokolji! Roditelji su mu ostali negdje prijeko, u Vojvodini a on dospio ovamo, u zavičaj. Ispričali smo se srdačno i naširoko.

Porazgavarali smo i s narodom. Ovdje naša organizacija vrlo dobro ide. Samo, samo ... opet ono tvrdoglavog gledanje na muslimane i Hrvate. Opet na tome najviše otpora. Meni poslije prilazi jedan i namiguje, šeretski: »Ja sam te razumio«, kaže. »To ti misliš da mi najprije sa »turcima« zajedno uredimo Hrvate, pa ćemo onda lakše njih ... To ti nije ludo, boga mi ...«

... Iz Drežnja sam pošao sa Brstinom, do logora njegovih ljudi. Zavukli su se bili, poslednjih dana, ispod same Babe, u Zajasen. Tamo kolju brave. Mislio sam, popričaću malo i s njima, oni su stalno na nogama, mobilisani odavno. Osim toga, čuo sam za neke prijatelje, komšije odozdo, iz mog kraja. Upoznao sam već i jednog druga, metalac iz Beograda, iz »Ikarusa« — Drago Papić. Vatra živa, proleter, borac. Kada smo stigli u Zajasen, u sumrak, zatekosmo borce na guvnu. Prilazi mi jedan Čorluk, iz Kozica je; ljubi se sa mnom i veli, sa suzama u očima: »Mile, znaš li da su tvoji pobijeni? I stari i stara, baba, rođaci, svi«. Slutio sam to, od kako sam došao u Hercegovinu. Ali — sada je to stvarnost. Nemilosrdna i gorka istina. Čudo, bio sam nekako tup, da ne kažem — ravnodušan. Bol — nešto neodređeno. Rat je.

Događaji i utisci, ranije nepoznata lica, sve se to brzo smjenjivalo ... Dok sam još razgovarao s Čorlukom, okupili se gotovo svi borci. I ja počeo da izlažem, kao i obično. Međutim, jedan po jedan, vidim, izmiču. Ne sluša im se, dosadno im to. Ostala je bila ipak lijepa grupica, tako da smo ljudski pretresli sve. Mogao sam da završim, što sam počeo.

Spavanje te noći, muka jedna. Tridesetak ljudi u nevelikoj pojati, na malo slame. Nabacani dolje-gore, bez reda. Nečije opančine cijelu noć mirisale su mi pod nosom. Bez pokrivača,

pod glavom žulja nekakva daska. Svakakvi mogući i nemogući snovi su me mučili čitavu noć. I majku sam, pokojnu, sanjao.

Ujutru gledam: na gorskom izvoru umivaju se momci iz čete; dotjeruju se, češljaju. Redenici i bombe odloženi pokraj njih. A mlade žene, zabrađene, stidljive do krajnosti, stoje sa žbanom u ruci, polijevaju, smješkaju se i zbunjeno odgovaraju na šale četnika. Prava hajdučka idila — iz prvog ustanka.

... Zakasnio sam, zajedno sa Brstinom, na sastanak seoskih predstavnika. Kod crkve, na starom prostranom grobljištu, bilo se već iskupilo prilično svijeta. Rekoše mi, tu su i neki drugovi, koji mene traže. Kažu, ima i muslimana među njima.

Susreli smo se i pozdravili veoma srdačno. Zagrljio sam se sa drugovima, iako su bili »turci«, i poljubili se još, pred svijetom. Bio je to mali »Karo«, Muja Husković, krojački radnik iz Mostara, stari moj drug i prijatelj, stari radnički borac. Eto, gdje se sretosmo. On je bio u jednoj grupi naših, koji su noću 19. jula pokušali da se iz Mostara preko Veleža probiju ovamo. Razbile su ih ustaše, morali su se vratiti. Karo je zatim sam dospij u Nevesinje. S njim su ovdje još tri druga. Hido Bašagić, student agronomije, nedavno je izbjegao iz Kasabe. Zatim Brana Kovačević, mlad, dječačkog lika, srednjoškolac — poslali su ga drugovi iz Mostara još ranije u Kasabu, gdje je imao neku rodinu, da posluži za održavanje veze. I još jedan mladić, iz Bratača. Malo smo se povukli, zajedno, na stranu. Porazgovarali. Pred skupom je govorio i Karo, baš kao musliman. I čudo, nije bilo nekog otvorenog negodovanja što se »turci« nalaze među nama i drže govor. A možda nisam na to ni obraćao pažnju, pa nisam ni primijetio kako seljaci reaguju ...

... Opet jedna skupština. U dnu polja, u šumi povrh Zaloma. Neki profesor došao, kažu. Crnogorac iz Nikšića, zove se Pavić. I s njim još nekakvi ljudi pod oružjem: vođe, glavari, organizatori. Tamo smo otišli Dukica, Obren i ja, da vidimo kakva je to njihova organizacija. Zapravo, oni su pozvali Dukicu. Mislio sam, razgovaraće se o ideologiji — lijepo ćemo diskutovati s ljudima, objasniti se, ubijediti ih. Dobar ljetnji dan smo izgubili tražeći taj skup. »Eno, iznad one prodoli!« »Eno, tamo, pod onom glavicom!« »Tamo, vidite, ispod one bukovine, u jednoj rupini . . .« Tako su nas seljaci upućivali. Lutali smo kroz šumu, niz strmine, peli se opet. Na kraju, evo ih u jednoj rupini, u gustišu. Ima ih podosta — neka neobična, šarena, ali dobro naoružana skupina. Profesor je sredovječan čovjek, u vojničkom odijelu, sa sitnim, mišjim očima i malom crvenom bradicom. Izdvojio se bio, s nekim vođama, posebno. S njim je i Petar Samardžić — toga sam već sreo i već smo se svadali — jedan od domaćih »vojvoda«.

Razgovor sasvim kratak, suv. Zamalo odmah ne planu. »Kako situacija u Crnoj Gori, gospodine profesore?« — pitam. On nešto promrmlja, umjesto odgovora. Vidim, spremio se. Petar već nešto pametuje na račun mladih i zelenih, na račun komunista — propalih đaka. Tu je i Vidak Kovačević, dugajlija, bivši sekretar u ministarstvu, glava i po, veliki političar. Zatim još neki sumnjivi tipovi. Jedan oficir, kicoš — komplet oficir, sa epoletama i sa kokardom! Neki su sa šubarama. Tu je već stigao i Brstina. Čudno, svi se već nekako narogušili, spremni na kavgu, kao da su znali da Dukica neće sam doći. Profesor je brzo prešao na stvar: »Mi treba da nastavimo« — reče. »Ko je tu pozvan?« Izbi svađa. Nešto su oni između sebe raspravljeni, a Dukica se već umiješao, ubacio neku svoju, vješto. Profesor planu: »Šta se ti, brko, miješaš? Ko tebe pita?« I sve tako nekako. Taman kao da veli: ko tebe šta pita, šta ti, gejak, znaš? Onda se obraća ostalim i naređuje, pokazujući na nas: »Ova gospoda mogu da nas napuste. Koji je to Dukica Grahovac? Vi?« Bilo mu je, očevidno, veoma neprijatno što maločas nije znao da je to taj Dukica.

Obren i ja smo se povukli.

Izmakli smo se i čekali, malo podalje. Tih nekoliko časaka su mi izgledali — kao dani. Šta li će Dukica uraditi? Ne mogu da kontrolišem šta će mu oni glavari predložiti, ne mogu se umiješati i pomoći mu, ako na njega navale. Ako mu šta primamljivo obećaju... Ako Dukica ode s tom bandom, onda — ostadosmo bez jednog organizatora, i ja i sve ono što je do sada načinjeno. »Šta misliš?« — pitam Obrena i iznosim mu svoje slutnje. »A-a, ne, neće Dukica. Neće, ne vjerujem. Pošten je to i iskren čovjek!« — vrti Obren svojom crnom glavom. U to, eto ga Dukica. Mumla, bijesan. »Vidi, pas im oca lopovskog! Lopovi, koji su...« »Šta je bilo?« — Ispriča on na brzinu: profesor vodi nekakvu organizaciju, formira čete, osniva štabove i — pomisli samo! — zaklinje borce kralju Petru... Vraćajući se, uz put, čitavo vrijeme smo pričali samo o tome.

... Čuo sam još mnogo stvari o profesoru i njegovoј družini. Bilo je jasno — šta je posrijedi. I kolika opasnost otuda prijeti. Ali, daj ti stani mu na put. Profesor je nastavljao svoj pohod po našim brdima — od crnogorske granice, pa eto sve dovde; organizovao je, kažu, čete. Povezivao, postavljao štabove i zaklinjao ih Petru II. Nije šala, to je profesor, učena glava! I to još — Crnogorac...

Tako je uvaženi profesor najzad stigao do granice naše teritorije, gdje su naše čete već bile organizovane i dobro povezane. Otud on, odovud Dukica, Obren i ja. I susreli se. Lijep, sunčan dan. Šuma poviše Drežnja puna; iz nekoliko sela sakupio

se narod. Ja sam došao sa grupom najboljih ljudi iz »naših« sela. Dukica i jedan dio čete, kako smo mislili nije mogao poći s nama. Kazaše toga jutra — ustaše ili vojska, šta li, idu odozdo, s Dabro, i Dukica je morao s jednim jačim odjeljenjem da prokrstari ljudi podno Bežđeda. (U stvari, nije bilo ništa; najvjerovatnije, podvala.)

Profesor, to je bio stari, prepredni lisac. Iskusan demagog. Kako je gdje seljak bio raspoložen, tako je on nastupao i govorio. Prema vjetru. Ali, eto, došli neki momci iz Dušanove čete, isti oni s kojima neki dan razgovarali; Drago Papić se odmah zakači za profesora. Upade i Đoka Pašajlić, radnik iz pirotehničkog zavoda iz Sarajeva. On je neprekidno radio s nama, od prvog dana. Nastavio je svađu.

»Molim, šta vi, gospodine, znate? Ko ste vi i ko vas šta pita?!« — obrecnu se profesor u jednom času na njega. Tada Đoka planu: »Nemoj, druže, da galamiš ovdje!« »Nisam ti ja drug, razumiješ!« — skoči profesor. — Razvadiše ih, brzo. Ne treba, ipak, da se tu svađaju, poći ćemo pred ostali narod, pa ćemo tu vidjeti.

Skupštinu je otvorio Brstina. Kao pravi vojnik. Vidim, pripremio se dobro. Oni ostali u govoru već pominju — »naša organizacija, naše vođe«. Oslovljavaju se po činovima. I Petar Samardžić je dobio neki čin. Profesor je najžešći. Pravi govor poslaničkog kandidata, uz to još i profesorska spremnost — sam veli da mu je struka jezik i književnost. Gotovo pola sata, on samo o istoriji, o »Gorskem vijencu«. Zatim se dotače i komunista. Osu vatru na studente. »Ovi balavci, šta su oni, ne dajte da vas takvi za nos vuku!« ... veli i prstom upire na mene. Pa sve nešto tako. I naročito upadno skreće pažnju na mladog Branu Kovačevića, koji zaista gotovo dječački izgleda. Iznenadio se profesor: ali to najde na suprotan efekat kod mase. Ljudi počeše da gundaju. Neki mu upadaju u riječ. Imali su i razloga! Drugi, međutim, ne daju, brane ga. Kažu: neka, ne upadajte, pustite gospodina profesora da završi, pa onda neka govoriti još hoće. Ja sam upadno i izazivački gledao u profesora. Nekoliko puta, pogledi su nam se susreli. Čitao sam u njegovim očima mržnju — da je mogao, sigurno bi me smrvio. Ali i ja njega. Smisljao sam, na brzinu, kako najjednostavnije i najdirektnije profesora da demaskiram, da ga nokautiram tu, pred narodom. Da idem opširno, neće biti snažno; i on je opširno »guslao«. Treba što kraće i što razumljivije. Da narod shvati ono što je glavno između nas. Ono što nam je danas najjači argumenat i oruđe, time ga treba udariti!

Pošto je profesor završio, seljaci traže da i ja reknem neku, da se čuje, dakle, i druga strana. Počeo sam s napome-

nom da neću opširno — samo ću nekoliko pitanja profesoru postaviti. »Šta? Ti meni pitanja? I ja ću tebi pitanja...«, buni se on odmah. Hajde, de, pustim ga, odgovoriću valjda na sve. A ljudi se još više uskomešali, dobacuju, gundaju... Pušku sam držao u krilu, ali — ranije već, izvukao sam mauzer iz tašne i stavio ga otkočenog u džep. To je pogodnije. Ne, za leđa mi nećete zaći, mislim, motreći na tjelesnu profesorovu gardu — na nekoliko dvometarskih ljudi. Odgovorio sam na sva profesorova pitanja, a onda se i ja njemu obratih:

»Jeste li vi, gospodine profesore, za Sovjetsku Rusiju?«.

On je na to nešto polovično, nejasno odgovorio.

»Ko vlada, ko predvodi i ko rukovodi Rusijom?«

»Narod!« — odgovori on odmah. Zamalo da me zbuni, takav odgovor zaista nisam očekivao! Srećom, odmah se prisjetih:

»A ko predvodi narod? Jesu li to komunisti?«

On se malo zbuni. Nije rekao ni da, ni ne. Promucao je nešto kao: »Pa, to je bilo prije...«

Sada je drugo... Kakvi boljševici!...«

Narod je napeto slušao i glasno gundao. Na pomolu je bila bura.

»Pa jeste li vi, profesore, protiv komunista, a niste protiv Rusije?«

On, međutim, odgovori onako kako je stvarno mislio i osjećao. Još dodade kako mrzi komuniste, iz dna duše.

I — to je bilo dosta. Seljaci poskakaše, nastade opšta gužva. Profesor poče da uzmiče. Čulo se, na kraju, kako on i njegovi ađutanti viču: »Ko je sa nama, neka se izdvoji!«

Desetak ljudi ode za njima. Drugi poskakaše i hoće da se objašnjavaju. Mnogi nisu htjeli da se razdvajaju tek tako — na brzinu. Svađa i galama. Samo je Petar Samardžić, otud iz njihove gomile, izvirivao za mnom. Zakrvavljenih očiju, mahao je puškom u uzdignutoj ruci i vikao:

»Ja ću tebi pokazati, doći ćeš mi na mušicu!

Eto vam toga propalog studenta, eto tog došljaka neka vas vodi!«, doviknuo je seljacima.

Polako je čitava banda uzmicala prema šumi, opkoljena nekolicinom naših drugova, koji su, kao stršljenovi, nalijetali na njih.

Mi smo ostali zajedno, na okupu. Predlagao sam da se ti razbijači narodne borbe razoružaju i da se stražarno sproveđu u Crnu Goru. Ali, narod kao narod nije se slagao. Nije se, dakle, ništa moglo dalje preuzeti. Seljaci su onda zahtjevali da mi

govorimo o našem programu. Ja sam nešto izlagao, opširno. Zatim su govorili i Brana, Đoka i još neki.

Brstina je bio pomalo zbunjen. Pravdao se da s onom grupom nema ničeg zajedničkog. I nije ni pokušao da pođe za njima.

Pročitali smo tu, uzgred, i jedan izvještaj o prvim uspjesima u Crnoj Gori. Julski ustanak je plamsao, razoružavani su italijanski garnizoni, uništavane kolone i transporti. I Grahovo je već bilo oslobođeno — to mi je napisao Vojo Kovačević i nacrtao još i to kako Crvena armija uništava nemačke tenkovske klinove...

Tako je bio završen prvi sukob s razbijajućima oslobodilačke borbe. Prvi taj dvoboј mi smo dobili. Ali — trebalo je ići dalje.

*

Prešli smo i na neoslobodjenu teritoriju. Dukica i još nas trojica-četvorica, išli smo pod oružjem dobar komad cestom. Seljaci su, iznenađeni, dolazili sa livada, izlazili iz kuća. Neki su i bježali — mislili su, valjda, da smo tuđi vojnici. Dotle je, izgleda, stizao talas ustaških bandi; moglo se to lijepo vidjeti po zgarištima, porušenim i napuštenim kućama. Bande su skoro palile sve redom. Svraćali smo i u neke kuće, koje su nekako ostale nezapaljene.

Neće biti dobro, huču domaćini, ako se ovdje sretnemo s domobranima, koji tu češće nailaze. Neće valjati za seljake...

Načinili smo povelik krug, kroz gajeve, preko prostranih livada u podnožju brda, zašli smo daleko u polje. Tamo se mali dio naroda vratio kućama. Još je u zbjegovima. Svratili smo kod jednog seljaka. Žene se odmah uskukale. Starac, domaćin, izgubio se od straha: »Bježte, zaboga, unutra, u kuću! Tu vas može neko vidjeti! Izgorjećemo, božja ti vjera...« Sakrio nas je brižljivo unutra i dobro nas pogostio. Ispričaše nam da je baš juče ovuda prošao Petar Samardžić sa svojom družinom. I da je govorio o njihovoj organizaciji i o nama; meni je prijetio. Skrojili su neke crvene košulje i pričaju, kako su i oni za Rusiju. I to — poslije onog zbora!.. Ne daju se, dakle. Stvarno, prijete. Znači, počinje opasna, ali i zanimljiva igra...

Kada smo krenuli nazad, opet cestom, začu se motor. Dolazio je kamion s domobranima. Poskakali smo u stranu. Hoćemo? Nećemo? Da udarimo!.. dogovorili smo se više pogledima. Gorio sam od nestrpljenja. Istina, nisam tačno smislio ni gdje, ni kada da pucam. Prvi put u živi cilj, u neprijatelja... Stigli smo da opalimo samo po jedan-dva metka, a kamion je

već projurio u oblaku prašine. Čuo se vrisak. Onda smo se udjili od ceste.

*

Jul se bliži kraju. Ovo ljetno brzo prolazi. U nedjelju smo sjedili na ledini, u Udbini, kod Radovanovićeve vodenice. Pričali smo u predvečerje. Trebalо je da pođemo na Beždeđe, tamo smo zakazali konferenciju. Pričali su se utisci sa našeg »izleta«, koji smo dan prije izveli preko Sniježnice, u Dabricu. To je bila Dučićina ideja da idemo tamo i da malo podbodemo ustaše dabričke... Ali, to je posebna priča!...

Onda je naišao jedan borac sa Meke Grude. Odmah sam ga poznao. Skočio sam: »Šta ima novo?« On je nosio pismo, drugi kurir ga je donio iz Crne Gore. Poruka od druga Mira. Čitao sam, riječ po riječ. Miro je, dakle, stigao pre neki dan. Traži da odmah dođem, da pripremim izvieštaj o svemu. Piše ukratko o novostima u Crnoj Gori, i u Bosni, i naročito — u drugim krajevima Hercegovine. Miro je, dakle, pokupio konce! Nisam mogao a da skoro sve to ne pročitam ponovo, svima. Poslije smo krenuli uz brdo.

Izašli smo visoko, u bukovinu, zatim u jednu prodo. Tamo je seoce. Svega nekoliko kuća, naroda malo. Svi su se okupili. Bio je tu i jedan oficir, artiljerijski poručnik — Krsto Đerić. Još prilikom mog dolaska sreća sam se s njim, u jednom zbjegu pod Babom. On je u tom kraju važio kao neki vođa i bio sam namerio, da s njim nešto pokušam. Ali, slabe vajde. Ja seljacima govorim kao komunista, a on uzme — pa to prepravi, na svoj način. Bio je još jedan mladić, mornarički podoficir — Dušan Škrba, prijatan i pažljiv. On nam je pomagao i ponešto objašnjavao seljacima. Te večeri, bio sam potpuno nesređen. Rastresle su me iznenadne, krupne vijesti. Miro je već uspostavio neko rukovodstvo sigurno; sad će se sve povezati i brzo krenuti naprijed.

Bio sam kod Mira, tamo u Rudniku. On se privremeno smjestio u kući onog našeg prijatelja. Izgledao je ozbiljan i užurban, kao nikad prije, ali je staloženo izlagao i obrazlagao. Sve sam mu potanko iznio — kako je išlo, od onog našeg sastanka u Sarajevu. Naročito o traženju oružja od drugova iz Crne Gore. Kada je bilo riječi o onom profesoru Paviću iz Nikšića, i o Petru Samardžiću, Miro je planuo: »Banditi! Zašto ih niste pobili?! Da znaš, ako nećete vi njih, oni će vas...« Poslije se malo smirio. »Treba ih što bolje raskrinkati, zvanično, politički — veli. »Napisaću letak!« dodade. Poslije ručka je sjeo i napisao letak, manje od pola strane. Letak sam otkucao na mašini, koju je on donio. Zatim smo ga izvukli, na šapirografu... »Rodoljubima i

borcima Nevesinja! Kratko: Petar Samardžić, Marko Gluhović i drugi, uz pomoć nekih nenarodnih elemenata iz Crne Gore — onemogućavaju narodnu borbu. Oni nemaju nikakve veze sa pokretom, sa Partijom, lažno se predstavljaju da su za Sovjetski Savez, ustvari su protiv njega i protiv narodne borbe». Ispod teksta je potpis: »Okružni komitet KPJ za Istočnu Hercegovinu«. To je, dakle, to naše rukovodstvo . . . Dok je pisao koncept letka, dok smo se dogovorili o imenima koja će se u letku pomenuti, nije se složio da se stavi i ime Jovana Draganića. A Jovan je bio ugledan seljak iz Koleška, stari prvak zemljoradničke stranke. »Treba pokušati s njima, direktno. Obavězno!«, rekao je Miro. »Treba da odeš tamo, najbolje sa Obrenom, neće vas valjda pobiti«.

Tako, sad ćemo i mi imati s nečim konkretnim, pismenim, da se pokažemo. Koliko to znači! Miro je rekao da ćemo uskoro dobiti i proglaš štaba odreda, vojnog rukovodstva. Pominjao je i neka imena: dr. Mujić, Sava Medan, Muja Pašić. Ta imena su mi odavno bila poznata, a doktora sam i lično znao, iz Mostara.

Mi nismo dugo razgovarali. »Što prije treba ponovo oživjeti akcije. Što prije« — ponavljao je stalno. Ja opet o onoj pomoći. »Treba oteti« — on će: »Ali, vidjeću, ipak«. Njega su čekali još neki drugovi, koje nisam poznavao. Iz nekog drugog kraja Hercegovine. Tamo kod Mira je pravi centar: kuriri motaju, drugovi sa terena, izvještaji, direktive. Krupne, krupne stvari! »Zvaću vas skoro, za koji dan, pripremite se« — reče on, kad smo se pozdravljali. »Ustanak je nešto zamro, ali — zato smo mi tu. Dukicu, svakako, dovedi«.

Treći put sam išao istom stazom u Nevesinje. Ali ranije ni jednom nisam tako žurio i bio bez umora. Lagan, veseo.

*

Opširno smo porazgovarali, kad sam se vratio od Mira Popare. Došao je i Obren. On je prosto oduševljen. Dukica samo klima glavom, taj ne umije bogato da izražava svoja raspoloženja. Možda još i ne shvata koliko, koliko mi. Ali, očevidno, ubijeden je da je to sve sasvim ozbiljno. Mi se sada i zvanično osjećamo kao neki štab, kao odred. Imamo već i petnaestak četa. Vojska je to!

Došao je i Sveta Kovačević iz Gacka. Lijep i inteligentan mladić, skroman, učiteljac je bio. Skojevac je. Oni tamo imaju organizaciju, pa se interesuje za stanje u Nevesinju. Pita ima li kakvog partijskog materijala, i taman se namjerio na onaj mali letak! Priča Svetu o borbama u Gacku, i tamo su digli usta-

nak, kao i u Nevesinju. Čak su i jedan avion oborili, na Vidovdan... S njim je i neki mlad oficir, uparađen i dotjeran, Koprićica se zove. Ima dvogled oko vrata. Sveti reče da gledaju da ga što čvršće vežu uza se. Idemo poljem, ispod Slata, po sunčanom danu. Na sočivima potporučnikovog dvogleda vidim svoj lik. Odavno se već nisam video kako izgledam.

Idemo podaleko, preko Zaloma, pa na sjever, na razgovore Jovanu Draganiću.

*

Od pregovora sa Draganićem — ništa. Išli smo tamo Obren, ja i još jedan drug. Gotovo dva dana hoda, sjeverno od ceste Nevesinje — Gacko, iznad Koleška. Ispod samih Morina. Bogu za leđima, što se kaže. Mislio sam da nema zabitijih naselja od onih što sam već upoznao, ali — to je civilizacija prema šumama na sjeveru. Draganić se sklonio iz sela, čak je otišao i dalje od koliba, u gustu bukovinu, u strani. Fenjer kolski okačio o bukvu, navukao nekoliko gunjeva, donio žban sa vodom i još ponešto. Pričali smo sve do pijevaca, bila je to debela politika. »Šta će Engleska, šta će Amerika? Rusija... Rusija sovjetska je velika, ali... Ne znate vi, vi ste još mlađi...« i sve tako. »Rano je još za borbu. Talijani su dobri sada, i domobrani, ne diraju nikog. Ja sam za organizaciju, za pripremanje, ali da vidimo najprije, da sačekamo, pa možda na proljeće, kad opet gora ozeleni... Stara, seoska lisica. Nešto nakrupno kombinuje! Ali, bar lijepo razgovara i prima domaćinski. Ujutru smo bili mokri od rose, iako su grane nad nama. Kada smo se spustili blizu ceste, Obren predloži: »Daj da sačekamo ovdje prugu za Gacko, autobus, pa da zapucamo. Jovan misli da će ostati netaknut gore u svojoj bukovini...«

*

Na nekoliko mjesta, seljaci pitaju o našem letku. A kakvo je tek dejstvo imao! Ljudi prepričavaju, prenose. Neki se smješkaju. »Tako, tako. Organizacija je to, brate. Komunistička partija, ja ko će drugi!« »Petar bi htjeo činove. I imanje da uveća, to mu je.« Svašta tako čuješ od seljaka. Ima ih koji sumnjivo vrte glavom. »Ne valja ovo partijanje. Ne valja se dijeliti, treba — svi za jedan štap — i slično. A Petar i njegova ordija, bijesni — pročitali letak, prijete i psuju još žešće. Prijete da će najprije pohvatati i pobiti one naše drugove, muslimane.

Drug Karo je sada bio kod nas, u Lukavcu. Stalno je tražio da mu omogućimo da se probije u Mostar i da kroz Bišinu

izvede drugove odozdo. Poslali smo ga bili, njega i Hidu Bašagića u Crnu Goru, kod profesora, još prije no što je Miro Popara došao. Ovdje je bilo postalo opasno za njih. Muslimani, »turci«! Ali, otuda ih drugovi vratili, odmah, kroz tri do četiri dana. I kažu: »Nezgodno je da ovdje budu, nemaju ovdje šta da rade«... Hido je prije nekoliko dana otišao prema Kasabi, rekao sam mu da pokuša tamo uhvatiti vezu s nekim drugovima, da izvuče što materijala, možda i oružja... Danas smo se najzad i sa Karom dogovorili. I Miro je bio u toj grupi, koju su ustaše razbile, pa je on sam odmah poslije toga otišao vozom, prema Trebinju i izašao gore. Karo nas je ubijedio da će on odred iz Mostara izvesti drugim pravcem, kroz Bišinu; samo je tražio dva do tri borca, da ga prate. Donijeće i radio; a to nam je potrebno, kao i oružje. Jer — šaljemo kurire u Crnu Goru, na Crkvice i u Rudinu, po radio-vijesti!... Dukica je izabrao četiri mladića, koji su odmah pristali da podu sa Karom. Milan Pašajlić, hrabar, uvijek smrknut nekako, prkosnog lica; Rajko Romović, malo vrljav — bio je trgovачki pomoćnik u Mostaru; Drago Radovanović — sin onog mlinara iz Udbine, tek odrastao, ali hrabar, kažu; i još jedan, takođe Lukavčanin. I pođoše. Izljubili smo se, Karo i ja. On je sav treperio od oduševljenja i radosti, skoro da je odletio. U ruci mu je štapić, pušku nije imao — samo revolver, vojno-državni, što ga je donio iz Mostara...

*

Stigla je od Mira poruka. Da dođemo prekosjutra, u nedjelju u Vrbicu na savjetovanje. Mnogo je važno, kaže. I čovjeka sa konjem da pošaljem na Rudinu — odatle će ga uputiti dalje, da primi petnaestak pušaka, nešto municije i jedan puškomitraljez. »Puškomitraljez i nekoliko pušaka su od trofeja sa Grahova, talijanski; to su one kratke karabinjerske puške, a puškomitraljez se nešto razlikuje od našeg. Treba ljudi uputiti, kako se njime rukuje. To je svakako dobra propaganda i podstrek, a i pomoći; drugovi su usvojili tvoje traženje, Sava se naročito založio... tako piše Miro. Odmah smo o tome ispričali svima. Dakle, ipak eto pomoći, koju smo tražili! Ljudi trljaju dlanove. »Moraćemo i mi da optimamo, ja šta!«

Sjutradan smo pošli Dukica, Obren i ja. S nama su još dvojica boraca, s konjem — oni će produžiti dalje iz Vrbice. Bilo mi je naročito drago zbog Dukice, njega će to još više učvrstiti. Vidjeće svojim očima: jaka organizacija, ozbiljni drugovi, naoružanje... Išli smo stazama koje sam već dobro poznavao. Znao sam već sve ljudi uz put, a i oni mene. U Vrbici smo se okupili poviše Bjeličinih kuća. Tu je, osim Ljube, studenta, i njegov brat Jevrem, bivši vazduhoplovni kapetan. Miro ga, vidim, ci-

jeni i respektuje. Došao i Vojin Nikolić — on je, ne znam u kom svojstvu, ispred partiskske organizacije iz Crne Gore. Bio je to prijatan susret, poslije onog proljetos, u Beogradu, pred polazak. I poslije Uprave grada, lanske godine ...

Miro se već skoro potpuno uniformisao, ozbiljan je, tako da mi se ponekad učini kako se iz temelja promijenio. Šta ćeš, vrijeme je takvo. Radovana Papića sam već znao — on je tu sa još dvojicom Bilećana. Iz Gacka — Stanko Kovačević, omalen čovjek, nosi talijansku puščicu; on je od onih grahovskih Kovačevića. Pa Mirko Avdalović, bivši podoficir, govorljiv mladić. Ima još nekih drugova, prije ih nisam sretao. Komunisti su valjda svi. I svi su pod oružjem! »Treba da dođe još Slobodan Šakota s nekim drugovima iz Trebinja« — kaže Miro, jer još ne počinjemo. Čekali smo, sigurno, još dva sata, pričali i hodali okolo. Ali, Slobodan nije stigao. Nešto ih je, valjda, omelo. Počeli smo bez njih.

Podnijeli smo izvještaje. Redom, svi koji su prisustvovali savjetovanju. Ja iz Nevesinja, Dukica i Obren su samo ukratko. Obren je mnogo staloženiji i realniji, ili mi se to samo čini. Dobro procjenjuje situaciju!... Neki od prisutnih postavljali su pitanja, prekidali. Miro najviše. Na kraju je on počeo sa svojim: opšta situacija, vijesti iz drugih krajeva, stanje kod nas — sve po redu. Ustanak treba ponovo rasplamsati, ovog puta planski, organizovano, pod našim čvrstim rukovodstvom. Miro je već pripremao plan, na ovom i još jednom ovakvom savjetovanju — trebalo je taj plan definitivno uobličiti i usvojiti. Za svaki kraj postaviti glavne, najvažnije čisto operativne zadatke. U Nevesinju, zna se: Bišina, Trusina, Kifino Selo — Surdup. Na ovih nekoliko mjesta, sigurno, moći ćemo dobro da se naoružamo — sa domobranima neće biti teško.

»Je li dosta nedjelja dana za ove opšte pripreme?« — piتا Miro. Zatim gleda u svoj kalendar. »Ako to bude 19. avgust« — smeje se — »onda se može nazvati — preobraženjski ustank. Junski — vidovdanski i preobraženjski, šta kažete?!« Drugovi dobacuju i prave šale. Ali Miro se brzo uozbilji; priseća se nekih datuma iz bogate istorije buna i ustankaka u Hercegovini. Sila je Miro! Sav je u tradiciji junaštva, u epskom raspoloženju — u istoriju gleda, i naprijed i nazad. »Ali, u svakom slučaju, moraćemo još jednom da se okupimo — ovdje fale drugovi iz nekih krajeva i ne možemo ništa definitivno utvrditi« — zaključuje on na kraju.

Rastali smo se odmah po završetku savjetovanja, negdje poslije podne. Žurimo nazad, u Lukavac, prepričavajući utiske, raspravljujući o zadacima koji se pred nama postavljaju.

*

Pripremamo planove. Treba još samo da se odredi datum, da se utvrdi čas — i da ponovno plane. Po čitavoj Hercegovini.

Neki dan sam poslao kurira Savi Beloviću, na Hrgud, dolje u mom kraju, stolačkom; pričali su mi kako je organizovao neku četu i još na Vidovdan se odupro ustašama. Pozvao sam ga da dođe do Lukavca, da porazgovaramo. Bili smo odranije dobri znanci. Ali, eto, on odgovara: »Najbolje da ti dođeš ovamo, na Hrgud, jer ja se sa Hrguda udaljavati ne mogu...« A Karo se nije vratio iz Mostara! Neki dan dođoše ona četvorica, što su išla s njim; pričaju kako su se probili kroz Podveležje i sišli u Gostinu šumu, iznad samog grada, čitav dan su tamo čekali Karu. On je sišao da uhvati vezu i izvede drugove. Pred veče, kažu, primijetili su neke vojнике, ustaše valjda, kako se odozdo šunju. I jedva su uspjeli da se izvuku. Karo je, znači, uhvaćen u Mostaru. Milanu Pašajliću je dao onaj svoj revolver, prije odlaska — bilo je opasno da ga nosi u grad.⁴

Hido Bašagić se javio iz Kasabe, uspostavio je vezu. Sa-stali smo se preksinoć na vojnem strelištu nedaleko od varoši, ispod Udrežnja. Iznio nam je 3 do 4 puške, nešto municije i nekoliko bombi. Kada sam se vraćao sa Udrežnja u Lukavac, svratim kod onog Ivezića, u Zovi Do. Izvadio je ispod krova, iza grede, onu malu ustašku mašinku, što je donio sa Trusine i dao mi u zamjenu za jedan karabin. Lijepa stvarčica, koliko podiže ugled čovjeku. Samo još da nekako dođem do municije... Za dva-tri dana ćemo na Trusinu, možda domobrani imaju takve mašinke. Oni i ne slute, šta im se sprema! A seljaci su, čini se, namirisali da ćemo negdje udariti. Značajno pripitkuju i namiguju: »Kada ćemo na Trusinu?«

Miro nas je 19. avgusta obavijestio: održao je savjetovanje u Ublima, odlučeno je da se odmah počne.

Avgust je pri kraju — još 7—8 dana. Naše čete su jedva dočekale — kad su kuriri donijeli naređenje za pokret. Brstina se uputio u Bišinu sa svojim odredom; drugi dio — uglavnom Bratačani i susjedna sela — prema cesti Nevesinje — Gacko. Kad je počelo da sviće, mi smo već bili prošli Zovi Do i Rakovu Nogu žureći prema Trusini. Iznenadio sam se kad sam video koliko nas ima! Ali, mnogo ih je bez oružja. Zbog toga su najviše

⁴ Kada su kroz desetak dana, 27. avgusta u Lukavae došli drugovi iz Mostara, čitav odred, ispostavilo se da Muja — Karo Husković nije ni došao u grad. U stvari, njegovi pratioci su ga ubili u šumi blizu Udrežnja, pa se poslije nekoliko dana vratili sa izmišljenom pričom. Otada su se krili pred nama, izbjegavali nas, dok nije počela otvorena borba sa četnicima.

i žurili ovi mladići. Na Trusini, u bivšoj kasarni — znali su — nalazi se stotinjak domobrana, koji imaju dosta oružja i municije! Neki naši dijelovi kretali su se slobodno cestom koja iz Nevesinja vodi na Trusinu i dalje — za Berkoviće i Stolac. Kao da je već sve oslobođeno, kao da neprijatelj više ne smije izviriti iz svojih utvrđenja . . .

Stvarno, domobrani nas nisu smjeli sačekati nigdje izvan kasarne. Primijetili smo ih kako trče sa isturenih položaja, ostavljajući provizorne šančeve i bunkere koje su bili podigli. Nismo dali da se puca. Neka, to će biti lak posao — pokupiti ih kad se svi zbiju u kasarnu! Odande nemaju izlaza a predaće se, sigurno, čim ih potpuno stegnemo. Glavno je ono dolje, u kotlini, u Dabru. Berkovići, ustaška kula!

*

Bila je mrkla noć bez mjesečine, 25. avgust, kad smo se spustili niz Trusinu, na puškomet od Berkovića. Izabrali smo najzgodnije mjesto gdje je cesta usječena u stijene i podzidana visoko — da tu postavimo eksploziv i raskinemo kameni mostić, kako bi onemogućili prolaz kamionima. Negdje u daljini vidjelo se jedno svjetlo. Poneka usamljena puška oglasila bi se u brdima oko Dabarskog polja: tam-tum . . . dugu su ječala brda. Bilo nas je ovdje samo 5—6 i nismo se osjećali baš najpriyatnije. Ako ovi odozdo zaspri mitraljezima, kad bljesne trotil . . . onako nasumce, po mraku, po ovoj goleti! Sava Medan ima iskustva sa miniranjem, iz Španije. »Samo mirno i hladno« — govori on. »Treba pažljivo namjestiti paketiće i izvući štapin« . . .

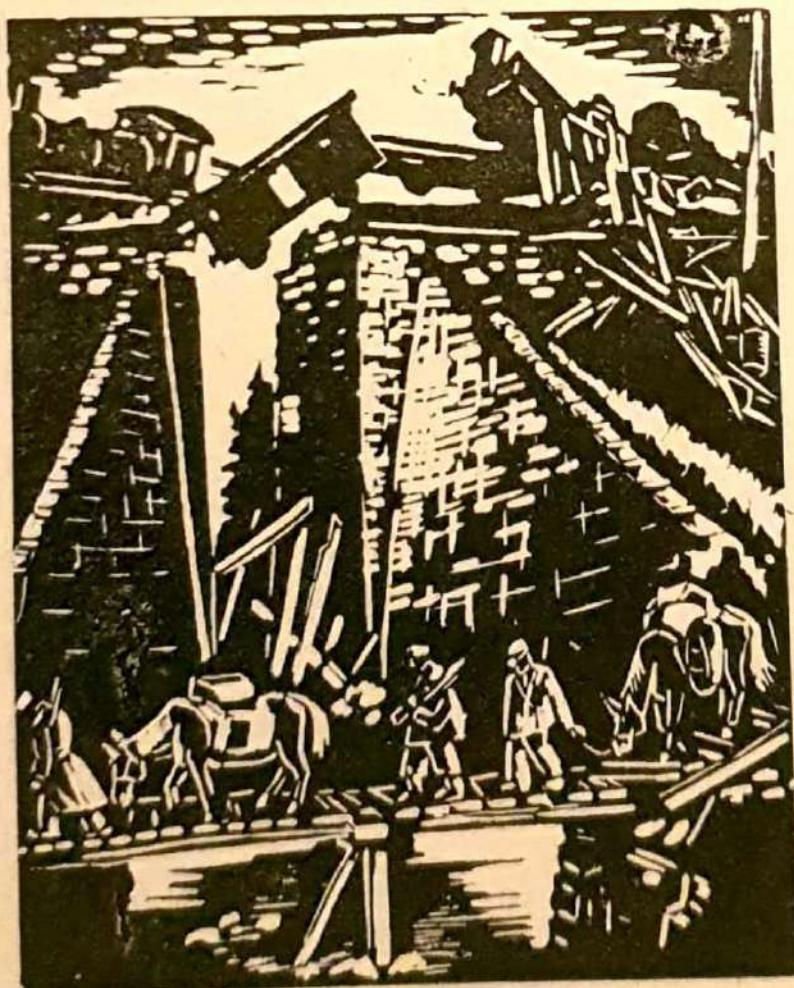
Snažno su zatutnjala brda oko Dabra. Odmah zatim oglašile su se ustaše, mitraljezima i puškama. Ove noći više nije bilo spavanja. Pojavile su se vatre, na obroncima Sitnice, Hrguda, tamo poviše Divina. U tijoj noći čula su se zatim dozivanja — poimenice, Hrguđani, Dabrani, Sitničani. Kako li su drhtali oni dole, na Berkovićima, ustaše i domobrani!

*

Sjutradan — bio je to zaista krvav obračun u Dabru. Pucalo je na sve strane. Najduže se držala »kula« Ciganina Đulepe, ustaškog tabornika. Savo Belović ga je dokrajčio svojom bomicom. Domobrane smo puštali da idu u kasarnu na Trusini — najveći dio njih prolazio je s oružjem . . . bili smo ubijeđeni da će nas tamo sačekati (zaista, kroz tri dana sve smo ih razoružali: 2 »satnije«, preko 340 domobrana)! Sada je bilo najvažnije stići

i uništiti raštrkane grupice koje su još davale otpor i sprečavati strašan pokolj muslimanskog življa ... U Dabru su ustaše pobile mnoštvo Srba, njihovi rođaci su sada bili zaslijepljeni željom za osvetom. Sada se tek sve bilo ustalasalo. I oni što su do maloprije bili protiv borbe. Vidio sam: Mato Romović (Solunac) i poručnik Đerić već okupili svoje povjerenike i posluju kao nekakav štab. Rade užurbano, izdaju naređenja. Zabavili su se oko klanja one jadne sirotinje ... A tamo u pravcu Divina i Plane tutnji neprestano. Naši su sigurno već i Bileću napali ...

Milenko SOTRA

OSLOBOĐENJE KRUPNJA

Sa odredom, kome smo na čelu bili Ratko Martinović i ja, krstarili smo po selima Rađevine i često se sretali sa patrolama Valjevskog partizanskog odreda, i uvek se bratski pozdravljali i razgovarali. Tako smo jednog avgustovskog dana sreli rukovodeće drugove iz Valjevskog partizanskog odreda: Miloša Minića Crnog, Čedu Milosavljevića (učitelja) političkog komesara i Mišu Dudića (aktivnog potporučnika) komandanta Rađevskog bataljona. Slučaj je hteo da taj naš susret bude baš na istrijskom Mačkovom kamenu.

Seli smo u hlad bukove šume i počeli razgovor koji se postepeno pretvarao u pregovore, a završio se potpunim sporazumom o zajedničkoj borbi protiv okupatora. Ni pisali ni potpisivali nismo ništa; stegli smo jedan drugom ruku i ostavili da delom potvrdimo reči. Minić, da bi proverio poručnika Martinovića i mene, postavio je pitanje:

— Ako se u Beogradu stvori kakva srpska vlada i ona pozove narod i četničke mase da se vrate svojim kućama, obećavajući im sigurnost, šta ćete vas dvojica tada raditi?

Bez rezerve smo odgovorili:

— Ma nas svi naši borci napustili, mi ćemo ostati verni ovom sporazumu i bićemo s partizanima do pobeđe.

Tako je i bilo. Minić kao da je osećao u vazduhu kužni zadah vlade generala Nedića koja je koncem avgusta i obrazovana. Rastajući se zakazali smo sastanak radi donošenja odluke i stvaranja plana za napad na Krupanj.

Valjevski partizanski odred je 31. avgusta napao i zauzeo Stolice, rudnik 6 km udaljen od Krupnja. Napad, zbog nedovoljne pripreme, ipak nije sasvim uspeo, jer se glavnina nemачke posade spasla bekstvom u Krupanj. Da je na putu bila postavljena zaseda, svi bi Nemci bili uništeni ili zarobljeni.

1. septembar. Mi smo iz sela pristigli u najbližu okolinu Krupnja, tako da je naš štab bio na 2 km od Krupnja i glavnine nemačke posade.

2. septembar. Stigao je kurir od Zdravka, komandanta Valjevskog partizanskog odreda, sa šemom za napad i odlukom da počne u 8 časova uveče. Odgovorili smo da smo spremni i da određeni sektor primamo. Naš odred je imao zadatak da napadne topionicu, zauzme put Ljubovija — Krupanj i varošicu Krupanj i da s lica vrši napad na bolnicu — glavno utvrđenje Nemaca. Znači imao je da drži celu desnu stranu. Isto tako je trebalo da postavimo zasedu na trećem kilometru od Krupnja ka Zavlaci, da bismo sačekali Nemce kada budu bežali iz Krupnja, a i da sprečimo dolazak pomoći opkoljenim Nemcima.

Partizani su imali da drže levu stranu i da s leđa napadnu bolnicu.

Mi smo sa jednom četom odmah poseli šljaku kod topionice (antimona). Sa drugom četom smo poseli put Ljubovija — Krupanj sa zadatkom da zauzmemo varoš, a glavnina snaga je izašla na Đulin (više bolnice) da tuče bolnicu s lica, Krupanj bočno levo i topionicu bočno desno. Položaje smo poseli na vreme. Ugovoren znak za napad bio je signal belom raketom.

Izlazim na pogodno mesto i pucam iz signalnog pištolja: bolnica i topionica ispod nas na 300 metara bele se — kao podanu. Nemci su iznenadeni, ali se odmah snalaze i otvaraju jaku mitraljesku vatru sa tornja topionice i krova bolnice. Mi u streljačkom stroju ležimo na blatinjavom putu i čekamo odgovor partizana. Prolaze minuti, pa i sati, ali ni na više raka nema odgovora. Kiša pada te od vlage i neizvesnosti počinjemo da drhtimo. Tako smo čekali do 11 sati noću, kada smo izdali naređenje za napad. Ležim uz Martinovića koji s vremena na vreme komanduje: »Prekini paljbu«. Tek kada prestanemo s pucanjem uviđamo s kakvom se žestokom puščanom, a naročito mitraljeskom vatrom, brane Nemci. Kurir nas izveštava da su naši zauzeli Krupanj i da sada i oni vrše napad na bolnicu s boka. Iz mraka čujem da se neko raspituje »gde su Martinović i pop Vlado«. Puzimo preko brisanog prostora u pravcu glasa. Preda me staje dečak iz Krupnja, Slavko Orlović, i šapće mi da je mali top, sa dosta granata, zakopan u šancu više sreskog načelstva, a on da ume da puca iz njega. (Odstupajući preko Krupnja, vojska je ostavila silno oružje i municiju na putu Krupanj — Ljubovija.) Milijeg izveštaja u životu nisam čuo.

Posle dva sata top (37 mm) je bio na položaju. Izdajemo naređenje da gađa gornji sprat i krov bolnice gde su nepri-

jateljska mitraljeska gnezda. Prolaze minuti koji traju kao večnost, a naš top ne puca. Čuje se dva-tri puta škljocanje bez pucnja. Naša radost splašnjava. I kad smo već bili izgubili svaku nadu, ču se pucanj koji je uplašio koliko Nemce, toliko i nas. Posle nekoliko pucnjeva na bolnicu okrećemo cev i tučemo topionicu. Negde oko 3 sata ujutro čujem neku užurbanost na levom krilu. Taj deo položaja poseli su četnici Koste Pećanca iz Azbukovice pod komandom četovođe Sretena Drinskog. Došli su pred sam početak napada, njih oko 60, i stavili se pod našu komandu. Pored mene promiču trkom i čuteći. Noć je tamna i kišna, pa ne mogu da poznam ljudi. Na moje pitanje »šta je?« — odgovaraju: »Bežite, opkoljeni smo«. U stvari, s te strane nije ni moglo doći do opkoljavanja, jer smo poseli Krupanj. Međutim, panika se brzo prenosi na centar pa i na desno krilo. Nastaje ludačko bežanje kroz šumu ka reci Bogoštici i dalje uz planinu.

Martinović i ja se brzo dogovaramo: on trčeći odlazi do čete koja vrši napad sa desnog krila na topionicu, a ja jurim za beguncima, pa kada ne uspevam da ih zaustavim, grdim i vadim pištolj-pretim da će pucati u koga pre stignem. Ali uviđam da bi to bilo beskorisno i da bi samo povećalo paniku. Trčim i uveravam ih da nema više opasnosti. I ne samo što ne uspevam da ih zadržim, već se strah postupno prenosi i na mene. Zora se beli, a meni se polako vraća prisebnost te shvatam kuda me je dovelo ovo trčanje za četnicima. Pognute glave krećem natrag ka Krupnju. Idem čuteći, a moja se pratnja naoružanih seljaka naglo povećava. U toj kišnoj i teškoj zori nestala je noćašnja panika. Borba se čuje iz Krupnja i oko topionice. Odmah zatim otvara se jaka vatra s leve strane Krupnja. Partizani stupaju u borbu. Zdravko Jovanović je bio poslao kurira da nas obavesti da je sat napada pomeren za ponoć, ali je kurira zahvatila reka Likoda, nabujala i nadošla od kiše. Zbog toga što nije mogao doći do nas, napad nije počeo istovremeno.

Brzo zauzimamo svoje ranije položaje i borba uzima svežešći zamah. Na svetlosti zore i po tome odakle dolaze pucnjevi Nemci uviđaju da su opkoljeni sa svih strana.

3. septembar. Dan protiče u jakoj i žilavoj borbi. Okopodne sam stigao u moj Krupanj, i dok me je narod gledao kao oslobođioca, ja sam se lično osećao vrlo nelagodno sećajući se noćašnjice. Naredili smo da se stanovništvo odmah iseli iz varoši. Naređenje je izvršeno nepojmljivom brzinom. Već posle pola sata bombardovali su nas ustaški avioni. Sa drugovima iz partizanskog štaba sedeli smo, Martinović i ja, u kafani i mirno se dogovarali pijući kafu. Bombe su padale i po okolnim

kućama, ali su to bile male ručne pa smo znali da ne mogu da probiju krov. Stvorili smo plan za večerašnji napad u kome je glavnu ulogu imalo da odigra partizansko bombaško odelenje koje je već učestvovalo u dve manje borbe (pri napadu na Belu Crkvu i Stolice). Ovoga dana je i naš top imao reč: srušio je toranj na topionici i učutkao nemački mitraljez, a direktnim pogocima kroz prozore bolnice uneo je paniku među Nemce; takođe je učutkao dva mitraljeska gnezda na krovu. Situacija je bila sve više u našim rukama.

Nemaca, što u topionici što u bolnici, ima oko 400—500. Imaju dosta mitraljeza i municije, a održavaju i radio-vezu sa Valjevom. Mi smo ih čvrsto blokirali pa im ne damo ni da uzimaju vodu s pumpe u dvorištu. Toliko smo blizu da svako naše zrno, samo ako se ko pomoli, pogaća sigurno. Vide se leševi Nemaca koji su već platili glavom. Nastaje noć paklene vatre. Prasak bombi je strahovit: to su bombe koje su partizani sami napravili od dinamita. Njihova eksplozija je daleko jača od eksplozije nemačkih, pa čak i kragujevačkih bombi. Porazno deluju na Nemce koje smo topom sterali s krova i spratova u podrum, jer su se bombaši partizani privukli pod prozore pa ubacuju bombe u podrum. Šta su sve pričinile te bombe pričali su nam docnije zarobljeni Nemci.

Noću oko 3 sata, stiže kurir od Zdravka s nalogom da obustavimo paljbu, jer Nemci traže da pregovaraju o predaji. Odgovaram da ne pristajem ni na kakve pregovore jer im ne verujem. Razloga za to imamo, jer smo uoči samog napada, Martinović i ja, poslali parlamentara (dečaka Žiku Matića iz Kržave, starog 15 godina) sa pismom, tražeći da se predaju. Mi smo im obećali da ćemo s njima postupiti kao sa ratnim zarobljenicima, a ako budu dali otpor sve ćemo ih pobiti. Oni su primili poruku, a našeg Žiku zadržali.

Na navaljivanje drugova ipak sam obustavio vatru i primio komandu nad celim desnim sektorom, dok su Martinović, Zdravko i Žikica (Španac) otišli na pregovore. Nemci su namerno odugovlačili pregovore, te nas je i zora zatekla a nismo ništa postigli.

Osvanuo je 4. septembar, a s njim se javila i huka avionskih motora. Jedna za drugom, njih sedam, nailaze nemačke »štuke«. Nemci im raketama označavaju pravce naših položaja. Partizani i mi brzo povlačimo borce s položaja u dubinu, a ostavljamo samo osmatrače. Počinje strahovito bombardovanje, praćeno mitraljiranjem. Kalimo se u borbi sa zloglasnim nemačkim »štukama«. Ostao sam na centru položaja. Martinović je uz mene. Svega nas je 9. Na naše položaje padaju i krupnije bombe. Samo jedna pade u našu neposrednu blizinu i izvali iz

korena jedan ogroman hrast. Od mitraljeza se sklanjam iza hrasta, bežeći na suprotnu stranu od »štuke«, ali često po dve »štuke« lete jedna drugoj u susret i mitraljiraju tako da je nemoguće zakloniti se. Nas devetorica smo još nepovređeni i tučemo Nemce koji pokušavaju da izađu iz bolničke zgrade i zahvate vodu.

To obrtanje oko hrasta traje nekoliko sati. Najzad ga napuštam i počinjem brzom paljbom da gađam »štuke« koje nai-laze. Drugovi pored mene čine to isto. Nastaje dvoboј devetorice s puškama i jednim puškomitraljezom protiv sedam »štuka«. Svi imamo osećanje da se borimo, iako sa gotovo nedostupnim neprijateljem. Puščane cevi se usijale i to nas primorava da se malo odmorimo i priberemo. Ratko Martinović rukuje »zbrojovkom« i, sa ramena Radišića koji služi kao postolje puškomitraljezu, tuče čas »štuke« čas Nemce ispred bolnice. Radišić strpljivo i kuražno u stojećem stavu vrši dužnost pokretnog postolja.

Toga dana su »štuke« imale glavnu, ali ne i odlučujuću reč. Tukle su nas od 5 sati ujutru do 7 uveče, naizmenično odlazeći i ponovo dolazeći sa punim tovarom bombi i punim redenicima mitraljeskih metaka. One su imale zadatku da bombarduju i poruše Krupanj; da bombama i mitraljezima zaspunaju položaje i pomognu da se opkoljeni Nemci izvuku pod njihovom zaštitom. Konačno su potrošile i poslednji metak i sad su se spustile veoma nisko pa hukom i zviždukom motora hoće da nas zaplaše, ali im to ne uspeva. Čuje se glas Martinovića:

— Ua, majku im švapsku, nemaju više bombi ni metaka, udrite ih.

I naš plotun se sliva sa jezivom sirenom i hukom »štuke«. Najednom najbliži osmatrač zavika:

— Nemci beže iz bolnice! Bolnica gori.

Nas devetorica se bez komande delimo u dve grupe. Martinović sa četvoricom trči u pravcu topionice i bočno tuče put kojim Nemci u trku odstupaju. Ja sa trojicom jurim niz breg, trčim pravo na bolnicu koju plamen iz podruma sve više zahvata. Kroz pucnjavu se čuje iz dima i plamena produči glas:

— Pop Vlado, ovamo, molim te!

Poznajem glas našeg parlamentara, omladince Žike. Jurim brzinom, čini mi se, puščanog zrna i nogama i rukama razvaljujem vrata bolničkog podruma iz koga izleću Žika i Nešić. Dolaze novi borci, sve ih je više. Pristiglim drugovima nare-

đujem da spasavaju stvari iz bolnice i da gase vatru koja još nije iz podruma zahvatila spratove. Ostalima komandujem: »U kolonu po jedan, trčećim korakom za mnom! Pravac topionica — Marića stena.«

U Banjevačkom polju sreli smo kurira iz čete koja je bila u zasedi na Marića steni i on nam saopštava da su Nemci zaustavljeni i da ih naši razoružavaju. Vratio sam ljudstvo u Krupanj i smestio ga u osnovnu školu.

Krupanj je pao 4. septembra. Nemački garnizon je dobrom delom uništen, a dosta je Nemaca zarobljeno. Malo ih se probilo. Bacajući usput oružje, stigli su bosi i pocepani u Valjevo. Zarobili smo 112 oficira i vojnika; zaplenili: 18 konjskih kola, natovarenih s novim nemačkim uniformama, cokulama i rubljem, mnogo oficirskih i vojničkih ranaca, takođe napunjениh raznim stvarima (rubljem, civilnim odelima, sapunom, čokoladom, šećerom, kafom, zatim dosta konzervi sa sirom, šunkom i dr.); 8 kamiona, 3 luksuzna automobila, 5 motocikla, nekoliko jahačih konja. Od oružja smo zaplenili: 23 teška i laka mitraljeza, oko 10 mašinogevra, preko 200 pušaka, oko 120 000 mitraljeskih metaka i dosta ručnih bombi.

Ovo je bila prva naša veća borba s Nemcima i pobeda nad njima je izazvala ogromno oduševljenje kako kod boraca tako i kod naroda. Svi su sa poverenjem i pouzdanjem gledali u svoje borce. Priliv novih dobrovoljaca bio je velik. Isto veče sastali smo se u Krupnju i po dogovoru obrazovali zajednički štab »Vojno-četničkog odreda Zečević — Martinović i Valjevskog partizanskog odreda«. U štab su ušli: komandant Zdravko Jovanović, zamenik Dragojlo Dudić, načelnik štaba poručnik Ratko Martinović, komesar Milosav Milosavljević, zamenik politkoma pop Vlada Zečević.

Pre toga je upućena jedna kolona pravcem Krupanj — Zavlaka — Osečina — Kamenica — Valjevo, sa zadatkom da goni potučene Nemce i razbije žandarmerijske stanice na celom ovom prostoru. Za komandanta kolone određen je Žikica Jovanović Španac. Ova kolona je sjajno izvršila svoj zadatak, jer je njena zasluga što su Nemci zarobljeni ispod Marića stene, kao i što nam je u ruke dospela većina plena. Četa koja se nalazila u zasedi pod komandom Rajka Markovića (policijskog zvaničnika) nije izvršila povereni zadatak, zbog čega je i omogućeno da jedan deo Nemaca pobegne put Valjeva.

Te noći je u Krupnju novoformirani štab dugo većao i diskutovao o novoj vlasti. »Da stvorimo novu našu vlast!« Bez mnogo diskusije je prihvaćeno da se na zborovima građana biraju najbolji i najpošteniji ljudi, oni koji odobravaju našu borbu i hoće da u njoj učestvuju. Neka narod sam odlučuje koga će da izabere za predsednika, sekretara i članove odbora; neka reši koji će ljudi poimenično zameniti staru vlast: predsednike, kmetove, načelnike i sreske pisare. Ali smo nadugo i naširoko razgovarali o tome kako da nazovemo organe te nove vlasti. Nisam siguran ko je predložio, da li Čića (Dragojo Dudić) ili Crni (Miloš Minić), da ih nazovemo narodnooslobodičkim odborima. Takav smo im naziv dali negde oko ponoći 4. septembra 1941. godine.

Vlada ZEČEVIĆ

DURMITORSKI BATALJONI U NAPADU NA PLJEVLJA 1941.

MOBILIZACIJA JEDINICA

Zbog velikih uspjeha crnogorskog naroda u trinaestojulskom ustanku italijanska komanda je novodovedenim snagama preduzela organizovane napade protiv crnogorskih ustanika. Iako je pod pritiskom znatno nadmoćnijih okupatorskih snaga i njihovih surovih postupaka prema stanovništvu došlo do splašnjavanja ustanka (u tom momentu su uglavnom komunisti ostali u šumama sa puškom u ruci), narod ipak nije izgubio svoj slobodarski duh i uvjerenje u opravdanost oslobođilačke borbe koju je organizovala i povela Komunistička partija. Naprotiv, uprkos vrlo oštrim represalijama okupatora — od paljevina i pljačkanja do strijeljanja i internacije istaknutih rodoljuba — narod je ostao privržen NOB-u. Tu svoju privrženost je ponovo manifestovao masovnim učešćem u borbama u jesen 1941. godine. S druge strane, svjesna svoje velike i odgovorne uloge, a već prekaljena i naviknuta na najteže, Partija se snašla i u događajima koji su nastupili poslije julskog ustanka. Ona je, zahvaljujući svojim povećanim naporima, borbenosti i velikom uticaju na mase, brzo povratila borbeno raspoloženje naroda i razvila mržnju prema osvajaču u svim krajevima Crne Gore, pa i u durmitorskom. Zato je ubrzo poslije ustanka bilo moguće organizovati znatan broj gerilskih odreda, koji su kasnije, kao jezgro narodne vojske, vojnički jačali i prerastali u partizanske čete, bataljone i odrede.

Zbog borbenog raspoloženja naroda i jačanja naših vojnih jedinica, okupator je bio prisiljen da se iz manjih garnizona povlači i grupiše u veće, komunikativno i taktičko povezanije, odnosno sigurnije za odbranu. Tako je polovinom oktobra u strogoj tajnosti napustio teritoriju šavničkog sreza,¹ koja

¹ Na ovoj teritoriji je imao garnizone u Šavniku i Žabljaku.

mu je bila nesigurna i nepovoljna naročito u zimskim uslovima. Poslije ovoga, uglavnom od teritorijalnih četa, odmah se pristupilo formiranju pet teritorijalnih bataljona (Jezerošaranskog, Drobnjačkog, Uskočkog, Župopivskog i Planinopivskog, koji su i u julskom ustanku postojali). Na osnovu odluke Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku za napad na Pljevlja i dalja dejstva u Sandžaku, trebalo je sa teritorije Crne Gore formirati devet bataljona jačine po 300 boraca, od kojih tri iz durmitorskog kraja (sa teritorije šavničkog sreza). Tako su polovinom novembra otpočele pripreme za formiranje Jezerošaranskog, Drobnjačko-uskočkog i Pivskog bataljona (»Baj-Pivljanin«), s tim što je za borce ovih bataljona trebalo odrabiti, po mogućnosti, iskusnije za borbu i fizički izdržljivije. Naravno, time nije bilo spriječeno dobrovoljno stupanje boraca u jedinice, koje je bilo masovno. U isto vrijeme su na teritoriji sreza preduzete razne mjere predostrožnosti: jačim vojničkim stražama obezbijedeni su osjetljiviji pravci od eventualnog ispada okupatora, naročito od Pljevalja,² Nikšića i Foče; zaveden je odgovarajuća kontrola nad kretanjem putnika, naročito sa drugih teritorija (postojeće vojne komande su izdavale specijalne propusnice); likvidirano je i nekoliko narodnih neprijatelja — saradnika okupatora. Ovim mjerama trebalo je od teritorije sreza stvoriti sigurnu bazu za prikupljanje svih bataljona sa teritorije Crne Gore i polaznu osnovicu za pokret u Sandžak, odnosno napad na Pljevlja. U izvršavanju priprema i zadatka naročito se isticala omladina, koja je svojim poletom, požrtvovanjem, oduševljenjem i moralnom snagom privlačila i starce, kojima je sve ovo izgledalo neostvarljivo. Ako je nekoga trebalo odrediti na stražu, ili za kurira na daleki put, ili za ma koji zadatak, nije trebalo tražiti borce, jer je bilo toliko dobrovoljaca da se od prijavljenih morao vršiti izbor. Ako bi se na nekog omladinca ili omladinku ljutili njihovi roditelji što napuštaju domaće poslove, ljutnja je nestajala čim bi vidjeli kako njihovi sinovi i kćeri, bez obzira na napore, sa ponosom i žarom izvršavaju dobijene zadatke i traže nove.

DOČEK I SMOTRA BATALJONA NA NJEGOVUĆKOM POLJU

Doček šest bataljona iz drugih krajeva Crne Gore na teritoriji šavničkog sreza nije bilo teško pripremiti i organi-

² Jedna italijanska motorizovana kolona iz Pljevalja je polovinom novembra prodrla do mosta na Đurđevića Tari, ali ju je prilikom pokušaja prelaska mosta iz zasjede dočekao jedan vod Jezerošaranskog bataljona, i poslije borbe od dva sata primorao da se povuče u Pljevlja.

zovati, jer je narod ovoga kraja sve odluke i zahtjeve vojne i narodne vlasti oduševljeno prihvatao i sprovodio.

Prvi bataljoni počeli su da pristižu 23. novembra. Dva-deset petog novembra svih šest bataljona već je bilo prikupljeno i smješteno po selima. Oni su svuda radosno i predusretljivo dočekivani, uz pjevanje revolucionarno borbenih pjesama, ispjevanih još u prvim danima ustanka. Bilo je uzbudljivo posmatrati kako se prijateljski sretaju duge kolone naoružanih boraca, na čijim su se raznolikim kapama iznad malih nacionalnih trobojki crvene čohane petokrake zvijezde, simboli oslobođilačke borbe i nove narodne vojske. Isto tako bilo je dirljivo posmatrati kako se naoružani poznanci i prijatelji — jedan ispod Lovćena, a drugi ispod Durmitora — pri neočekivanom susretu grle i ljube, uzbuđeni što će se zajednički boriti za slobodu.

U sličnom borbenom raspoloženju vršeno je i prikupljanje jedinica tri durmitorska bataljona, koji su se sa ostalim crnogorskim bataljonima 27. novembra postrojili na relativno prostranom Njegovačkom polju. Tako su se 25. novembra na sjevernim padinama Durmitora u selu Crna Gora, iz Župopivskog i Planinopivskog teritorijalnog bataljonā prikupile po dvije čete. Iako je Pivski bataljon (»Bajo Pivljanin«) trebalo da ima tri čete, niko nije pristajao da se njegova četa rasformira i da ostane na svom terenu do konačne odluke u Njegovuđi, te su u sastav bataljona, i poslije održane bataljonske konferencije, ušle sve četiri čete. Pošto je položio vojničku zakletvu, bataljon je 26. novembra prije podne krenuo u pravcu Žabljaka. Iako je bilo naređeno da se maršuje u tišini, borci su uz pjesmu, bez zamora, maršovali uskom stazom preko vrleti Štuoca. Skoro svaki od njih nosio je pušku i suknenu torbu sa hranom i municijom. Nijesu ih zamarali ni dva teška mitraljeza »breda« i puškomitraljez »fiat«, koje su u julskom ustanku oteli Italijanima, razoružavajući ih pri napadu na Goransko i selo Trsu. Pošto je u predvečerje istog dana stigao na Žabljak i razmjestio se u okolna sela na prenoćište, bataljon je sjutradan 27. novembra rano ujutro krenuo za Njegovuđu, gdje je poslije nekoliko časova stigao i postrojio se za smotru.

Prilikom smotre, po odluci štaba Operativnog crnogorskog odreda, Pivski bataljon je formiran samo od tri čete: Prva (Župska), Druga (Planinožupska) i Treća (Planinopivska), tako da je ukupno imao 261 borca. Tako se nekoliko preostalih boraca (jačine jednog jačeg voda) moralo vratiti za obezbjeđenje teritorije od pravca Nikšića. U štab bataljona su ušli:

komandant Vukosav Topalović, politkomesar Veljko Mićanović, zamjenik komandanta Mitar Kecojević i zamjenik politkomesara Radivoje Dakić.

Drobnjački bataljon (Ivička i Turijska četa) krenuo je 26. novembra iz Šavnika i istoga dana zanočio u selu Bukovici, a sjutradan rano produžio za Njegovuđu. Isto tako je i Uskočki bataljon 26. novembra krenuo iz Boana i preko D. Bukovice stigao na prenoćište u sela Merulju i Novakoviće, a 27. novembra rano ujutro stigao na zborni mjesto u Njegovuđu. Tamo je od ova dva bataljona, poslije dugog ubjeđivanja (jer su i Uskoci i Drobnjaci — pozivajući se na svoju plemensku tradiciju — željeli da imaju poseban bataljon), formiran zajednički bataljon od tri čete: Prva (Turijska), Druga (Ivička) i Treća (Uskočka), čije je ukupno brojno stanje iznosilo 297 boraca. Zatim se bataljon sa svojim štabom, u koji su ušli: komandant Vojo Popović, politkomesar Bogdan Kotlica, zamjenik komandanta Veljko Žižić i zamjenik politkomesara Velimir Lazarević postrojio za smotru. Borci ovog bataljona su pored pušaka imali dva mitraljeza »breda« i dva puškomitraljeza »fiat«, koje su u julskom ustanku, prilikom napada na Šavnik, pored dosta pušaka, oteli okupatoru.

U prvima jutarnjim časovima 27. novembra preko jezerske visoravni i od Sinjajevine krenule su jedinice Jezerošaranskog bataljona i već oko 9 časova stigle u Njegovuđu. Zatim se odmah pristupilo formiranju bataljona, ali se i ovdje nailazilo na teškoće, jer je svako želio da uđe u njegov sastav i to smatrao velikim priznanjem. Teško je bilo ubijediti čak i starog roditelja da dadne pušku svome sinu, jer je i on želio da kao aktivan borac izvršava borbene zadatke. Najzad je i ovaj bataljon formiran od tri čete: Prva (Jezerska), Druga (Žabljačka) i Treća (Šaranska), sa ukupnim brojnim stanjem od 306 boraca. U štab bataljona su ušli: komandant Dušan Obradović, politkomesar Vojo Đerković, zamjenik komandanta Đoko Novosel i zamjenik politkomesara Vuk Knežević. Od preostalog ljudstva Jezerošaranskog bataljona formirana je i jedna posebna, pretežno omladinska četa, jačine oko 130 boraca, sa zadatkom da poslije oslobođenja Pljevalja uđe u grad i preuzme ulogu posadne jedinice.

Poslije formiranja izvršena je smotra svih postrojenih bataljona. Veličanstveno je bilo posmatrati kako se toga sunčanog, ali prilično hladnog, jesenjeg dana po bataljonima prikupljaju i postrojavaju borci iz svih krajeva Crne Gore. U isto vrijeme se prikupljavao i narod iz obližnjih sela da bi svojoj vojsci, pred polazak, poželio srećan borbeni put. Iako je sa gledišta vojne tajne bilo pogrešno otkrivati okupljanje vojske, ipak

su planina Kučajevica i okolna brda odjekivali od borbenih pjesama. Brzo je odmicao dan i približavao se momenat kad će bataljoni, jedan za drugim, krenuti i sviti se u dugu marševsku kolonu.

Pošto je izdata zapovijest za marš, svi bataljoni — među kojima i tri durmitorska — krenuli su ka očekujućim rejonima. Dok su oni koji su morali da ostanu za druge zadatke sa tugom posmatrali kako njihovi drugovi odlaze u pravcu Pljevalja, dotle su se majke i sestre grlile i oprštale sa svojim sinovima i braćom, zavlačeći ruke u njihove torbe i džepove, da bi se uvjerile da njihovi najmiliji nijesu zaboravili ono što im je najnužnije za put i borbu. Bilo je dirljivo posmatrati kako se lica boraca, okvašena majčinim ili sestrinim suzama, blistaju na poznom jesenjem suncu. Bili su to dirljivi i vrlo osjećajni trenuci, uzvišeni i dostojanstveni, jer je težnja za slobodom bila iznad svega.

Duge kolone bataljona, koji su se kretali određenim marševskim pravcima, brzo su počele da isčezavaju sa Njegovućkog polja. Na čelima bataljona, sa razvijenim i uzdignutim bataljonskim barjacima, kretali su se najprobraniji i najhrabriji borci. Maršovalo se prilično brzo i u dobrom vojničkom redu, tako da su svi bataljoni u toku noći 27/28. novembra prešli preko visokog i lijepog mosta na Tari. Poslije izlaska iz kanjona Tare, kolone odreda su se — prema ranije izdatoj zapovijesti za napad na Pljevlja — počele svrstavati u tri bataljonske grupe za dalji marš prema Pljevljima.

Desna kolona odreda, u kojoj su se nalazili Jezero-šanski i Pivski bataljon (»Bajo Pivljanin«), kretala se pravcem Đurđevića Tara — s. Maoče, u koje je stigla 28. novembra po podne. Pošto su se ovdje i u okolnim selima odmarali do prvih večernjih časova 29. novembra, bataljoni su nastavili pokret pravcem s. Maoče — s. Mataruge, tako da su 30. novembra u toku noći stigli u očekujući rejon u s. Adroviće.

Drobnjačko-uskočki bataljon kretao se u lijevoj koloni pravcem Đurđevića Tara — s. Glibaći. Pošto je prenoćio u ovom selu, sjutradan je rano produžio pravcem: Kraljeva gora s. Kakmuži — s. Hoćevina, gdje je 29. novembra stigao na prenoćište u očekujući rejon s. Brvenica.

ZADACI BATALJONA ZA NAPAD I NJIHOVE POSLJEDNJE PRIPREME U OČEKUJUĆIM REJONIMA

Prema zapovijesti koju je dobio prilikom smotre u Njegovuđi, Pivski bataljon je imao zadatak da jednom četom, u

sadejstvu sa Prijepoljskom četom, izvrši napad na italijansku posadu u selu Bučju i obezbijedi pravac Rudo — Pljevlja od eventualne intervencije Italijana iz Rudog ili Pribroja, a glavninom bataljona zauzme tvrđavu Jagnjilo iznad Trlice. Potom da sa jednom četom posjedne komunikaciju Pljevlja — Prijepolje radi sprečavanja odstupanja Italijana iz Pljevalja.

Drobnjačko-uskočki bataljon je imao zadatak da najprije sa jednom četom zatvori pravac Čajniče — Pljevlja, a zatim da sa glavninom nastupa sa zapada preko Ševara pa, pošto razbije spoljnu odbranu, prodre u Pljevlja i ovlada električnom centralom. Zatim da, poslije razbijanja neprijatelja u osnovnoj školi na Seratu i u zgradici Sreskog načelstva, dijelom snaga izvrši napad na Stražicu sa sjeverozapadne strane.

Jezero-šaranski bataljon je, prema nešto izmijenjenoj zapovijesti iz Njegovuđe, imao zadatak da po izbijanju na sjeveroistočnu periferiju grada jednom četom od dva voda (treći njen vod je bio dodijeljen Šaranskoj četi) napadne italijansku posadu u novoj i staroj gimnaziji, a glavninom da nastupa preko Čitluka i izbije na raskrsnicu kod Trebovine. Poslije toga jedna njegova četa imala je da nastupa od ove raskrsnice u pravcu velike džamije radi obuhvata neprijatelja i sadejstva sa sjeverozapadne strane četi koja je imala zadatak da zarobi komandanta divizije »Pusterija« (»Pusteria«) i izvrši napad sa sjeveroistočne strane na italijanske snage u crkvi i osnovnoj školi. Poslije likvidacije neprijatelja u staroj i novoj gimnaziji i u osnovnoj školi, trebalo je da dio snaga bataljona produži dejstvo iz centra grada u pravcu Stražice, sadejstvujući Komskom bataljonu.

U toku 30. novembra su sva tri bataljona u očekujućim rejonima vršila posljednje pripreme za napad.

Drobnjačko-uskočki bataljon je privremeno formirao četu (od dva voda Uskoka), koja je u toku dana iz sela Brvenice otišla na položaje na planini Kovač za obezbjeđenje od pravca Čajniča, dok je Pivski bataljon (»Bajo Pivljanin«) uputio Prvu (Župsku) četu preko Golog brda da napadne italijansku posadu u selu Bučju i radi obezbjeđenja od pravca Rudog. Borci su ovoga dana sa nestrpljenjem očekivali početak napada. Njihovo nestrpljenje je poraslo kad su pred veće saznali da će napad otpočeti tek u zoru, tim prije što su smatrali da bi noću grad mnogo lakše osvojili.

Komesari četa su u prvim večernjim časovima 30. novembra, na kratkim sastancima sa komunistima, prenijeli direktivu o borbenoj ulozi komunista u napadu, o stavu prema zarobljenim italijanskim vojnicima i o postupku sa ratnim pli-

jenom. Posebno su naglasili da komunisti moraju služiti za primjer i da se, kao nosioci borbe, moraju nalaziti u prvim redovima. Pošto se pretpostavljalo da će napad sigurno uspjeti i da će grad biti oslobođen, nije bilo ni govora o nekom eventualnom neuspjehu, niti o uputstvima šta bi u tom slučaju trebalo raditi. Bilo je riješeno da se ranjenici privremeno smještaju po privatnim kućama i da se kod stanovništva nađu sredstva za previjanje, ali za njihov prihvatanje i evakuaciju nijesu bili predviđeni nikakvi posebni organi u četama.

IZVOĐENJE NAPADA

Nešto iza pola noći 1. decembra, Prva (Župska) četa bataljona »Bajo Pivljanin«, u sadejstvu sa Prijepoljskom četom, napala je italijansku posadu u selu Bučju, koja je iz tvrde kamene zgrade davala žilav otpor. Ali, negdje pred zoru, kada je neprijateljeva posada već imala šest žrtava, njen otpor je savladan. Naše jedinice su zarobile i razoružale 24 italijanska vojnika. Župska četa je imala samo dva teže ranjena druga.³ Za to vrijeme se bataljon, bez pomenute čete, u toku noći postepeno spuštao i po četama razvijao za napad na tvrđavu Jagnjilo, koja je već bila prazna, jer je italijanska posada ranije pobegla u grad. Pošto je izašao na tvrđavu, bataljon je sa Drugom četom, prema ranije dobijenom zadatku, posjeo komunikaciju Pljevlja — Prijepolje, dok je Treća četa i dalje ostala na položaju kod tvrđave. Iako je na taj način izvršio svoj zadatak, bataljon je težio da svojim učešćem potpomogne bataljone koji su u gradu vodili tešku borbu. Međutim, u toku dana, kada su se neke naše jedinice počele povlačiti iz grada, borbeno raspoloženje bataljona je počelo da opada. To se osjetilo naročito poslije pristupanja pojedinaca koji su se povlačili prema njemu. No, i pored toga, bataljon je i dalje ostao na svojim položajima do oko 17 časova, kada je od štaba odreda dobio naređenje da se povuče i prebaci u s. Golubinje, gdje se nalazio i prihvativni sanitetski centar odreda. Poslije prikupljanja u ovom selu bataljon je, po naknadnom naređenju, 2. decembra u rasvit stigao u s. Adroviće. U Adrovićima se već nalazila Župska četa sa zarobljenim italijanskim vojnicima iz s. Bučja. Tu je od 30 dobrovoljaca, pošto su izrazili želju da se uključe u operativnu grupu za dalja dejstva u Sandžaku, formirana četa, na čelu sa zamjenicima komandanta i komesarom bataljona, dok se sa komandantom i komesarom ba-

³ Jedan od njih bio je Vasilije Pejović, komandir vođa, koji je za hrabro držanje u ratu proglašen za narodnog heroja.

taljona (koji su se po zadatku vraćali u svoj kraj) vratilo ostalo ljudstvo bataljona.

Novoformirana dobrovoljačka četa je 3. decembra krenula za s. Babine, pošto su Italijani ponovo pokušali da se probiju iz Prijepolja za Pljevlja. Međutim, oni su se, zbog snažnog otpora bataljona »18. oktobar«, i ovog puta morali povući uz vrlo osjetne gubitke. Zatim je četa u toku noći 3/4. decembra nastavila pokret ka s. Bučju sa zadatkom da se poveže sa Prijepolskom četom i da sa Lovćenskim bataljonom spriječi prodor Italijana koji su iz Rudog nastupali u pravcu Pljevalja. Tako je sjutradan, 4. decembra, došlo do borbe sa Italijanima na položajima između s. Bučja i Čemerna. Pošto je izgubila vezu sa Lovćenskim bataljom, četa se pod pritiskom znatno nadmoćnije italijanske kolone morala povući u pravcu Kamene gore, odakle se preko Sandžaka vratila u Pivu.

Drobnjačko-uskočki bataljon je sa zbornog mjesta kod škole u selu Brvenici 30. novembra uveče krenuo desnom obalom rijeke Čehotine pravcem: s. Brvenica — s. Prisoje — s. Židovići — Ševari. Kad je izbio ispred Židovića, reflektori su osvetljavali teren. Bataljon je nastavio užurbano da nastupa. Oko 3 časa poslije pola noći Italijani su, sa položaja ispred izvora Prkosa, otvorili vatru. Tada je najprije ranjen zamjenik komesara bataljona Velimir Lazarević,⁴ a ubrzo zatim i Miljan Grbović,⁵ komandir Prve (Turijske) čete.

Pošto je brzo osvojio italijanske položaje kod Prkosa, bataljon je nastavio nastupanje, nailazeći na sve veći otpor i na jaku puščanu, mitraljesku, minobacačku i artiljerijsku vatru. Naročito je bila opasna neprijateljeva bočna vatrica sa položaja na Balibegovom brdu, tako da je bataljon počeo da trpi teške gubitke. Naravno, najviše su padali oni koji se nijesu plašili smrti. Među njima je bio i Milovan Janjić.⁶ Zatim je u toku juriša ranjen i komesar bataljona Bogdan

⁴ Oproban na zadacima za ciljeve radničkog pokreta, postao je član KPJ još prije rata. Bio je veoma bistar seljak i poznat u svom kraju kao istaknut borac.

⁵ Izvučen sa bojišta, podlegao je ranama poslije dva dana. Njegovi ratni drugovi nikada neće zaboraviti njegovo hrabro držanje i optimizam u posljednjim časovima života, kad im je u selu Kruševu na pitanje kako se osjeća, teško ranjen, sa osmijehom odgovorio: »Dobro«. To mu je bila posljednja riječ.

⁶ Posljednje riječi ovog hrabrog borca i komuniste bile su: »Naprijed, drugovi, živi prolaze, a mrtvi ostaju. Živjela Komunistička partija Jugoslavije, živio Sovjetski Savez!«. Ovaj mladić je još prije rata postao član Komunističke partije Jugoslavije. Bio je vrlo bistar i blizak ljudima, koje je osvajao svojim vrlinama.

Kotlica, koji je u novembru 1942. godine, kao organizacioni sekretar sreskog komiteta, prezirući smrt, pогинuo u borbi sa četnicima. Za junaštvo proglašen je narodnim herojem.

Težak vatreni okršaj, smrt i ranjavanje istaknutih boraca i starješina nijesu pokolebali većinu u bataljonu, iako više nije bilo bataljonskog rukovodstva. Rukovođenje su preuzeли niže starješine i pojedinci koji su se istakli hrabrošću i vještinom na čelu pojedinih grupa. U nepokolebljivom prodiranju bataljon je još u toku noći zauzeo električnu centralu i školu na Seratu, u kojoj je zarobio oko 30 italijanskih vojnika. Vod 1. čete, pod komandom pitomca vojne akademije Jevta Malovića, zvanog Muse, vješto je prodro u grad, razbio italijansku zasjedu na mostu na Breznici i brzo se našao pred utvrđenom i dobro posjednutom zgradom Sreskog načelstva. Malović je naredio da se ova zgrada zauzme na juriš, ali borci samo sa puškama, bez automatskog oružja, nijesu mogli savladati tehnički i brojno neuporedivo nadmoćnijeg neprijatelja. Razvila se teška borba za osvajanje ove zgrade i rejona zapadno od rijeke Breznice, gde je borbu vodila glavnina bataljona. U rasvit su uslovi za borbu postajali sve teži. Italijani su se pribrali i okuražili, te su jakom vatrom prinudili naše jedinice da pređu u odbranu. Sa svih strana zasipali su ih puščanom i mitraljeskom, minobacačkom i topovskom vatrom, naročito sa Stražice i Balibegova brda.

Ivička (2) četa je pod komandom Matije Jakića⁷ zapadno od Breznice davala žestok i vješt otpor.

Pritisak sa Balibegovog brda bio je sve jači, ali se neprijatelj nije usuđivao da izvrši juriš na preostali dio bataljona,^{7a}

⁷ Ovaj iskusni i prekaljeni borac iz ranijih ratova pokazao je veliku vještinu i u ovoj borbi i time mnoge, naročito one kojima je to bila prva borba, spasio očigledne smrti. Kao stari komita iz prvog svjetskog rata (imao je preko 70 godina), koji ni tada nije htio da poklekne pred osvajačem, brzo je shvatio partizansku taktiku. Zato je još u početku našeg ustanka sa malim brojem boraca puna dva dana uspio da zadrži jaču italijansku kolonu od Krnova do Šavnika, koja je u avgustu, od pravca Nikšića, prodirala na oslobođenu teritoriju šavničkog sreza. Rijetko pošten, bistar i oštouman seljak, iako siromašan i opterećen porodicom, nikada nije htio da prihvati razne položaje koje mu je nudio stari jugoslovenski režim. Iako nije bio član Komunističke partije Jugoslavije, ipak se nesebično i junački borio za njene ciljeve, tako da je u prvim danima borbe postao starješina u našim redovima. Ovog dana, poslije podne, ne odvajajući se od svog starog komitskog karabine, smrtno je pogoden i ostao je na bojištu. Tako je bataljon izgubio i poslednjeg komandira čete.

^{7a} U toj teškoj borbi poginuo je i komandir voda Jevto Malović Musa. Ovaj mladi akademac prezirao je izdaju svojih vaspitača i došao je u svoj kraj da se nesebično borи protiv okupatora.

koji je u toku čitavog dana pružao snažan otpor. Kada je nastupila noć, neprijatelj se povukao u svoje utvrđene rejone i smanjio pritisak. To su iskoristili preostali borci bataljona i u toku noći 1/2. decembra povukli su se iz grada pravcem kojim su i nastupali. U ovoj borbi palo je 29 boraca (među njima skoro čitav komandni sastav bataljona), dok je 30 boraca i starješina bilo teže ili lakše ranjeno.

Poslije povlačenja bataljona iz grada, 2. decembra, jedna grupa boraca je istoga dana sa ranjenicima krenula iz sela Brvenice za selo Kruševo i odatle ih prebacila u žabljačku bolnicu. Druga grupa od oko 25 boraca krenula je sa komesarom 2. čete Vukom Žižićem⁸ u pravcu Čemerna, ali se poslije nedjelju dana vratila na teritoriju svoga sreza, pošto nije uspjela da uhvati vezu sa drugim našim jedinicama.

Jezero-šaranski bataljon je u prvi sumrak 30. novembra krenuo iz sela Adrovića do malog sela Ručevca, gdje se zadržao. Pokret je nastavio oko jedan čas po ponoći prilično vrletnim putem pored Bezdana. Ubrzo je stigao do gornjeg toka Breznice i ograde manastirskog imanja Čitluk. Za vreme zastanka od 15—20 minuta (da bi se bataljon prikupio). Neprijateljska artiljerija je sve više tukla po okolnim brdima. Prva četa (Jezerška), sa komesаром bataljona Vojom Đerkovićem, krenula je sokakom ulijevo, pored istočne ivice Čitluka, da napadne italijansku posadu u staroj i novoj gimnaziji, dok je glavnina bataljona (Žabljačka i Šaranska četa), sa komandantom i zamjenikom komesara, produžila nastupanje zapadnom ivicom Čitluka. Zahvaljujući prilično vidljivoj noći, nastupalo se dosta brzo preko prilično dugačke livade Čitluka. Ponekad se mogla primijetiti i 1. četa kako se u koloni približava novoj gimnaziji. Za to vrijeme neprijateljska artiljerija je sve više pojačavala dejstvo. Kad je bataljon skoro u trku izbio pred Dom narodnog zdravlja, neprijatelj je iznenada otvorio puškomitralsku i puščanu vatru. Iznenadeni, naši borci su se ipak brzo snašli, otvorili vatru, prešli u juriš i primorali jedan italijanski vod na povlačenje. Zatim je bataljon bez zadržavanja produžio nastupanje jednim sokakom. U ovom prvom okršaju poginuo je hrabri komandant bataljona Dušan Obradović,⁹ koji je na čelu bataljona prvi krenuo na juriš.

Zanjet početnim uspjehom, bataljon je veoma brzo izbio na raskršće kod Trebovine. Žabljačka četa sa 3. vodom Jezer-

⁸ Poginuo na Sutjesci 1943. godine kao komesar čete 5. bataljona 4. crnogorske proleterske brigade.

⁹ Ovaj poznati junak je još prvih dana ustanka, 19. jula, isto tako hrabro jurišao na italijansku posadu u Žabljaku, kada je ova razoružana. Proglašen je za narodnog heroja.

ske čete je brzo nastupala uz Grujičića sokak prema crkvi i osnovnoj školi, a Šaranska četa od Trebovine u pravcu velike džamije, gdje je poginuo poznati revolucionar Vuk Knežević, zamjenik komesara bataljona.¹⁰ Tako je glavnina bataljona u samom početku ostala bez rukovodstva.

Pošto su ulice bile osvijetljene, borci su gađali sijalice da bi izbjegli neprijateljsko osmrtanje i dejstvo. Ubrzo su Žabljacka četa i 3. vod Jezerske čete u prvom naletu zauzeli crkvu i kuću Šećerovića odakle se komandant divizije ranije sklonio u osnovnu školu. Italijani su pružali žestok otpor iz osnovne škole, u koju je hrabri borac Batrić Žugić¹¹ kroz prozor ubacio u prizemlje dvije upaljene bombe. Poslije njihove eksplozije čuo se vrisak i jauk. Dobijao se utisak da su Italijani spremni na predaju. Međutim, uslijed jake vatre teških mitraljeza, postavljenih ispod krova škole i zaštićenih džakovima pjeska, kao i neprijateljskog dejstva iz okolnih zgrada, naši redovi su počeli da se prorjeđuju. Tada smo čvrsto držali crkvu i skoro sve obližnje zgrade oko škole, kao i prostor između Karađorđeve, Princa Đorda, Glasničke i Vilsonove ulice.

Desno od našeg bataljona, na prostoru zvanom Moćevac, vodile su borbu jedinice bataljona »Peko Pavlović«, a lijevo, oko pošte, rudnika uglja i Stražice, jedinice Komskog bataljona. Ali, u toku borbe nismo imali nikakve veze sa njima. Situacija je postajala sve teža što se bližila zora. Otpor protivnika bivao je sve jači, naročito u svitanje. Pošto je prijetila opasnost od pristizanja neprijateljskih pojačanja, pristupilo se podizanju prepreka na početku ulice Princa Đorđa (kod crkve), ali se teško dolazilo do materijala za zaprečavanje. Zato su obarani čak i telefonski direci.

I Jezerska četa je sa dijelovima jedne čete Komskog bataljona vodila tešku borbu kod stare gimnazije, dok je Šaranska sa zapadne strane vršila snažan pritisak na školu i prema Domu »Društvo i bratstvo«. Siloviti juriši Lovćenskog bataljona na uporišta kod Senjaka i bataljona »Bijeli Pavle« na Mali Bogićevec bodrili su borce našeg bataljona da istraju u borbi.

Kako se razdanilo, Italijani su se sve više pribirali, a njihova artiljerija, naročito minobacači, sve je jače dejstvovala. Iako je dan bio potpuno vedar i pogodan za preciznije gađanje, borba u gradu je počela da splašnjava, izuzev na njego-

¹⁰ Proglašen je za narodnog heroja.

¹¹ Poginuo 19. marta 1942. godine u borbi sa četnicima u G. Lipovu. Proglašen je za narodnog heroja.

vom sjevernom i zapadnom dijelu, gdje su se još uporno borili Lovćenski i Drobnačko-uskočki bataljon, kao i neki manji dijelovi ostalih bataljona.

Zbog teške situacije¹² pojedinci iz našeg bataljona su već pomicali na povlačenje. Ali, pošto je ono u toku dana, iz centra grada, uz strmu, golu i preglednu stranu Golubinja, ili nekim drugim pravcem, bilo nemoguće, odlučili smo se na kružnu odbranu, jer nam je prijetila opasnost sa svih strana. Borci su imali puno povjerenja u preživjele starješine, naročito u komuniste. Objašnjavali smo im da će se napad ponoviti slijedeće noći, jer smo pretpostavljali da su se neke naše jedinice momentalno povukle iz taktičkih razloga.

Pošto su Italijani poslije podne zauzeli crkvu (iz koje se branio Batrić Žugić sa nekoliko boraca) i raskršće, morali smo se grupisati u masivnije zgrade i dvorišta u Avalske ulici i u Grujičića sokaku (Karadžorđevoj ulici), gdje se prikupila i Šaranska četa. Međutim, Italijani su precizno pogodili zgrade zapaljivim bombama iz minobacača, tako da su ih naši borci morali napuštati i prelaziti u prve susjedne kuće. Tek oko 16 časova Italijani su izvršili juriš iz škole i uspjeli da prođu na raskršće Avalske i Vuka Karadžića ulice i tu postave dva teška mitraljeza »breda«, koji su jednom dijelu bataljona sprečavali eventualno povlačenje uz Golubinje. Neprijateljski pritisak je postajao sve jači, a situacija bezizlaznija. Naši borci u Grujičića sokaku su jurišali na zgrade, ali su odbijani uz velike gubitke. Municiju poginulih smo dijelili onima koji je već nijesu imali ili kojima je bila pri kraju.

Pošto je pred mrak dio bataljona bio potpuno opkoljen, a veliki broj boraca teško ranjen (nije im se mogla ukazati nikakva pomoć), odlučili smo se na povlačenje uz Golubinje. Ono je ubrzo otpočelo bez smetnje, samo su neprijateljski reflektori često osvjetljavali golet Golubinja. U tim momentima prilegali smo na zemlju.

Nešto poslije pola noći stigli smo u prve kuće sela Golubinje, gdje su bili pristigli i oni dijelovi bataljona koji su se nešto ranije povukli, kao i nekoliko boraca iz nekih drugih jedinica. Kad se bataljon sjutradan, 2. decembra, prije podne, prikupio u selu Adrovićima, konstatovano je da su u ovoj borbi poginula 52 borca i starješine i da ih je 40 bilo teže ili

¹² Od oko 30 boraca Bukovičkog voda Jezerske čete poginulo je 22 (među njima i hrabri komandir voda Tripko Zarubica), dok su Žabljaka i Šaranska četa do 12 časova takođe imale veliki broj poginulih i ranjenih. Situacija je bila takva da se ni teško ranjenim nije mogla ukazati pomoć. Kad je stari Petar Jakić sa nekoliko boraca pokušao da izvuče teško ranjenog sina jedinca, Rajka, i on je bio smrtno ranjen.

lakše ranjeno. Tako je u bataljonu ostalo nešto više od sto boraca, ne računajući one koji su upućeni kao sprovodnici ranjenika u žabljačku bolnicu.¹³ Tu smo privremeno formirali novi štab bataljona, pošto je od ranijeg sa nama ostao samo komesar. Pošto je istoga dana izviješten štab Operativnog odreda o gubicima, bataljon je zadržan na odmaranju u Adroviciima, s tim da sjutradan, 3. decembra, kreće prema komunikaciji Rudo — Pljevlja u pravcu s. Bučja. Međutim, taj zadatak je izmijenjen kad su Italijani pokušali da iz Prijepolja prodru u pravcu Pljevalja, tako da je bataljon krenuo za s. Babine. Kad je stigao na položaj nije stupao u borbu, jer je bataljon »18. oktobar« već bio uspio da odbaci Italijane. U selu Babinama prenoćio je sa dijelovima Pivskog bataljona, a zatim — orijentisući se u pravcu s. Bučja — 4. decembra uveče stigao u s. Vrbovo. Pošto se toga dana jedna jača italijanska kolona iz Rudog probila ka Pljevljima, naš bataljon je 5. decembra krenuo prema Pljevljima. Prilikom prelaska komunikacije Rudo — Pljevlja u rejoni s. Granice sukobio se sa novom italijanskom kolonom koja je takođe nastupala od Rudog u pravcu Pljevalja. Mada je naš bataljon posjeo položaj i prvi otvorio vatru, ipak se zbog jake minobacačke vatre i većeg neprijateljskog pritiska morao povući u pravcu s. Gotovuše. Zatim je prenoćio u s. Cvijovića Doline, a sjutradan, 6. decembra, produžio za s. Brvenicu.

U vrijeme prelaska komunikacije Čajniče — Pljevlja, bataljon je u s. Gotovuši naišao na veću kolonu golorukog i izbezumljenog muslimanskog življa, koje je od četničkog pokolja iz istočne Bosne bježalo u pravcu Pljevalja. U tom zbjegu od nekoliko stotina bilo je najviše staraca i majki sa djecom. Kad su nas ugledali naoružane, neki su počeli u paničnom strahu da bježe nazad, a drugi su tražili milost. U tim teškim danima, kada se naša narodnooslobodilačka borba tek počela da razbuktava, jeziva je bila slika izgubljene mase koja je pred strahom od četničkog pokolja napustila svoje domove i bezglavo bježala da bi spasila makar goli život. Nije znala da smo mi borci nove narodne vojske koja se počela rađati u beskompromisnoj borbi za slobodu. Zaustavili smo je i pozvali da se okupi. Ljudi su očekivali najteže. Tek kad smo im objasnili kakvoj vojsci pripadamo i zašto se borimo, počelo se osjećati kao da se svečano bratimimo. Kad je sa njihovih lica veselost potisnula trenutni strah, ljubazno i toplo smo se

¹³ U ovoj teškoj borbi najviše je poginulo omladinaea, među kojima sljedeći članovi SKOJ-a i Partije: Jovan K. Jauković, student medicine, Gojko Čorović, Rajko Jakić, Radosav Durković, Vojislav Raonić i Mijat Knežević.

pozdravili i rastali. Bataljon je nastavio put za s. Brvenicu, a izbjeglice su nesmetano pošle za Pljevlja.

Pošto je dvije noći proveo u Brvenici, bataljon je 8. decembra stigao u selo Meljak, ispod planine Ljubišnje, gdje se nalazio i Lovćenski bataljon. Prilikom prelaska reke Čehotine, iznurenim i bolesnim borcima je dozvoljeno da se vrate u svoj kraj. Neki su se vratili i bez odobrenja, tako da je u bataljonu ostala samo grupa komunista, skojevaca i probranijih boraca. Ovaj tzv. »Mali bataljon« se zadržao u Meljaku do 18. decembra. Borci su za to vrijeme politički radili sa narodom u ovom i okolnim selima, objašnjavajući mu na seoskim konferencijama ciljeve naše borbe.

Lovćenski bataljon je 17. decembra dobio naređenje od Štaba Operativnog odreda da najkraćim pravcem kreće za Rudo sa našom grupom koju su zvanično tretirali kao Jezersko-šaranski bataljon. Poslije marša, koji je otpočeo 19. decembra pravcem: s. Meljak — s. Brvenica — s. Gotovuša — s. Ristovići — s. Penezići — s. Zabrdje, oba bataljona su 21. decembra stigla u Rudo. Neki momenti ovog marša ostali su mi nezaboravni u sjećanju. Kada smo se 20. decembra spustili u rasturena sela u dolini male rijeke Poblaćnice, ponovo smo naišli na muslimanski živalj koji je izbezumljeno bježao i sklanjao se ispred nas u obližnje šume. Bilo je mučno posmatrati kako iznemogli starci i žene sa djecom bježe po sniježnom i hladnom decembarskom danu. Kada bismo ih sustizali, milovali smo djecu, a starce nudili duvanom, ne žaleći ono malo što smo imali. Pošto su ih iznenadile naša ljubaznost i toplina, počeli su da dozivaju one koji su se već sklonili u obližnje šume. I ovdje smo im na kratkom zastanku objašnjavali kojoj vojsci pripadamo i kakvi su ciljevi partizanske borbe. Poslije toga su bez zebnje počeli da se vraćaju svojim kućama.

Koliko se sjećam stigli smo u selo Peneziće na prenoćište. Narod nas je u početku primio sa izvjesnom rezervom. Seljaci su slavili krsnu slavu Sv. Nikolu, pa su nas — poslije razgovora — počeli čašćavati. Rado smo prihvatali jer smo bili prilično umorni, gladni i prozebli. Naročito nas je okrijepila vruća rakija. Početna rezervisanost postepeno se pretvarala u bučno veselje kao na svadbi. U ovako prijatnom raspoloženju brzo nam je prošla duga zimska noć.

Negdje oko 8 časova prikupili smo se na platou usred sela i počeli postrojavati za pokret ka Rudom. Sa nama je izašlo čitavo selo. Seoski mladići sa frulama pratili su harmonikaša koji je svirao i pjevao neku veselu pjesmu. Stariji ljudi, neki i bez kapa na glavi, ali sa čuturicama i flašama rakije u rukama, pjevali su svaki na svoj način, nadjačavajući svojim

krupnim glasovima i haromnikaša i frulaše. Slično raspoloženje zahvatilo je i borce i starješine. Najedanput jedan seljak upita: »Ko je ovoj vojsci komandant?« Pokazasmo Pera Četkovića,¹⁴ ogrnutog sivom vojničkom pelerinom. Seljacima su imponirali naročito njegov stas, brkovi i vojničko držanje. Počeli su da ga grle i ljube. Neki su se čudili i pitali: »Pa kakav vam je to komandant koji je jednak sa svojim vojnicima«. Odgovorili smo im da je to novi narodni komandant i da su takvi svi naši partizanski komandanti. Navalili su na njega sa čuturicama rakije da bi ga što bolje počastili. Iako se branio i ustezao, morao je svaku ponuđenu čuturicu makar da prinese ustima. Dobro raspoloženi i bez naročitog postrojavanja, počeli smo da se krećemo i svijamo u marševsku kolonu.

Pošto je oko podne 21. decembra stigla u Rudo, naša grupa se razmjestila na sjeveroistočnoj periferiji ove male bosanske varošice. Okolna brda pokriva je snijeg, a varošica je bila išarana kopninom. Ručali smo i pred veče izašli da vidimo šta se u njoj zbiva. Partizanske kolone slivale su se sa više strana. Tada smo se prvi put sreli sa partizanima iz Srbije i ponekim od ranije poznatim drugom. Razdragano i toplo smo se pozdravljeni partizanskim pozdravom. Mnogo su nas oduševljavale i njihove dugačke puške »partizanke«, koje je izrađivala naša partizanska fabrika u Užicu.

Pred mrak ugledasmo i jednu grupicu partizana na konjima, koji su sasvim blizu nas prošli prema centru varošice. Pozdravili smo ih, ali toga trenutka nijesmo znali ko su. Jedino smo prepoznali Lolu Ribara, a jedan od drugova — čini mi se da je to bio Vojo Đerković, komesar bataljona — reče nam da je to vrhovni komandant drug Tito sa svojim štabom. Više i radosnije se zagledasmo u njega, ali nam i on i štab brzo izmakoše ispred očiju.

Sjutradan, 22. decembra, formirana je Prva proleterska brigada, ali naša grupa nije ušla u njen sastav. Ovo nas je teško pogodilo, izgledalo nam je da smo poniženi što i mi nijesmo postali proleteri. Gundali smo i bunili se na ovu »nepravdu«. Nijesu nas mogli ubijediti da je to bilo opravdano. Teška srca smo gledali postrojene srpske i crnogorske bataljone — sada proleterske.

U jednoj prostranijoj sobi, u kojoj se nalazila komanda mjesa, spremlijen nam je ručak. Sa nama su sjeli Lola Ribar i Mitar Bakić. U razgovoru objašnjavali smo im zašto smatrano nepravdom što nijesmo uključeni u proletersku brigadu.

¹⁴ Poginuo je 1943. godine kao komandant 3. udarne divizije. Proglasen je za narodnog heroja.

Na to je Lola prvo govorio o vojno-političkoj situaciji u svijetu i kod nas i o daljim ciljevima naše borbe. Mi smo pažljivo pratili svaku njegovu riječ. Zatim je dodao da se moramo vratiti na svoj teren zbog toga što je mnogo rukovodećeg kadra izginulo u bici na Pljevljima. Najviše nas je zadovoljio kad nam je objasnio da neće dugo proći do formiranja novih proleterskih brigada, u koje ćemo i mi, sigurno, ući.

Čim je svanuo dan, 23. decembra, spojili smo se sa većim brojem rukovodilaca koji su se takođe vraćali u Crnu Goru, a zatim smo, pod rukovodstvom Peka Dapčevića i Baja Sekulića,¹⁵ krenuli preko Sandžaka i poslije četvorodnevnog napor-nog marša stigli u Žabljak na nove zadatke.

Za neuspjeh naših snaga u pljevaljskoj bici ima više razloga. Prije svega napad je izvršen protivno stavovima i naređnjima vrhovnog komandanta druga Tita. Međutim, kad je do napada ipak došlo, trebalo ga je izvršiti znatno ranije, i to noću, kao što su to i sami borci željeli. Osvajanje pojedinih tačaka i prodor u grad nekih bataljona bili su rezultat noćnog dejstva. To se očito vidi na primjeru Jezero-šaranskog bataljona, koji je otpočeo napad oko 2 časa poslije pola noći, tj. skoro dva sata ranije nego ostali bataljoni, koji su uglavnom krenuli u napad u vrijeme koje je bilo predviđeno opštom zapoviješću. Bataljon se vrlo brzo probio u centar grada, jer je u toku noći inicijativa bila na našoj strani. A kada je nastupio dan, neprijatelj je preuzeo inicijativu, tako da su sve naše jedinice koje su prodrle u grad bile prinuđene da se brane od uništenja.

Iako su naše snage, među njima i dva durmitorska bataljona, Jezero-šaranski i Drobnjačko-uskočki, pretrpjele velike gubitke, ipak je moral u narodu ostao na visini. Tako su krajem decembra 1941. i u januaru 1942. godine iz durmitorskog kraja dva bataljona (»Vojvoda Momčilo« i »Bajo Pivljanin«) od po 300 boraca pošla u istočnu Bosnu, tri samostalne čete od po 50 do 150 boraca u Sandžak, a uskoro poslije toga znatne snage na sinjajevinski sektor.

Stojan ŽUGIĆ

¹⁵ Poginuo je u s. Crkvinama kod Kolašina 1942. godine kao član Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku. Proglašen je za narodnog heroja.

MOSLAVAČKA PARTIZANSKA ČETA „KASIM ČEHAIĆ TURČIN“

U drugoj polovini juna 1941. u šumi Bedeniku kraj Bjelovara formirana je konspirativna baza Okružnog komiteta KPH Bjelovar i u njoj je sekretar OK Kasim Čehaić Turčin¹ uskoro formirao Bjelovarsku partizansku grupu od 6 boraca (pored ostalih u njoj su bili Gustav Perl Benda i Đuka Prilika). Odluku o osnivanju baze donela je 5. juna okružna partijska konferencija na Kalniku, na kojoj je kao delegat CK KPH bio

¹ Rođen je 7. marta 1912. u Bihaću, gdje je završio zanat. Ne zna se tačno gdje i kada je postao član KP, ali je poznato da je bio vrlo napredan i odvažan omladinac i radnik. Član KP postao je prije 1935, jer je već tada zbog svoje političke aktivnosti bio osuđen od Suda za zaštitu države u Beogradu na šest mjeseci zatvora. U zatvoru se našao s više istaknutih partijskih funkcionera, među kojima i sa dr Pavlom Gregorićem.

U Bjelovar je došao 1938. po direktivi Partije sa zadatkom da učvrsti Okružni komitet i razvije aktivnost među masama a osobito u sindikatu. Radio je kod privatnog postolara Ivana Iruteka. Nakon dva mjeseca policija mu je dala izgon za Bihać. Umjesto da ode, on se izvjesno vrijeme skriva u kućama nekih naprednih radnika u Bjelovaru. U međuvremenu je radnička komora uputila delegaciju u policiju sa zahtjevom da dozvoli Čehaiću boravak u Bjelovaru. Policija je dala pristanak uz uslov da obavezno mora da bude negdje uposlen. Delegacija je na to otišla kod postolara Iruteka i zamolila ga da ponovo primi Čehaića na posao. Irutek ga je primio.

Nekako je u to vrijeme Čehaić izabran za člana Okružnog komiteta KPH u Bjelovaru, a već je slijedeće 1939. godine postao njegov sekretar. U tom je svojstvu ostao sve do hapšenja neposredno iza novigradske akcije 27. novembra 1941.

Od Pokretnog prijekog suda u Bjelovaru osuđen je 19. decembra 1941. sa još 14 komunista i simpatizera na strijeljanje. Kada ih je policija iz zatvora provodila na Vojinović (mjesto egzekucije), svi su osuđenici pjevali Internacionalu, a Čehaić ih je predvodio. Na gubilištu je prema presudi kao glavni vođa trebalo da bude posljednji strijeljan. Ni jednog časa ga nije obuzela malodušnost i kako je po redoslijedu vršeno strijeljanje, on je za svakog uzviknuo »Slava mu!« Hrabro se držao do posljednjeg časa.

dr Pavle Gregorić Brzi. Na konferenciji su donete važne odluke o pripremama za ustanak u bjelovarskom okrugu, pa su kao rezultat istih, pored Bjelovarske, ubrzo formirane Kalnička i Javorovačka grupa, a iz baze u Bedeniku uspješno je puna dva mjeseca rukovođeno pripremama za ustanak, kao i akcijama.

Neposredno iza poziva CK KPJ na oružani ustanak, na području OK osnovane su do konca avgusta 1941. partizanske grupe: Bjelovarska, Kalnička, Javorovačka, Severinska, Istočno-bilogorska, Čazmansko-moslavačka i Garešničko-moslavačka. Ove grupe dejstvovale su na svom području prema situaciji, povremeno se sjedinjavale ili dijelile. Pred kraj 1941. formiran je 3. čazmansko-garešnički odred,² koji je ušao u sastav Slavonskog NOP bataljona. Poslije pogibije sekretara OK Kasima Čehaića Turčina sredinom januara 1942. prešla je grupa od 6 boraca iz Bjelovarske grupe (pod rukovodstvom Petra Biškupa Vene) u Moslavinu, priključila se 3. odredu (četi), koji tada dobija ime Moslavačka partizanska četa »Kasim Čehaić Turčin«.

Četa »Kasima Čehaića Turčina« stvorena je iz jezgra Moslavačke partizanske grupe. Ova grupa je osnovana u avgustu 1941. u selu Andigoli, općina Čazma, pod rukovodstvom Partijskog komiteta za Moslavinu (tada se nalazio u selu Gornjem Šarampovu), čiji je sekretar bio Alojz Vulinec Sloga³ (po njemu se odred negdje naziva i odred »Sloga«). Kod osnivanja grupu su sačinjavali: Grga Vukelić iz sela Ivanić Kloštra (rukovodilac), Pavle Marinčić Pjetlika iz sela Malog Pašijana i Ante Bušljeta Bušo, iz Dalmacije. (Grupa je iz Čazme dobila jednu vojničku pušku, 80 metaka i 7 bombi; to je bilo njen početno naoružanje. Boravila je u kućama članova Partije u Andigoli. Jedan pištolj sa 5 metaka donijeli su Marko Čuljak i Josip Augustinović Dugi kad su se 20. oktobra pridružili grupi. Tada su u blizini Andigole u šumi Lugarici (na Moslavačkoj gori) uređene dvije zemunice za boravak grupe. Njihovom uređenju su pomagali sekretar partijske čelije u Andigoli, Antun Klepac i nekoliko članova KP.

² Čazmansko-garešnički odred bio je 3. odred, odnosno 3. četa Slavonskog NOP bataljona koji je u svom sastavu imao 3 čete (odreda), nastalih spajanjem partizanskih grupa u centralnom i zapadnom dijelu Slavonije. Do formiranja ovog bataljona i njegovih formacijskih odreda (nazivaju se i čete) došlo je po odluci savjetovanja partijskih i vojno-političkih rukovodilaca iz Slavonije u selu Brusniku (kraj Pakrac) 24. decembra 1941.

³ Komunista od 1921. godine. Teško ga je ranio, nesretnim slučajem, jedan borac dok je čistio oružje 23. decembra 1941. od čega je umro.

Nekoliko dana iza toga počeli su da pristižu novi borci, većinom članovi KP koji su živjeli u ilegalnosti, pa nisu više mogli ostati na svom terenu. Iz Zagreba je preko veze došao neki Bunja, porijeklom Mađar, zatim Stjepan Barilić Vago iz Dugog Sela i Josip Martinović Tuk iz Opatinca. Iza njih uskoro je došlo 7 članova partijskog komiteta iz Gornjeg Šarampova, na čelu sa sekretarom Alojzem Vulincem, sa 6 pušaka, a i još nekoliko iz drugih mjesta. Tako je grupa narasla na 20 boraca.

U toku novembra došla je u sastav grupe Garešnička partizanska grupa od 13 boraca, koju je vodio Slavko Kezela Slavni. Sada je ukupno u grupi bilo 33 borca, pa je po predlogu Alojza Vulinca formirana četa i četno rukovodstvo, u koje su izabrani:

za komandira Ivan Pokaz Bosi, za komesara Mato Svjetličić Svijetli, za zamjenika komesara Slavko Kezela Slavni, za vodnika 1. voda Marko Čuljak Mak i za vodnika 2. voda Josip Augustinović Dugi. Četa je sada imala 16 pušaka, 1 duplicu, 3 pištolja, oko 30 bombi i 1500 metaka.

Četa je odmah počela sa akcijama. 10. decembra u Garešničkom Brestovcu razoružala je stražu na pilani i zaplijenila 5 pušaka, a nešto kasnije je razoružala stražu u Bršljanici i uzela 4 puške.

Krajem decembra je pripremljena akcija na lonjski most u selu Prečecu, koji je čuvalo 27 domobrana. Među njima se nalazio Mato Požgajac, koji je surađivao s partijskom čelijom u Andigoli i pripremio napad. Međutim, prije izvršenog napada smrtno je ranjen Alojz Vulinec, koji je trećeg dana umro. Napad je ipak izvršen 23. decembra i potpuno je uspio. Nije bilo nikakvog značajnog otpora, osim neznatnog pripucavanja s obje strane. Poginuo je jedan domobran i jedan naš borac. Većina domobrana je zarobljena, a manji dio se razbježao. Zaplijenjen je prvi puškomitrailjer, zatim 14 pušaka, oko 700 metaka, 28 bombi i druga ratna oprema. Iza ove akcije odred je prešao u šumu Garjevicu, oko Piramide i tamo se zadržao sve do sredine januara 1942. godine.

U međuvremenu, Bjelovarska partizanska grupa, koja je takođe brojčano ojačala, izvršila je nekoliko akcija. Ona je noću 27/28. novembra izvršila napad na općinu u Podravskom Novigradu kod Virja i zaplijenila 16 pušaka sa sandukom municije. Neposredno iza ove akcije sekretar OK je teško obolelio. Ustaše su doznale za njegovo sklonište u selu Plavšincu, uhvatile ga i strijeljale 19. decembra 1941. Na inicijativu Alojza Vulinca Sloge borci Bjelovarske partizanske grupe prebacili su se u Moslavini sredinom januara 1942. Ukupno se

na Garjevici priključilo četi 48 boraca (iz Bjelovarske grupe i neki pojedinci), tako da je četa sada imala 79 boraca.

Prema odlukama savjetovanja u Brusniku četa je ušla u sastav Slavonskog NOP bataljona.⁴ Za komandira je sa Papuka došao španski borac Pavle Vukomanović Stipe. Nekoliko dana iza toga četu su (kod Piramide) obišli delegat CK KPH dr Pavle Gregorić Brzi i Zvonko Brkić. Održali su četnu konferenciju, izložili političku situaciju, govorili o liku narodnog borca i istakli potrebu da se kroz borbenu aktivnost razvijaju hrabrost, odvažnost, drugarstvo i ostale odlike revolucionera. Napomenuli su da će, prema pouzdanim podacima, četu uskoro napasti neprijateljska vojska, da se za to treba pripremiti i pojačati budnost. Napad ustaša je uslijedio već slijedećeg dana, no četa je spremno sačekala neprijateljsku kolonu, otvorila blisku vatru i natjerala je u bijeg. Ustaše su ostavile 9 mrtvih, jednog zarobljenog i veći broj ranjenih — mrtvih je bilo i više, ali ih je neprijatelj odnio. Četa je zaplijenila nešto oružja, između ostalog i jedan puškomitrailjez »brno«. Slijedećeg dana ustaše su obnovile napad s još jačim snagama, pa se četa povukla u Prokop i preko Ilove prešla na područje oko Gornjeg Daruvara, gdje je ostala do proljeća, kada se u Moslavini vratio svih 45 boraca (dio boraca nije se povukao sa četom, već je ostao u Moslavini, zakonspirisan u novim zemunicama kod Lugarice, 3 km od sela Kopčić-Brda).

Tokom marta 1942., iz čete je upućena jedna ojačana desetina u istočni dio Bilogore, pod rukovodstvom Petra Biškupa Vene, u sastav Istočnobilogorske partizanske grupe, koju je u

⁴ U jednom izvještaju Zvonka Brkića, koji nije označen datumom, ali obilježava razdoblje pod konac 1941. godine, spominje se Moslavačko-garešnička partizanska četa pod nazivom »III. odred — Čazmansko-garešnički« i navodi da broji 35 boraca sa 27 pušaka. Razlozi zbog kojih se u izvještaju ne spominje četa nego odred, vjerovatno su ti, što je prema općem planu razvoja ustanka u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji, trebalo da se izvrši fuzioniranje svih partizanskih grupa u tri partizanska odreda i to:

1. odred — Slavonija,
2. odred — Papuk — Krndija,
3. odred — Čazmansko-garešnički.

U izvještaju se između ostalog kaže:

»Odlučili smo da zadržimo tri odreda: I, II i III. Čazmansko-Garešnički odred ćemo spojiti s ostatkom Bendine grupe (Bjelovarska grupa — prim. S. V.) i dobit ćemo odred od 50 ljudi, koji može samostalno (dabome pod vodstvom štaba) da vrši akcije između Garešnice, Bjelovara i Čazme (to fuzioniranje je izvršeno 15. januara 1942. godine — prim. S. V.).

Nastojat ćemo da svaki od ova tri odreda naraste do 100 pušaka. To će biti dovoljno da poduzmemo veće akcije i da počnemo sa zauzimanjem teritorije.«

julu 1941. osnovao Gedeon Bogdanović Geco. U selu Maloj Jasenovači kraj Grubišnog Polja 1. aprila 1942. osnovana je od ove grupe Bilogorska partizanska četa, za čijeg je komandira izabran Geco, a za komesara Veno.

Uskoro po povratku čete u Moslavinu u sastav je došla grupa partizana iz Žutice od 8 boraca pod rukovodstvom Tome Budena Hitrog i Maje Veseli. Ta se grupa sastala s jednom grupom od 8 boraca Čazmansko-garešničke čete, koji su bezuspješno pokušali da se probiju na Kalnik i pomognu u organiziranju borbe tamošnjim partizanima. U povratku, prije nego što su stupili u dodir s glavninom čete koja se nalazila u selu Mikleuški, naišla je na Garjevicu neprijateljska ofanziva. Obje grupe su se sjedinile i izvršile napad na ustaše koje su se nalazile na brdu Stara straža kod Ađigole. U borbi je jedan ustaša ubijen, a jedan zarobljen. Zaplijenjene su 4 puške i nešto opreme. Od partizana je bio ranjen Marko Čuljak, koji je rukovodio grupom. Grupa je krenula prema Piramidi, gdje se nalazila glavnina čete, koja je tamo vodila žestoku borbu s ustašama. U ovoj borbi poginula su dva borca, dok su gubici na strani ustaša bili daleko veći.

Iza ove borbe četa je napustila Moslavinu, jer su ustaše za 1. maj pripremile veliku ofanzivu. Podijelila se u tri grupe, od kojih je jedna otišla za istočni dio Bilogore, jedna za Kalnik, a jedna u rejon Brezovice, prema Savi, gdje su sudjelovali u akcijama koje su vršili tamošnji partizani. Tako su završena dejstva čete »Kasima Čehaića Turčina«, jedinice iz koje je ubrzo, u ljetu 1942. godine, formiran Moslavački bataljon (sa 3 čete), koji je ostavio dubokog traga u istoriji NOB ovoga kraja.

Savo VELAGIĆ

FORMIRANJE NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA U BUČKOM KRAJU

Po povratku iz vojske u svoje selo Veliki Budići, na padinama Ravne gore, saznao sam da je mnogo vojnika iz jedinica koje su kapitulirale u Podravini prešlo preko sela nudeći na prodaju svoje oružje. Njemačke patrole su već krstarile po selima i rasturale prijeteće plakate da će svatko biti strijeljan kod koga bi se našlo bilo što od oružja i vojničke opreme, te da se to mora odmah predati u općinu. Pronosili su se glasovi da Nijemci imaju tako dresirane pse, da se od njih ne može ništa sakriti. Od straha pred takvim prijetnjama većina ljudi je predala oružje, pa i lovačke puške i slično. Tih dana povezao sam se sa Bonifacijem Prečom, članom Kotarskog komiteta KP u Pakracu, koji mi je rekao da je dobijena direktiva da se kupi i sakriva oružje.

Po izbijanju rata sa SSSR-om održana je partijska konferencija za kotar Pakrac, na kojoj je razmotrena situacija, razrađen proglaš CK KPJ i prodiskutovane mjere koje treba preduzeti za pripremanje i dizanje ustanka.

Tih dana Preč mi je rekao da tražim sakriveno oružje i odjeću i da na tome zadatku angažiram što veći broj povjernih ljudi. Obratio sam se simpatizerima Partije u selima: Velikim Budićima, Branešcima, Ožegovcima, Popovcima, Koturiću, Jakovcima, Cikotama i Bučju. Tako sam stvorio prvu mrežu od dvadesetak suradnika u Bučkom kraju, s kojima sam radio na sakupljanju oružja u prvim danima priprema za ustank u ovom kraju 1941. godine. Nešto kasnije mreža se proširila znatno većim brojem ljudi.

U jednoj šikari polja Velikih Budića zakazao sam 15. avgusta sastanak radi osnivanja grupe za kandidate KPJ. Tome sastanku prisustvovali su Simo (poginuo u Siraču 1943) i Stevan

Prodanović iz Velikih Budića, Maksim i Milan Bojanić iz Popovaca, simpatizeri KPJ. Prisustvovao je i Pero Kin Olgin,¹ član Kotarskog komiteta KPH Pakrac, radnik pilarje u Pakracu. On nam je saopćio da se za članove KPJ i SKOJ-a mogu primati ljudi koji već imaju pojma o klasnoj borbi i koji se u zadataima na pripremanju ustanka pokažu dovoljno smjeli i borbeni. Vrlo mali broj ljudi u bučkom kraju imao je pojma o klasnoj borbi pa se takav, sektaški stav negativno odrazio kod nas pri stvaranju partijskih i organizacija SKOJ-a u 1941. godini.

Kandidatsku grupu smo formirali (određen sam za njenog rukovodioca), a zatim nam je Kin prenio direktivu da nam je jedan od osnovnih zadataka da pronalazimo i spremamo oružje i municiju. Da bi se zadatak uspješnije izvršavao, a pošto nije bilo partijskih organizacija, prenio nam je direktivu da radimo na stvaranju ilegalnih akcionalih odbora po selima, u koje bi ulazili pouzdani i odvažni ljudi, koji će na sebe primiti ovaj zadatak, kao i zadatak da prihvate prve organizatore ustanka i prve borce koji će dolaziti na ovaj teren, da za njih pripremaju odjeću, rezervnu hranu i dr.

Usmena uputstva za formiranje odbora još prije su davali Mane Trbojević i Bonifacije Preč, članovi komiteta iz Pakraca, a nakon pomenutog sastanka u sela bučkog kraja dolazili su Blagoja Gerdijan Balja i Vlado Lončar iz Pakraca, sa istim zadatkom. Tako se odlučno prišlo stvaranju ilegalnih akcionalih odbora (kasnije su prerasli u narodnooslobodilačke odbore), čija je osnova u ovom kraju već bila postavljena ranijim organiziranjem mreže suradnika. Prvi rezultati rada do polovine septembra u prikupljanju oružja bili su: 8 vojničkih i 10 lovačkih pušaka, oko 700 metaka i jedan pištolj. Nešto kasnije Adolf Terer iz Bučja dao je 3 pištolja, 2 vojničke i 2 lovačke puške.

Prvi akcioni odbor formiran je polovinom septembra 1941. u Velikim Budićima, a zatim u Popovcima i Koturiću, a u oktobru u Jakovcima, Roguljama, Cicevarama, Bjelajcima, Cikotama i Branešćima.² U selu Bučju NOO formiran je pred kraj

¹ Početkom 1942. pobegao u Austriju.

² Članovi ilegalnih odbora bili su:

— u Velikim Budićima: Mirko Prodanović, predsjednik, član KP, Simo i Stevan Prodanović, kandidati KP, Nikola Prodanović i Luka Zec;

— u Koturiću: Joco Knežević, predsjednik, Dušan, Rade i Milan Knežević, Milan Vučković;

u Popovcima: Maksim Bojanić, predsjednik, kandidat KP, Milan Bojanić, kandidat KP, Mile Oklopčić i Božo Pjević;

decembra.³ Nije bilo partijskih organizacija, ali su stvoreni akcioni odbori, na koje su se organizatori ustanka oslanjali počev od septembra 1941. godine i kasnije.

Radi formiranja ovih ilegalnih odbora Blagoja Gerdijan Balja obilazio je i sela kamenskog kraja; posebno je odlazio kod Dake Puača, i zajedno s njim pomagao simpatizerima NOP-a oko organiziranja i razrade zadataka odbora.

Svaki aktivniji odbornik povezivao se sa svojim najbližim rođacima i prijateljima, povjeravao im zadatke da pronađaze i sakupljaju oružje i municiju, da sakupljaju odjeću, hranu i sve drugo što je potrebno partizanima, te da prikupljavaju podatke o razmještaju, broju i kretanju neprijateljskih snaga. Zadatke za svoj rad odbori su primali od članova Kotarskog komiteta iz Pakraca koji su stalno obilazili teren, a takođe i od ljudi koji su (mada neki tada i nisu bili članovi KP) bili tjesno povezani. Tako su inž. Vladimir Lončar i njegova žena Danica, profesor (oboje iz Pakraca), prenosili instrukcije za rad bivšim lugarima, aktivistima NOP-a — Đuri Slavujiću, Daki Puaču i Stanku Gostimiru. Danica je bila u stalnoj vezi sa Slavujićem iz Jakovaca i Puačom iz Kruševa — Kamenska.

Početkom novembra počele su prve akcije i borbe protiv fašista, pa su mnogi odbornici ili aktivni suradnici otišli u partizane, a NOO su se popunjavali novim ljudima — simpatizerima NOP-a.

Članovi NOO i najaktivniji simpatizeri na sastancima upoznavali su se s ciljevima NOP-a i veliki broj njih je već u 1941. godini stupio u partizanske redove, a neki su te ustaničke godine učestvovali s partizanima u akcijama i borbama protiv neprijatelja, a poslije toga vraćali se u svoja sela, dalje vršili svoje odborničke dužnosti i bili u stalnom kontaktu s partizanskim jedinicama. Tako smo početkom novembra 1941. nas sedam odbornika iz NOO sela Veliki Budići stupili u partizanske jedinice.

— u Jakovcima: Božo Slavujić, predsjednik, Đuro, Stevo (Mićin) i Stevo (Petrov) Slavujić i Stojan Zec;

— u Roguljama: Mile Rusmir, predsjednik; Dragan Nenadović i Matija Rusmir;

— u Branečima: Stevo Relić, predsjednik; Jovo i Pajo Romanić (ubijeni u fašističkim logorima);

— u Cicvarama: Milan Cicvara, predsjednik, Mojica, Mlađan, Jovica i Nikola Cicvara i Veljko Marković;

— u Bjelajcima: Stevo Golić, predsjednik (poginuo), Ignjatija i Stojan Drešović, Đuro Gunjević.

³ Članovi su bili: Luka, Stojan (član SKOJ-a) i Petar Prodanović.

No, vremenom se, s razvojem ustanka, osjećala sve veća potreba da se ilegalni NOO pretvore u javne, slobodno izabrane, odbore. Kako je pokret uzimao maha, tajna manje grupe ljudi sve više je postajala »tajna« cijelog sela.

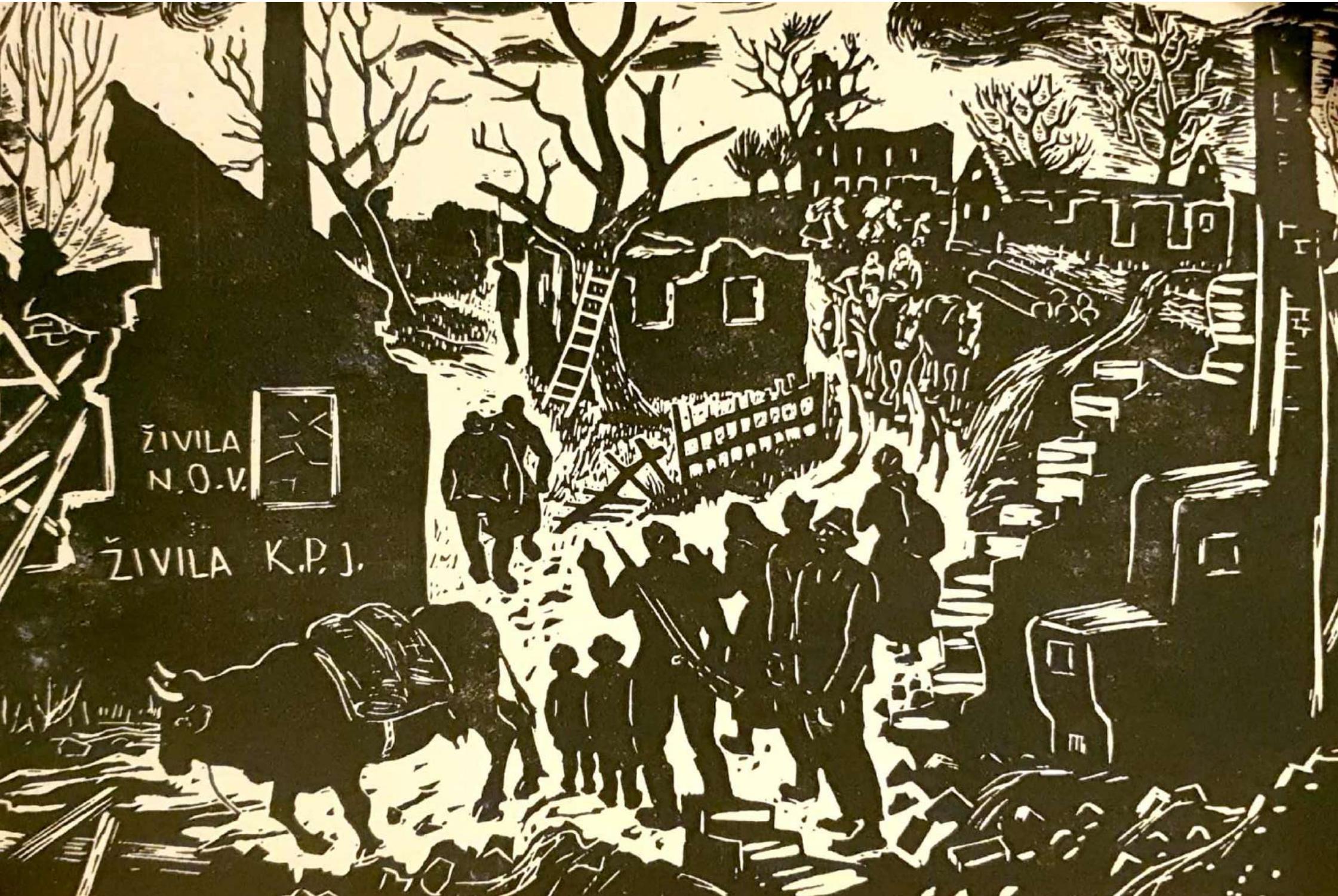
U Velikim Budićima 16. novembra biran je prvi put javno NOO. Ovaj izborni sastanak održan je sutradan nakon uspješne borbe Psunjskog odreda s ustašama na Psunju, kod Duge poljane.

Po završenoj borbi na Dugoj poljani prebacili smo se iste noći do sela Jakovaca, gdje smo stigli oko šest sati ujutro. Tu sam zamolio politkomesara Manu Trbojevića Maksu da mi dozvoli da odem u Budiće, a da će se isti dan uveče povezati s njima u Ravnoj gori, gdje je naš odred tada namjeravao da se prebaci. Makso mi je dozvolio da odmah odem, s tim da za odred organizujem i pripremim potrebnu hranu, kao i da prikupim informacije o stanju neprijatelja u Bučju i Kamenskoj.

Kad sam došao u selo naši suradnici skupili su se oko mene i tražili informacije o jučerašnjoj borbi na Psunju, koju su dobro čuli. Rekao sam im da smo svi živi i zdravi, da smo faštiste uspješno rastjerali i neke potukli. Među njima je nastalo oduševljenje.

Taj isti dan oko šest sati uvečer skupili su se kod moje kuće svi suradnici i simpatizeri NOP-a, pa je održan sastanak i izabran NOO. Bilo je prisutno preko dvadeset lica. Iako sam pripadao Psunjskoj partizanskoj grupi, ponovo su me izabrali za predsjednika odbora, s tim da me u mojoj odsutnosti zamjenjuju Stevan Prodanović ili Andža Prodanović, a da po mogućству ipak češće navratim u selo i da im pomognem u radu. U odbor su izabrani još Simo Prodanović, Stojan, Pavle i Luka Zec.

I u ostalim selima bučkog kraja izabrani su legalni NOO. U Koturiću, oko 20. novembra, održan je miting i javno biran NOO. Miting su održali rukovodioci Psunjskog odreda Jovan Zec Jole i Dušan Mirijan Zuco, a bili su prisutni i članovi komiteta Mane Trbojević i Blagoja Gerdijan. U odbor su izabrani isti drugovi koji su do tada bili članovi ilegalnog odbora. U Jakovcima legalni NOO izabran je javno od svih pripadnika NOP-a takođe u novembru, kao i u Roguljama. Dotadašnji ilegalni odbor je proširen sa još dva člana. U selu Cicevarama, Bjelajcima i Grđevici legalni NOO izabrani su javno u decembru 1941. Svim ovim izborima prisustvovali su i borci i rukovodioci Psunjskog partizanskog odreda, kao i neki članovi Kotarskog komiteta iz Pakraca.

ŽIVILA
N.O.V.

ŽIVILA K.P.J.

Franjo Mraz: POVRATAK (drvorez)

Od 38 izabralih članova NOO tokom 1941. u navedenim selima je u toku NOR-a poginulo 12 — skoro jedna trećina (od kojih 8 u 1941. i 1942. godini). Poginuo je i niz odbornika koji su birani kasnijih ratnih godina. Poginuli su prvi predsjednici NOO iz sela Čikota, Bjelajaca, Jakovaca i Branežaca.

Pogibiji tolikog broja članova i predsjednika odbora dijelom je doprinijelo i izdajstvo pojedinih zavrbovanih mještana. Neprijatelj je na vrijeme osjetio da akcioni (NO) odbori naglo i efikasno uzimaju vlast u svoje ruke, pa je preduzeo mjere da odbornike otkrije i likvidira. Zavrbovao je pojedince i zahvaljujući njihovoj izdaji uspio je da u toku decembra sazna sve što se zbiva u selima Bjelajcima, Cicvarama, Jakovcima, Roguljama i Kričkama. Mi smo osjetili da se u pojedinim selima nalazi po neki izdajnik i preuzeli smo mjere da ih otkrijemo i onemogućimo. Neki su od njih pobegli iz svojih sela i stupili u žandarme i ustaše. Zanimljivo je da su među izdajnicima bili i seoski knezovi iz Jakovaca i Kričaka. Oni su naročito poslužili neprijatelju obavještavajući ga što se sve u njihovim selima radi za NOB, te dajući mu spiskove članova NOO, tako da je neprijatelju uspjelo da pohapsi i potuče gotovo ciljeli NOO biran u selu Jakovcima 1941, a i članove novog odbora biranog 1942. godine (koje je također polapsio, otjerao u Lipik i potukao). U Kričkama je bilo teško stvoriti bilo koju organizaciju NOP-a, sve dok se oski knez i jedan lugar, ustaški špijun, nisu otkriveni i likvidirani. Zato je legalni NOO u ovom selu izabran tek u ljetu 1942. godine. No, unatoč teroru neprijatelja narodnooslobodilački pokret u bučkom kraju uzimao je sve više maha.

Početkom novembra (2. ili 3) sazvano je savjetovanje članova NOO iz sela Velikih i Malih Budića, Koturića, Popovaca i Bučja. Pozvani su i kandidati Partije, kao i nekoliko aktivnijih suradnika među kojima je bio i jedan Hrvat iz Bučja, Ivan Draksler, općinski pandur. Sastanak je održan u Velikim Budićima u štali Milana Prodanovića Grahe. Savjetovanje je sazvano s ciljem da se članovima NOO daju direktive i uputstva za rad i izvršavanje zadataka koji su svakog dana postajali sve veći. Prisustvovao je i organizator ustanka u tome kraju Blagoja Gerdijan Balja.

Mnogi od pozvanih drugova nelagodno su se osjećali kad su vidjeli da sastanku prisustvuje i općinski pandur, no brzo sam ih umirio: saopćio sam im da je pandur naš čovjek i da će korisno poslužiti radeći za naš pokret.

Na ovom sastanku, pored uputa i direktiva koje su date akcionim odborima za rad i za pripreme u vezi sa ustankom i prvim borbama, bilo je posebno riječi o napadu na općinu u

Bučju, a za to nam je Draksler dao dragocjene podatke. Savjetovano je da se, u slučaju da neprijatelj otpočne represalije, narod sklanja u šumu. Utvrđeno je i sa koliko oružja raspolažemo na tom sektoru.

Rezultat tih dogovora i priprema za ustank bio je napad Psunjske partizanske grupe na općinsku zgradu u Bučju 10. novembra uspješna borba na Psunj (kod Duge poljane) 15. novembra, drugi napad na općinu Bučje 23. decembra i borba s ustašama u Roguljama i u šumi istog dana, zatim napad partizana na ustašku kolonu u Bogazu 30. decembra (gdje su neprijatelju nanijeti gubici od 12 mrtvih i teže ranjenih), te više drugih manjih akcija na ovom području. Kao rezultat priprema za ustank, rezultat niza sastanaka NOO, žitelja sela i saradnika NOP-a, bio je da su NOO bučkog kraja u sporazumu i dogovoru sa partizanskim jedinicama u rano proljeće 1942. godine organizovali akcije za rušenje svih komunikacija od Branežaca do Kamenske. Nakon što smo u više navrata noću porušili mostove na cesti i šumskoj pruzi, prekopali cestu i potrgali TT-linije, neprijatelj bi dolazio već nadredni dan i osposobljavao te komunikacije. Narednih noći NOO ponovo su organizovali ljude i ponovo rušili iste komunikacije. Neprijatelj je opet dolazio i popravljao ih. Da bi se jedanput to privelo kraju, odbori su izvršili opsežnije pripreme, tako da je jednog dana krajem marta 1942. godine došlo u akciju preko 150 seljaka iz okolnih sela koji su usred dana rušili prugu i TT-liniju, prekopali cestu i porušili mostove na sektoru od Bučja do Kamenske. Tračnice i telefonske žice su razvučene i sakrivene u šumi, tako da neprijatelj nikada više nije mogao osposobiti te komunikacije. U više navrata poslije te akcije neprijatelj je pokušao da osposobi mostove na cesti ali je uvijek bio rastjeran, a bučki kraj je postao slobodna teritorija.

Razvijajući široko svoju djelatnost, aktivirajući cjelokupno stanovništvo i dajući punu podršku partizanskim jedinicama, NOO u bučkom kraju u potpunosti su izvršili zadatke koje su dobili u ustanku i s punim uspjehom zamijenili partiskske organizacije, koje su se tek u 1942. i 1943. godini počele osnivati u selima bučkog kraja.

Mirko PRODANOVIĆ SEVER

PRVO SUĐENJE KOMUNISTIMA IZ PRILEPA U BITOLJU 1941.

Već krajem avgusta i početkom septembra 1941. prilepska partijska organizacija uveliko je vršila pripreme za oružani ustank.

Bilo je to u ono doba godine, kada se u Prilepu užurbano privodi kraju berba duvana. Ulična vreva tada počinje u prvim časovima posle ponoći, jer su gotovo svi Prilepčani bili proizvođači duvana. Koristeći se time, obično su se u praskozorje razilazili komunisti i ostali aktivisti, koji su se noću sastajali radi dogovora.

Pripreme za ustank bile su u punom jeku. Radilo se grozničavo i neumorno, noću i danju. Delatnost vojnog štaba koji je formiran na sastanku Mesnog komiteta KPJ 22. juna od najsmelijih komunista, osetno se proširila: stvarana su skladišta oružja, koje su prilepski komunisti i drugi napredni građani sakupili posle kapitulacije bivše vojske i sačuvali ga, uprkos direktivi dotadašnjeg sekretara pokrajinskog rukovodstva KPJ za Makedoniju Metodija Šatorova Šarla — da se oružje preda okupatoru; počela je intenzivna obuka komunista i simpatizera u rukovanju oružjem. Široku i raznovrsnu aktivnost razvio je i Mesni odbor Narodne pomoći, sa razgranatom mrežom pododbora; grupa radnika komunista izgradjivala je gojzerice za buduće partizane; više od sto žena plelo je čarape i džempere, pripremalo hranu, zimnicu itd.

Oni članovi Mesnog komiteta koji su već biti poznati kao istaknuti komunisti i rukovodioci, morali su u prvim danima okupacije preći u ilegalnost da ne bi pali u ruke okupatora. Njihov broj se kasnije, u jeku priprema za oružani ustank, povećao.

Tako sam i ja, sa Stevanom Stojanovskim po odluci Mesnog komiteta, čiji smo članovi bili obojica, prešao u ilegal-

nost. Promenili smo dve-tri kuće, da bismo se najzad zadržali kod Dimčeta Mirčevskog. Njegova se kuća nalazila na periferiji grada. On je bio odan pokretu, nekompromitovan i živeo je potpuno sam.

U tu kućicu povremeno je dolazio i Trajko Boškovski Tarcan, takođe član Mesnog komiteta, koji je već bio u ilegalstvu. Tako smo se u jednoj kući našli nas trojica, svi članovi Mesnog komiteta. U našoj sobi je postavljen i radio-aparat sa baterijama da bismo mogli slušati vesti. U početku je sve išlo dobro. Ali pošto je svaki od nas, kao član mesnog rukovodstva, morao održavati veze sa po nekoliko sekretara celija i sa drugim komunistima, ova kućica je, zbog čestih poseta, privukla pažnju suseda. Našao se i neki potkazivač, koji je to saopštio policiji. U optužnici bugarskog vojnog suda u Bitolju, koja se čuva u Istorijском arhivu CK KPM piše:

»Policiska vlast grada Prilepa doznala je preko svojih obaveštajaca da se u kući Dimitra Mirčeva Nikolova, u mahali »Rido«, okupljaju lica, poznata po svojoj komunističkoj delatnosti na čelu sa Trajkom Tarcanom, organizatorom grupe. Da bi se obaveštenja proverila i da bi ta lica bila uhvaćena, bilo je predviđeno da 8. oktobra 1941. godine policija blokira tu i druge susedne kuće i rano izjutra izvrši pretres.«

Te večeri uoči 8. oktobra, pošto Mesni komitet nije imao sastanak, drugovi koji su spavali samnom vratili su se ranije kući. Zakasnio sam samo ja. Bio sam na sastanku sa grupom radnika iz monopola, koje su kao dobre aktivistkinje iz mahale Tabana te večeri primljene u Partiju. Sastanak je održan u kući Giga Menkovskog.

Kada sam se vratio u naše skrovište kao i obično malo smo pričali, slušali vesti, šalili se i najzad legli. Naš domaćin Dimče je spavao na drvenom krevetiću, a nas trojica u istoj sobici, na podu.

Posle ponoći, negde pred zoru jasno sam čuo korake pred samog prozora. Probudio sam odmah drugove da im to saopštим. Za trenutak se koračanje umirilo. Međutim, ubrzo se ponovilo. Svima je bilo jasno da se događa nešto neobično.

Ustali smo i rekli Dimčetu da kao vlasnik kuće izađe i vidi šta se to napolju dešava. Samo što je otvorio vrata, čuli smo glasove i pretnje policajaca. Sa uperenim puškama naredili su Dimčetu da se vrati u sobu, preteći da će u protivnom pucati. On nam je saopštio da ima mnogo policajaca.

Posle kratkog dogovora rešili smo da bežimo. Prvi je izišao Tarcan sa revolverom u ruci. Pucao je na prvog policajca i pojuriо napred. Za njim je potrčao Dimče, ali je nale-

teo na policajce i bio uhvaćen. Pokušao sam da se skokom u susednu kuću dohvativ udolice koja je bila iza nje, ali sam pri tom bio uhvaćen, jer je i ta kuća bila blokirana. Tako je uhvaćen i Stevan Stojanovski. Pobegao je samo Trajko Boškovski koristeći zabunu koju je uneo pucanjem.

Nas trojica tako smo bili premlaćeni da nismo mogli prepoznati jedan drugog. Lica su nam bila svi iskravljena. Vezanih ruku odveli su nas na uzvišicu iznad kuće. Tamo su nas postavili da ležimo na ledima. Iznad svakog su bila po dva policajca sa puškama uperenim u naše glave. Policijski načelnik je naredio da pucaju ako se samo pomaknemo.

Dok smo tako ležali ispod puščanih cevi, ostali policajci su tragali za Tarcanom. Sve je bilo uzalud, jer je on, koristeći se jutarnjim mrakom, već bio odmakao. Pošlo mu je za rukom da se skloni u kuću jednog druga. Razjareni policajci su svoj bes iskalili na nama — takmičili su se u zverskom udaranju.

Svitalo je. Jutro je bilo tmurno i hladno. Počeo je da duva »mariovecot«, kako Prilepčani zovu taj hladni jesenji istočni vetar. Policijski načelnik je naredio da ustanemo. Poveli su nas u stanicu. Oko nas je obruč policajaca: jedan red napred, drugi pozadi i po jedan sa strane, a u sredini nas trojica. Napred su išli policajci sa motociklima. Naređivali su građanima da zatvore sva vrata i prozore na kućama, preteći da će onog ko prekrši naređenje uhapsiti.

Skupivši poslednju snagu koračali smo gordo dignutih glava, mada nam je bilo naređeno da idemo pognuti. Ulice su bile puste. Niko se nije smeо pojavitи.

Tako su nas doveli do policijske stanice. Za nama su išla kola sa siromašnim pokućstvom Dimčeta Mirčevskog, koje se moglo sakupiti u jedan sanduk. Tu je bio i naš radio sa baterijama.

U policiji je odmah počeo pretres. Sve što je nađeno po džepovima, oduzeto nam je. Tu su bili najsigurniji predmeti za ličnu upotrebu. A dole, u manžetni mojih pantalona, bila je skrivena ceduljica sa imenima drugova iz grada i sela i drugim važnim podacima. Srećom, tu ceduljicu nisu pronašli.

Zatim je počelo pojedinačno saslušavanje. Kada su načelniku pružili pendrek, on je odbio govoreći da neće da prlja ruke. Dvojica su nas držali, a on nas je revolverom udarao u prsa.

Dok smo bili u prilepskoj policijskoj stanici za mene je bilo najvažnije da uništим ceduljicu. Ali to nisam mogao, jer su mi ruke bile vezane. Tražio sam da idem u klozet. Najpre mi nisu dozvoljavali, jer bi trebalo da mi odvežu ruke. Zatim

su mi dozvolili da idem vezanih ruku. U klozetu sam uspeo, velikom mukom, pomažući se rukama i nogama, da dohvatom ceduljicu i da je uništим.

Tog dana, 8. oktobra u podne, grad je bio blokiran vojskom i policijom; pretučen je veliki broj građana, a i uhapšeno ih je oko 90.

Tri dana su nas držali u policijskoj stanici u Prilepu. Trećeg dana stigle su policijske glavešine iz Bitolja: Čurčijev — načelnik policije oblasti, Stojčev — načelnik grupe i drugi. Po njihovom naređenju izvršen je pretres u našim kućama, a mi smo istog dana, 10. oktobra uveče, sprovedeni u Bitolj. Do železničke stanice odveli su nas zaobilaznim putem, krišom od naroda; prikriveno su nas proveli i kroz Bitolj, do policijske oblasne uprave.

Bilo je kasno uveče, oko 20 časova, kada su načelnici, njih trojica i policijski agenti skinuli kapute, zasukali rukave i počeli nas udarati pendrekom po tabanima — do iznemoglosti. Pošto bi se jedan umorio udarajući, dolazio je drugi da ga zameni. Zatim gaženje i udaranje po celom telu, po glavi i vilicama, čupanje kose sa glave — sve dok onaj koga muče ne izgubi svest. Čim bi se osvestio, stavljali su mu noge u kofu sa slanom vodom da bi ga zatim opet tukli. To je trajalo sve do jedan sat posle ponoći. U kancelariji oblasnog načelnika Čurčijeva cilim je bio poprskan našom krvlju. Tako premlaćene odveli su nas u zatvor — zgradu bivše bogoslovije: najpre mene i Dimčeta. Stevan je i dalje bio u besvesti, te su ga doveli u zatvor tek sutradan. Tamo su nas držali u odvojenim sobama.

Jedanaesti oktobar. Vreme je bilo lepo. Dan je sporo prolazio. Ako, neka bude samo dan, neka ne dolazi zloslutna noć, noć policijskog načelnika! Šta nas čeka večeras... Opst saslušanje!... Začudo, ništa... Eto i noći, neobične, tajanstvene... Nešto je uskomešalo i uznemirilo policiju. Kasnije smo saznali: bio je to prvi pucanj ustanika u Prilepu, kojim je oboren okupatorski policajac na straži pred policijskom stanicom. Zatim, drugi — pred zatvorom, pa treći...

Nisu nas pozvali na saslušanje ni sutradan, 12. oktobra, pošto je veći deo bitoljske policije bio prebačen u Prilep kao pojačanje. Načelnici i agenti bili su izbezumljeni. Očevidno se tome nisu nadali. Zato su sledećeg dana nastavili saslušanje još svirepije. Za 17—18 dana imali su puno posla kako s nama, tako i sa ostalim komunistima koji su uhvaćeni posle akcije u Prilepu i dovedeni u Bitolj. Tu su bili: Mice Dimevski, Blagoje Talevski, Boris Petrovski, Blagoje Korubin, Duško Nau-

movski, Blagoje Arizankov, Asparuh Josifovski, braća Nikola i Blagoje Popovski i drugi.

U prvoj grupi komunista koju je policija predala vojnom sudu bili smo nas trojica: Dimče Mirčevski, Stevan Stojanovski Roskop i ja — Asparuh Korubinovski Pruvka.

U zaplenjenim materijalima Vojnog suda u Bitolju, koji se čuvaju u Istoriskom arhivu CK KPH u Skoplju, nalazimo i sudski protokol (zapisnik) br. 1. U njemu piše da je suđenje počelo 6. novembra 1941. godine u 11.40 sati u bitoljskom vojnem sudu. Potpisi: predsednik: potpukovnik Vl. Zahov; članovi: poručnik K. Hamamđijev, poručnik N. Kirkov; vojni tužilac: kapetan Mih. Gugov.

Posle uzmanja generalija, suđenje je prekinuto u 12.15 sati, s tim da se nastavi posle podne u 14 sati. U nastavku je tužilac pročitao optužnicu i počelo je ispitivanje. U protokolu je zapisao: »Pretsednik je upitao optužene da li se osećaju krim, a oni su u odgovoru izjavili da se ne osećaju krimivim.«

Zatim su saslušani svedoci — sve sami policajci i agenti. Pošto dvojica nisu došla — jedan je od njih, kako stoji u protokolu, tih dana umro (može se pretpostaviti da je to onaj koji je ubijen 11. oktobra pred policijskom stanicom), a drugi je premešten u Skoplje — suđenje je odloženo za 8. novembar 1941. godine, sa početkom u 8.30 časova. Tog dana je posle čitanja izjave umrlog svedoka i saslušanja policajaca dovedenog iz Skoplja, suđenje završeno.

Mi sudu nismo priznavali pravo da nam sudi. Takav je bio naš stav. U vezi s tim u protokolu стоји:

»Pretsednik suda je upitao optužene da li žele da prisustvuju čitanju presude, a oni su odgovorili da ne žele.«

U optužnici smo svi okrivljeni zbog umišljenog pokušaja ubistva službenih lica za vreme vršenja njihovih dužnosti. Te otpužbe smo, zbog nedostatka dokaza, oslobođeni Dimče Mirčevski i ja, dok je Boškovskom i Stojanovskom izrečena kazna smrti vešanjem. Boškovski je optužen i zbog stvaranja, u ratnom vremenu, zabranjene Komunističke partije u Prilepu; zbog slušanja tuđih radio-stanica u noći 7/8. oktobra 1941. uprkos zabrane Ministarstva unutrašnjih poslova i narodnog zdravlja. Svima nama je izrečena kazna od 10 godina strogog zatvora i novčana kazna u visini od po 275 000 leva. Zbog komunističke delatnosti, stvaranja komunističkih organizacija, svima je, sem Boškovskom, izrečena kazna od po 12 godina i šest meseci i novčana od po 200 000 leva. Svaki je prema odluci suda morao izdržati najveću od ovih kazni.

Kao što se vidi, jedini materijal na osnovu kojeg nas je osudio okupatorski vojni sud, jeste ono što se desilo prilikom blokade kuće Mirčevskog, u zoru 8. oktobra iste godine, i što je nađeno u toj kući.

U presudi su navedeni i materijalni dokazi. Tu stoji: »... jedan pištolj 7,65 mm sistema »Dolmano«, fabr. br. 9850, s jednim šaržerom i 5 metaka, 4 čaure — 99 mm, 1 metak — 7,65 mm, 1 radio-prijemnik marke »Telefunken«, 1 voltmetar, 1 akumulator i 3 metra antenske žice... Odlučeno je da se taj materijal konfiskuje »u korist države«, posle stupanja presude na snagu.

Pošto je predsednik pročitao presudu u našem odsustvu, sutradan je u zatvor došao njihov branilac da nam je saopšti.

Na dan 25. novembra 1941. presuda je potvrđena i od Vojnog kasacionog suda u Sofiji, rešenjem br. 236, koje se takođe nalazi u pomenutim dokumentima.

Tri dana posle izricanja presude, svi smo odvedeni u centralni zatvor u Skoplju. Stevan Stojanovski, koji je bio osuđen na smrt, 1. januara 1942. godine je pomilovan, te mu je kazna zamenjena doživotnom robijom.

To je bilo prvo suđenje komunistima iz Prilepa. Odmah je zatim usledilo drugo, pa treće... Naredno suđenje je bilo u vezi sa napadom Prilepskog partizanskog odreda na policijsku stanicu i druge objekte u noći 11/12. oktobra 1941. godine. Tada su bili osuđeni: Boris Petrovski, Mice Dimevski, Blagoje Korubin, Duško Naumovski, Goga Janevski i drugi.

Asparuh KORUBINOVSKI

IZ DOGAĐAJA U BEOGRADU I OKO ČAČKA

Zemaljska komisija NR Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača — odlukom o utvrđivanju zločina Zl. br. 1429 (reg. br. 70951—73592) od 16. V 1946. godine, konstatovala je:

6. aprila 1941. godine u 6 časova izjutra Ribentrop je pred mikrofonom u Berlinu pročitao i preko svih nemačkih radio stanica objavio proglaš vođe Rajha Adolfa Hitlera o tome, da je naređeno nemačkim trupama da napadaju i osvoje Jugoslaviju i Grčku »da bi u tim zemljama bio zaveden red i mir«. To je značilo objavu rata tim zemljama.

Već oko 6.30 časova izjutra počele su da zavijaju sirene u Beogradu. Stanovništvo grada, u velikoj većini još u postelji, a jedan dobar deo, naročito domaćica, na pijacama, neobavešteno o objavi rata od strane Nemačke Jugoslaviji, bilo je u neizvesnosti o značaju zavijanja sirena. Međutim, ubrzo je bilo načisto o čemu se radi, jer su se uskoro pojavile u više pravaca sa strašnom hukom eskadrile »štuka«, koje su odmah počele da seju smrt i pustoš. Iz visine ili pikirajući one su obasule zapaljivim i razornim bombama razne krateve grada, paleći i rušeći, naročito zgrade za stanovanje. Pijace su bile pune sveta i »štuke« su s planom bacale na masu razorne bombe i spuštajući se veoma nisko mitraljirale su i kosile svet. To je bio prvi talas nemačkih bombardera od nekoliko eskadrila sa više od 100 »štuka«. Postupajući na isti način oko 8.30 časova naleteo je drugi talas »štuka« od prilike iste jačine. Oko 10.15 časova došao je treći talas »štuka« i teških bombardera. Oko 12.30 časova naleteo je četvrti talas »štuka« i teških bombardera, — u njemu je bilo oko 50 aviona. Najteži po broju »štuka« i teških bombardera i po težini razornih bombi bio je po redu peti napad, izvršen oko 16 časova, — u njemu je učestvovalo oko 150 aviona. Oko 17.30 časova došao je šesti napad »štuka« i teških bombardera u manjoj formaciji, bilo je svega dve eskadrile. Preko noći je izvršen još jedan napad, a za njim, sutradan i idućih dana, do zauzeća Beograda izvršeno je još nekoliko napada.

Na osnovu prikupljenog materijala utvrđuje se da je podmuklo i brutalno bombardovanje i kasnijim bombardovanjima nebranjenog grada Beograda ubijeno 1217 odraslih muških lica, 600 žena, 152 deteta i 5 staraca, koliko je sahranjeno. Osim toga, može se računati da je blizu 1000 lica ostalo pod ruševinama, što znači da je ukupno ubijeno bombardo-

vanjem i mitraljiranjem blizu 3000 nevinih građanskih lica. Istim bombardovanjem popaljeno je i porušeno 2919 domova i domaćinstava građanskih lica.

Takvim postupkom nemački Rajh je težio da uništi grad Beograd i njegovo mirno stanovništvo, a ujedno je počinio akt teškog terora, koji se kosi sa propisima međunarodnog prava.¹

Zemaljska komisija Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača utvrđuje kao ratne zločince i odgovorne za ovaj ratni zločin, i to:

Adolfa Hitlera, kao komandanta svih oružanih snaga i najvišeg državnog političkog funkcionera Trećeg Rajha,
Reg. zl. 14102

Joakima fon Ribentropa (von Ribentrop), ministra spoljnih poslova Rajha,
Reg. zl. 2677

Hermana Geringa, kao komandanta svih vazduhoplovnih snaga Rajha,
Reg. zl. 1403

fon Klajsta (von Kleist) general-feldmaršala, kao komandanta svih operativnih jedinica na Balkanu,
Reg. zl. 9162

fon Lera (von Löhr), general-majora, kao komandanta vazduhoplovnih snaga na Balkanu,
Reg. zl. 14104

Rihthofena (Richthofen), general-majora, takođe kao komandanta vazduhoplovnih snaga na Balkanu, u vreme napada na Beograd.

* * *

*

27. mart:

Rano jutro 27. marta 1941. godine zateklo me je u Beogradu, Lazarevićevo ulica br. 8 (blizu starog dvora), kada sam sa ostalim građanima izašao na ulice i klicao protiv kapitulantske vlade Cvetković—Maček i politike Trojnog pakta. Toga dana snažno se manifestovalo jedinstvo i ugled partijске organizacije Beograda koja je stajala na čelu masa. Govorima na Kalenića pijaci, Terazijama, Slaviji, kod Kneževog spomenika i drugdje komunisti su davali sadržinu i ton manifestacijama. Policija i žandarmerija su bile nemoćne, čak i kada je čitav puk žandarmerije iz kasarne u ulici Cara Dušana pokušao da spriječi demonstrante koji su sa Terazija stigli na Dorćol, a odavde se uputili prema Karaburmi.

Puk je, sa bajonetima na puškama, pregradio ulicu Cara Dušana u namjeri da nas razbije. Začelje manifestanata je pri-

¹ Vojnoistorijski institut JNA, dok. 61/6—36, k. 25.

tiskalo prednje redove. Natrag se nije moglo. Uperivši nam bacionete u grudi, žandarmi su računali da će nas zaplašiti i okrenuti u drugom smjeru. Sa Svetom Savičevićem i mnogim drugovima s raznih antirežimskih akcija, oduševljavamo se snagom i jedinstvom mase. Ubrzo je Simovićeva vlada — preko svojih emisara — insistirala na »umerenosti« manifestanata, da bi već sjutradan, 28. marta, objavila zabranu daljih demonstracija, a Uprava grada Beograda izdala je saopštenje da je došlo »do ispoljavanja neraspoloženja prema pojedinim ratujućim državama«, pa se građanstvu skreće pažnja da se ne povodi »za eksponentima inostrane propagande«.

A pravo stanje u ovim događajima sadržano je u proglašu CK KPJ od 30. marta, kojim se sumiraju zahtjevi demonstranata:

»pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom;

ukidanje svih vanrednih zakona i davanje narodima Jugoslavije njihovih demokratskih i nacionalnih prava i slobode;

sloboda sindikalnog i političkog organizovanja;

potpuna amnestija svih političkih i vojnih osuđenika i povratak iz francuskih logora herojskih sinova naših naroda — španskih dobrovoljaca;

stavljanje pod sud svih petokolonaša, raznih krvoloka koji su po glavnjačama Jugoslavije mrcvarili političke uhapšenike;

čišćenje državnog i vojnog aparata od svih protivnarodnih elemenata i tudihih agenata«.

6. april:

Postajalo je sve očiglednije da predstoji napad fašističke Njemačke i njenih satelita na Jugoslaviju. Ljudi su u sve većem broju napuštali Beograd i prebacivali djecu i žene u unutrašnjost. Vozovi su iz Beograda odlazili krcati putnicima i mobilišanim. Ispraćao sam mnoge drugove i prijatelje na željezničku stanicu koja je tih dana ličila na košnicu. Naši drugovi su pjevali: »Lanci nam se kuju kleti, krvavi se spremi rat, al' prećemo mi umreti nego svoje zemlje dat...«, što je u nemirnu masu unosilo borbeno raspoloženje.

U rano jutro 6. aprila Beograd je bio zasut hiljadama zapaljivih i razornih bombi. Bila je to Hitlerova odmazda narodu i gradu koji nije htio fašizam. Zgrada br. 8 u Lazarevićevoj ulici, u kojoj sam stanovaо, iako čvrsto građena, podrhtavala je od snažnih eksplozija, pa se činilo kao da će se svaki čas srušiti. Unezvijereni stanari su bježali na ulicu. Sigurnog zakona nigdje nije bilo.

Radio-Beograd je objavio samo početak napada, a potom je prestao da emituje vijesti. Uputio sam se Krunskom ulicom.

Iskomadane i unakažene trupove ljudskih telesa gledam na svakom koraku: na uglu Miloša Velikog i Krunске ulice leži mrtav mlekadžija iz Žarkova pored izvrnutih čeza i ubijenog konja; na ruševinama zgrada krvavi jorgani i čaršavi; majke sa djecom u zagrljaju, izbezumljene od straha. Naleti »štuka« se ponavljaju. Gomile ljudi napuštaju domove, ne znajući kuda da pobjegnu. Našao sam se u podrumu zgrade u ulici Miloša Velikog br. 7, gdje se već sklonila velika grupa građana. Među nama i nekoliko gardijskih oficira. Prilazim jednom i pitam ga:

— Kome da se javim? Rezervni sam oficir, a nemam ratnog rasporeda.

— Idite u Beogradski vojni okrug — odgovorio mi je.

Krenuo sam tamo. Ulice su se dimile od zapaljenih zgrada i robe. Grupe zabrinutih i demoralisanih građana gaze po polomljenom staklu i rasutom malteru. Dezorganizaciju su povećavali petokolonaški elementi, širenjem demoralizatorskih vijesti.

U Beogradskom vojnem okrugu su mi savjetovali da se javim nadležnom vojnem okrugu u Crnoj Gori. Uputio sam se, kao i hiljade drugih Beograđana, u pravcu Banjice. »Štuke« su mitraljirale kolone izbjeglica u rejonu Banjice.

»Čekaj kod kuće«

Krenuo sam za Crnu Goru. Jedina kompozicija voza koja je iz Beograda krenula 6. aprila poslije podne, formirala se u Žarkovu. Ugurao sam se u možda posljednji voz koji je, zastajući češće nego obično, teško vukao pretrpane vagone prema Sarajevu.

Razmišljam o događajima koji se odvijaju velikom brzinom. Izdaja se, na žalost, desila približno onako kako smo i predviđali (tek je 7. aprila objavljena opšta mobilizacija). Sjetih se dobromoljačkog studentskog bataljona — čiji sam bio pripadnik — formiranog protiv volje vladajućih faktora za odbranu zemlje. Ja sam, eto, i rezervni oficir, a nemam ratnog rasporeda.

Voz sporo odmiče. Kada smo stigli u Obrenovac osvrnuo sam se prema Beogradu. Nebo iznad grada ličilo je na zapaljenu buktinju. U Danilovgrad sam stigao 8. aprila i odmah se javio komandantu pješadijskog puka sa zahtjevom da budem upućen na front.

— Poziv za ratni raspored čekaj kod kuće — odgovorio mi je hladno.

Nijesam se mirio s time. Nakon dva-tri dana, s grupom drugova iz Danilovgrada, javio sam se ponovo komandantu

puka tražeći da nam izda oružje i opremu za dobrovoljačku omladinsku četu koju smo formirali. Ni govora; komandant puka neće ni da čuje.

Dani čekanja poziva i ratnog rasporeda prolaze sporo. Dočekasmo i kapitulaciju! PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak dao je direktivu za prikupljanje oružja i obavijestio narod o izdaji vladajuće klike. Komunisti i skojevci smještaju oružje i municiju u partijske magacine — tajna skrovišta za koje su bili odgovorni pojedini članovi Partije. Na sakupljanju oružja angažovao sam se do povratka u Beograd.

U tajne magacine na području sreza Danilovgrad je smješteno oko 2000 pušaka, puškomitraljeza i mitraljeza, mnogo ručnih bombi i puščane municije.

UDARNA GRUPA BERZE RADA

Krajem maja 1941. vratio sam se u Beograd gdje sam zatekao: Bogdana Velaševića, Slobodana Škerovića,² Vasilija Četkovića,³ Mijušku Brajovića i druge. Dobio sam zadatak da ostanem u Beogradu i nastavim sa radom kao dnevničar u Berzi rada, gdje sam se povezao sa Verom Crvenčanin, Miljanovićem i Milićem i još nekim koji su već bili u Berzi rada — na službi. Odmah smo počeli da izvršavamo postavljene zadatke, prije svega ubjedivali smo radnike da se ne odazivaju pozivu za rad u Njemačkoj. Napredna omladina Beograda je radi toga uputila radnicima proglašenje rasturali po svim krajevima grada. Izdavali smo i falsifikovane legitimacije drugovima koji su nam bili upućeni. Tako smo lažnim ispravama snabdjeli Bogdana Kapelana i niz drugova — aktivista narodnooslobodilačkog pokreta koji su bili zaduženi da ostanu na radu u Beogradu ili one što su dobili zadatak da napuste grad i priključe se partizanskim odredima na terenu. Radili smo i na organizovanju i osposobljavanju jednog aktiva kao borbene grupe u samoj Berzi rada.

Početkom juna danima je trajalo prebacivanje njemačke vojske iz Grčke preko Beograda na sjever. Nije se dugo čekalo da se ovi pokreti objasne. Kada je Njemačka 22. juna napala Sovjetski Savez, na ulicama Beograda treštala je muzika, a s vremenem na vrijeme preko zvučnika su ponavljanja saopšte-

² Bogdan i Slobodan bili su među prvom 28-ricom strijeljanih komunista u Beogradu.

³ Poginuo; poznat iz borbi protiv studenata štrajkbrehera, jerezovaca i Ijotićevecaca.

nja da je počeo rat protiv boljševičke Rusije, da će »crvena opasnost« biti definitivno likvidirana i stvoren »novi poredak«! A među nama, komunistima, vladala je posebna radost, jer smo ocijenili da su stvoreni uslovi za oružanu borbu protiv okupatora. I zaista, ubrzo smo rasturali proglaš CK KPJ narodima Jugoslavije: »Patrioti svih zemalja Jugoslavije!... Spremajte se hitno za poslednji i odlučni boj!... Komunisti Jugoslavije!... Izvršavajte svoju dužnost avangarde radničke klase Jugoslavije!...«

Krajem juna, prema partijskoj direktivi, počeli smo da formiramo borbene grupe — desetine i u Beogradu. Svaki član borbene grupe imao je zadatak da pronađe i odabire borce za stvaranje novih grupa od kojih su se kasnije organizovale čete. Bio sam određen za rukovodioca vojne obuke članova jedne borbene grupe, od kojih većina nikad nije imala prilike da rukuje oružjem. Istovremeno sam bio i zamjenik komandira čete. Grupa je u početku imala samo jedan pištolj i nešto hladnog oružja, što je bilo nedovoljno za obuku. Neko se dosegao da taj nedostatak nadoknadimo vazdušnim puškama iz šatorčića velikog cirkusa na Tašmajdanu. Gađali smo metu olovnim kuglicama. To je bilo zgodno za uvježbavanje i obuku koja, zbog mjesta na kome se izvodila i bezopasnosti tih »dječjih rekvizita«, nije izazivala nikakvu sumnju. Članovi moje borbene grupe su uredno dolazili i, poslije potrebnih objašnjenja šta je to »nišanska linija« i kako treba nišaniti i okidati, postizali dobre rezultate u gađanju olovnim kuglicama.

Obuku u rukovanju bombom izvodili smo na terenu Zvezdare, naravno bez pravih bombi, iskopanih rovova i sl. Okruglo kamenje, teško otprilike kao ručna bomba, ili parče gvožđa i mali rov služili su za obučavanje.

5. ili 6. jula dobio sam naređenje da se izvrši neka vrsta smotre članova borbene grupe. Drugarica Crvenčanin saopštila mi je da do 15 časova svi dođemo u park kod željezničke stanice, ali da ne stižemo u isto vrijeme i iz jednog pravca. Kad smo se u zakazano vrijeme okupili i posjedali na klupe u parku, niko od prolaznika nije ni slutio da partizanska grupa u okupiranom gradu vrši svoju prvu smotru! Tačno u određeno vrijeme naišao je i komandir čete. Lagano je prošao po red prve klupe. Zagledao je drugove u oči i produžio kao da ih ne poznaće. Smotru oružja i opreme nije vršio, toga nije bilo, ali je zagledao u dušu svojih boraca i čitao njihovu spremnost za borbu koja nam je predstojala.

Poslije kraćeg vremena Vera nam je saopštila da će se ubrzo na području čitavog Beograda, tačno u 8 časova izjutra,

izvršiti paljenje okupatorske i kvislinške štampe. Za ovu akciju su izvršene pripreme: odabrani ljudi, izviđeno mjesto i stvoren plan za akciju. Trebalо je na jednom od najprometnijih mesta u Beogradu kod Cvetnog trga (sada ugao ulica Maršala Tita i Svetozara Markovića) zapaliti razne novine: »Novo vreme«, »Našu borbu«, »Donaucjtung« i dr. Svaki od nas je dobio određen zadatak: Vasilije Četković Tenk da sa tezge zgrabi i baci svežanj novina na trotoar i prodavcu podvikne da više ne prodaje neprijateljsku i izdajničku štampu; Vera Crvenčanin da drži kvaku od vrata trafike i spreči prodavca da interveniše; ja da benzinom poljem novine i zapalim ih, dok bi se Petar Vujić kao rezerva nalazio u parku, blizu trafike. Međutim, jedan od članova naše grupe pokolebao se u poslednjem času i reče:

Drugovi, ne mogu!... Imam staru majku, dete... Ako budemo uhvaćeni, streljaće nas!

Teškoće takve vrste nijesmo predviđali. Odustajanju ovoga stavljeni smo u težak položaj, jer se nije smjelo zakasniti.

— To je kukavički, izdajniče!

— Nisam izdajnik, ali priznajem da sam kukavica — odgovorio je bolećivo i udaljio se od nas, ali akciju nije odao.

Komandir, s pištoljem, trebalо je da stupi u dejstvo ako bi neko od nas u momentu paljenja novina bio uhvaćen. Šetkao je preko puta trafike nestrpljivo očekujući 8 časova. Dežurni žandarm kretao se Garašaninovom ulicom — od trafike prema školi. Komandir je motrio na žandarma. Sekundi su odmicali sporo. U trenutku kada je žandarm leđima bio okrenut trafici, Tenk je zgrabio svežanj neprijateljskih novina i bacio ih na trotoar, a zatim zaprijetio iznenadnom prodavcu da ih više ne smije prodavati. Svi smo radili prema utvrđenom planu i dogovoru.

Suknuo je plamen. Komandir nije imao potrebe da interveniše. Brzo smo se izgubili u gužvi koja je nastala. Drug koji je bio zadužen za obezbeđenje izvršenja akcije čuo je u blizini trafike komentare: »Komunisti su to! Pale oni, bogami, nemacke i Ljoticeve noviće«. Građani su ovo jedan drugom s radošću prenosili dalje po gradu.

Pošto je paljenje novina toga dana i časa izvršeno jednovremeno i iznenadno na desetak mesta na području Beograda, policija nije uspjela da uhvati ni jednog od učesnika.

Pristupili smo paljenju i kamiona: obično bi jedan član grupe razbio flašicu benzina o motor kamiona, drugi kresnuo upaljač i zapalio benzin, dok je treći obezbjeđivao akciju. Čim

bi kamion planuo, izvršioci su nestajali u raznim pravcima. Napadali smo i njemačke vojнике usred dana na ulicama, oduzimali im oružje (automate ili pištolje) i tako se naoružavali. Nijemce je opasnost vrebala s raznih strana, te su zato poslije prvih akcija izdali upozorenje građanima Beograda da se sklanjaju na suprotnu stranu ulice kad im ususret idu njemački vojnici i oficiri. Neobavješteni građani ili oni koji nisu htjeli da izvršavaju tu naredbu udarani su na licu mjesta kundakom. Pored toga, građanima je i preko štampe i radija, i preko zvučnika, skretana pažnja da njemačkim oficirima moraju ukazivati poštovanje i pozdravljati ih pri susretu. Međutim, toga se malo ko pridržavao, aktivnost borbenih grupa bila je sve življja. Među mnogim akcijama ističe se paljenje slagališta municije na Tašmajdanu i automobilske garaže u Grobljanskoj ulici (sada Ruzveltova) u kojoj je izgorio veći broj njemačkih kamiona. Diverzantske akcije su nastavljene, naročito: kidanje telefonskih veza, paljenje okupatorskih vozila, izvođenje raznih sabotaža, napada na pojedine vojne i industrijske objekte, postavljanje na ulicama »ježeva« i eksiera za bušenje automobilskih guma. Rasturali smo proglase CK KPJ narodima Jugoslavije. U proglašu od 12. jula 1941. godine između ostalog se kaže:

Ne prezajte ni pred kakvim terorom neprijatelja. Na teror odgovarajte masovnim udarom po najosetljivijim tačkama fašističkih okupatorskih bandita. Uništavajte sve što koristi fašističkim osvajačima... Stvorimo od naše zemlje opsednutu tvrđavu za fašističke osvajače!...

Pripremao se i napad na okupatorske ustanove u gradu. U tu svrhu borbene desetine i čete imale su zadatak da svaka na svom terenu izradi plan napada za uništavanje najvažnijih objekata.

* * *

*

Nijemci su ocjenjivali naše diverzantske akcije »samoubilačkom smjelošću« i »ludošcu očajnika«. Prijetili su, hap-sili, strijeljali — ali akcije nijesu prestajale. Gestapovci su 27. jula popodne na ulici napali i dosta teško ranili Aleksandra Rankovića. Štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda je naredio jednoj grupi komunista da ga oslobole. Ova grupa je uspješno izvršila postavljeni zadatak, o čemu su već pisali sami učesnici u ovoj akciji.

17. avgust:

Okupator je primijenio surove mjere zastrašivanja. 17. avgusta je na Terazijama objesio pripadnike narodnooslobo-

dilačkog pokreta (od toga trojicu članova KPJ): Milorada Po-krajca, studenta iz Beograda, Radomira Jovanovića, seljaka iz Drlupe, Velimira Jovanovića, seljaka iz Parcana, Svetislava Milana, obućarskog radnika i Jovana Jankovića, krojačkog radnika (obojica iz Beograda).

Tim povodom organizacija SKOJ-a izdala je proglašenje:

Srpska omladino!...

Tvoji zakleti neprijatelji, dželati i tlačitelji svog naroda — nemачki fašisti, izvršili su usred srpskog i slobodarskog Beograda jedan od svojih najgnusnijih zločina. Posle krvavih pokolja nad golorukim stanovništvom srpskih gradova i sela, oni su, uz pomoć svojih krvavih pasa — Aćimovićeve policije i ljetićevevskih izdajnika — u nedelju, 17. avgusta, obesili na Terazijama pet srpskih sinova, već pre toga grozno iznakaženih zverskim mučenjem u podrumima Gestapoa i beogradske glavnjače.

I dalje:

Ne strah, već sveti pravedni gnjev, ne pokornost — već plamena želja za osvetom, ne »umiranje«, već još nepomirmjivija borba protiv mrskog tuđinskog jarma, — to je odgovor Srba, to je naš odgovor i na ovo poslednje svirepo zverstvo dostoјno Hitlerovih hordi!... Udeseto-stručimo svoje akcije protiv okupatora! Širimo sveti oslobođilački rat za slobodu Srba!... Sloboda se ne dobija na zlatnom tanjiru, već se osvaja oružjem u ruci... Naša stvar je pravedna — ona će pobediti!...

Naše akcije u Berzi rada nijesu ostale nezapažene. Pojedini drugovi morali su da pređu u ilegalnost. Prva je to učinila drugarica Crvenčanin. Napustila je Berzu rada, prefarbala kosu i stavila crne naočari. Policijski agenti su je tražili, ali dockan. Ova divna i enegična drugarica je ubrzo stupila u partizanski odred i do kraja aktivno učestvovala u borbi na raznim odgovornim političkim dužnostima.

To sam morao učiniti i ja. U drugoj polovini avgusta krenuo sam za Čačak. Na putu do Čačka gotovo svuda mogli su se zapaziti tragovi borbe partizana s okupatorskim snagama, jer Srbija nije mirovala. Borbe su se vodile svuda. U Lajkovcu je kompozicija voza stajala nekoliko časova blokirana u stanici.

Upravo tih dana dobio sam Bilten Glavnog štaba i s grupom drugova čitao članak »Zašto se partizani bore«. Bila su to dragocjena uputstva i objašnjenja:

Organizujući oružane partizanske odrede — piše u tom članku — Komunistička partija je, u prvom redu, poslala u njih svoje članove da se bore u prvim redovima ne štedeći svoje živote i svoje porodice...

I dalje:

... Mi partizani stupamo u borbu odmah sada bez oklevanja i pozivamo sve poštene rodoljube da stupe svi u jedan front narodnooslobodilačke borbe! ...

Ovo je za nas bila i direktiva i podsticaj.

* * *

SA SLATINSKOM PARTIZANSKOM ČETOM

Stigao sam u Čačak i povezao se s Vidom Popović, drugaricom Matović i drugima, a nakon oslobođenja Čačka štab odreda »dr Dragiša Mišović« odredio me je za političkog komesara Slatinske čete Trnavskog bataljona. Zbog priliva novih boraca povećala se i Slatinska četa. Trnavski bataljon⁴ u prvoj polovini oktobra imao je oko 500 boraca. Slatinska četa je bila naoružana puškama, bombama, jednim puškomitrailjezom, a imala je oko 70 boraca, mahom seljaka i đaka iz ovoga kraja i nekoliko radnika i intelektualaca. U četi je vladalo drugarstvo i harmonija. Njen politički i kulturno-prosvjetni život i rad bio je sadržajan. Imali smo i jednu harmoniku, a postojao je i četni hor. Naročito je bio omiljen borac Vojmir Petronijević koji je lijepo pjevao, osobito omiljenu pjesmu »Sa Jelice kliče vila«.

Po oslobođenju Čačka, 1. oktobra, moja četa je imala zadatak da na oslobođenoj teritoriji — u opštinama slatinskoj, lazačkoj i goričanskoj objašnjava političku situaciju i liniju Komunističke partije Jugoslavije u borbi protiv okupatora; da radi na stvaranju narodnooslobodilačkih odbora (seoskih i opštinskih) i pribiranju materijalnih sredstava za potrebe vojske. U tu svrhu održavali smo političke konferencije u selima slatinske, lažačke i goričanske opštine koje su bile dobro posjećene od naroda. Ljudi su izražavali spremnost za borbu. Na konferencijama su jednodušno birani novi odbori narodne vlasti. Birani su pošteni i stvari oslobodilačke borbe odani ljudi.

U oslobođenom Čačku, pored partizanske, postojala je i četnička komanda. Iako su partizani bili spremni za saradnju

⁴ Komandant Trnavskog bataljona bio je Predrag Jevtić (poginuo je u NOB i proglašen za narodnog heroja), a politički komesar Lule Stojić.

sa svima koji hoće da se bore protiv okupatora, ipak je četničko rukovodstvo imalo planove protivne ciljevima oslobođalačkog pokreta, što se ubrzo potvrdilo i na djelu.

OKO KRALJEVA

Početkom oktobra su jedinice Trnavskog i Dragačevskog⁵ bataljona, nastupajući prema Kraljevu, izvršile snažan pritisak na njemačko uporište u Mrsaću, na tzv. »plac-magacine«. Njemačka posada je pobegla u Kraljevo i pribjekstvu spalila sve svoje magacine. Zgrade i ogromna količina municije iz 8 skladišta letjele su u vazduh. Plameni stubovi dizali su se visoko uz povremene jake eksplozije. Neki od snalažljivijih je komandovao: »Lezi i otvari usta!« Čitavo jedno popodne i noć gorjela je municija. Vrlo malo smo je spasli. Uz takve »salve« krenuli smo prema Kraljevu.

Kod Mataruga smo se prebacili skelom preko Ibra. Lijepo vrijeme i prekrasna panorama u dolini Ibra odgovarali su vedrom raspoloženju naše narodne vojske koja je imala šaroliku odjeću i naoružanje, ali jedinstven cilj. Dolazak Trnavskog i Dragačevskog bataljona u žički (kraljevački) srez politički se dobro odrazio. Time se jačalo i učvršćivalo jedinstvo i povezanost naroda u borbi za oslobođenje, a to je bilo korisno i za učvršćivanje jedinica nasuprot shvatanjima pojedinaca da jedinice treba da ostanu na svom terenu. Partizani Kraljevačkog odreda su nas toplo dočekali.

Slatinska četa je posjela položaj jugozapadno od Kraljeva na liniji: Zmajevac — Metikoš — Čava. Po dolasku na kraljevački sektor, u borbi s Nijemcima između sela Kruševice i Ribnice, poginuo je njen komandir Rade Bogetic. Smrtno ga je pogodila granata iz njemačkog tenkovskog topa. Bio sam u neposrednoj blizini. Krv ovog hrabrog partizanskog komandira i komuniste poprskala me po glavi i tijelu. Rade Bogetic je prenijet u Slatinu i svečano sahranjen. Za komandira Slatinske čete postavljen je dotadašnji komandir voda, seljak iz Zaočana, Dušan Aleksić, član KPJ.

Oktobar smo proveli na položajima u neposrednoj blizini Kraljeva. Nijemci su bili satjerani u grad. Čačanski⁶ i Kraljevački odred jurišali su na Kraljevo. Ulazili smo u grad sa tenkovima (koje smo zaplijenili od Nijemaca u dotadašnjim borbama) i pješadijom. U borbama za Kraljevo upotrebljena

⁵ Komandant Dragačevskog bataljona bio je Bogdan Kapelan.

⁶ Odred »dr Dragiša Mišović« imao je u jesen 1941. godine 4 bataljona (Trnavski, Ljubički, Takovski i Dragačevski) sa oko 2000 boraca.

je i prva partizanska baterija⁷ od četiri topa 72 mm i dva tenka. U toku borbi za Kraljevo baterija je dejstvovala sa položaja kod sela Konareva i Ružića brda. Ona je 21. oktobra pogodila Ratarsku školu u Kraljevu, u kojoj su bili Nijemci. Takođe je direktnim pogocima tukla aerodrom u Kraljevu i jednoga dana pogodila njemački avion u trenutku uzljetanja. A topovi su bili bez nišanskih sprava! I neprijatelj je registrovao dejstva naše artiljerije. Tako se u prilog ratnog dnevnika 18. armijskog korpusa kaže da je partizanska artiljerija 18/19. oktobra tukla zapadni dio i centar grada, da je 20. oktobra »neprijateljska artiljerija u toku dana gađala varoško područje«, a za 21. oktobar je konstatovano: »Uznemiravajuća vatra jedne baterije od 4 oruđa na varoš još nije učutkana. Pukovsko komandno mjesto u Ratarskoj školi znatno oštećeno artiljerijskom vatrom. Hotel »Pariz« pogoden (1 oficir i 2 vojnika mrtvi, 8 ranjeno)«.

Borbe su svakodnevno vođene i na prilazima Kraljevu i u samom gradu. U nastojanju da razbiju blokadu, a i radi pljačke, Nijemci su povremeno vršili ispade prema našim položajima. Tako su sredinom oktobra jednim odredom uz podršku tenkova prodrli preko sela Ribnice i Trešnjara prema Zmajevcu. Na putu su pljačkali stoku, palili seljačke kuće i stogove sijena. Trnavski bataljon odreda »dr Dragiša Mišović« držao je tada položaje Zmajevac — Metikoš — Goletar. Slatinska četa je bila u rejonu Zmajevca. Pošto smo vidjeli da Nijemci pale kuće, krenuli smo im u susret da bismo napadom zaštitili domove i blago seljaka. Nakon kraćeg podilaženja, Slatinska četa se sukobila s Nijemcima u Trešnjarima i Ribnici i u oštroy borbi ubila oko 20 Nijemaca; hitlerovci nijesu bili u stanju da pokupe ni ranjene vojнике, a neke mrtve su bacili u zapaljene stogove sijena, samo da ih što manje ostave na bojnom polju. U ovoj borbi se istakao 1. vod (oko 25 boraca) Slatinske čete, sa komandirom Dušanom Aleksićem koji se približio Nijemcima i sa odstojanja od oko 100 metara otvorno ubitačnu vatru. Iznenadeni Nijemci su pobegli glavom bez obzira i na bojištu ostavili jedan oštećeni tenk i sve što su bili napljačkali.

Pošto je Trnavski bataljon posio položaj na desnoj obali Ibra, a Dragačevski između Ibra i Zapadne Morave, Kraljevo je sa zapadne i južne strane bilo čvrsto obuhvaćeno. Na sjevernoj i istočnoj strani nalazile su se jedinice Kraljevačkog

⁷ U znak sjećanja na borbene akcije ove prve partizanske baterije i njene uspjehe na frontu kod Kraljeva, 7. oktobar je proglašen za Dan artiljerije JNA.

odreda i neke četničke jedinice, dok je glavnina četničkih snaga držala front između Trnavskog i Dragačevskog bataljona.

Iako smo u toku oktobra 1941. godine izvršili četiri noćna napada na Kraljevo (10/11, 11/12, 18/19. i 31. oktobra) 1. novembra) ipak ga nijesmo uspjeli zauzeti kako zbog jakog otpora Nijemaca, tako i uslijed otvorene četničke sabotaže.

U jednom od tih napada Dragačevski bataljon, pod komandom Bogdana Kapelana⁸, nastupao je cestom Čačak — Kraljevo preko sela Konareva, a Trnavski od Žiče prema Ribnici, Kovanluku, Ratini i Vrbi, gdje se nadovezivao kraljevački odred »Jovo Kursula«. Mada su jedinice Dragačevskog i Kraljevačkog bataljona ulazile u sam grad, napad nije uspio. Naša dva tenka su se probila u toku noći kroz njemačku odbranu, došla do spomenika u centar grada i pobila veći broj Nijemaca koji su mislili da su to njihovi tenkovi. Ta njihova zabuna je nastala zbog toga što su tenkovi bili bez uobičajene pratinje naših pješadijskih dijelova — jer su ih Nijemci odvojili. Tenkovi su ipak uspjeli da se probiju natrag iz grada i da ponovo dođu u sastav naših jedinica. (Tih dana ubijen je i njemački komandant garnizona u Kraljevu.) Tada su jedinice Trnavskog bataljona doprle do mosta na Ibru, ali nijesu mogle prodrijeti u grad. Ni u ovoj borbi, kao ni u prethodnim, četnici se nijesu založili. Za njih je bilo važnije kako će naplačkati što više narodne imovine (svinja, kokošaka i rakije) nego kako će podržati akciju naših jedinica i nanijeti neprijatelju što više gubitaka. Većina četnika bila je pijana i u borbi i van nje.

Kraljevo smo držali u čvrstoj blokadi. Nijemci nijesu mogli da se probiju niti da komuniciraju sa garnizonom u Kragujevcu, Trsteniku i Kruševcu, ali su poslije svakog našeg napada za odmazdu strijeljali u gradu stotine naših građana, mahom pristalica NOP. Samo poslije trećeg napada strijeljali su oko dvije hiljade građana, od kojih su mnogi akcijom iznutra pomagali napade naših jedinica. Štab 717. divizije saopštio je 17. oktobra prepostavljenoj komandi da je »dosad strijeljano ukupno 1736 ljudi i 19 žena — komunista«.

Dok se pripremao ponovni napad na Kraljevo, Slatinska četa je vršila akcije na komunikaciji Kraljevo — Trstenik. Pošto smo imali veliki broj avionskih bombi, zaplijenjenih u magacinima zapadno od Kraljeva, počeli smo da rušimo komunikacije i mostove. Obično smo postavljali teške avionske bombe, zamaskirane u neposrednoj blizini ceste ili u gomili

⁸ Bogdan Kapelan poginuo 3. novembra 1941. godine u borbi s četnicima.

kamenja na samoj cesti, pa onda stavljali upaljače, vezali bombu žicom (dužine 50 do 100 metara), a na drugom kraju žice postavljali zasjedu, i čekali nailazak neprijatelja. Tako smo sredinom oktobra, rano izjutra, postavili dvije avionske bombe na rastojanju 20—30 metara na cesti Kraljevo — Trstenik i pritajili se. Dva voda Slatinske čete nijesu dugo čekala priliku da još jednom potvrde svoje borbene kvalitete. Oko 8 časova kolona njemačkih kamiona probila se od Trstenika. Kada su se njena dva kamiona, krcata vojnicima, našla između ovih avionskih bombi, potegli smo žice. Nastala je snažna eksplozija, kamioni su poletjeli u vazduh. Veći broj Nijemaca je poginuo. Živi su jaukali. Izvršili smo juriš, slistili ostatak i zaplijenili njihovo naoružanje, hranu i novac. U toj akciji se, pored ostalih, naročito istakao partizan Miloš Čolović iz sela Zaočana, koji je oteo pušku jednom Nijemcu, ali je i sam teško ranjen (kasnije je podlegao ranama i sahranjen u svom rodnom mjestu). Neposredno posle ove akcije, sa kraljevačkog aerodroma uzletjela su dva aviona i bombardovala naš položaj i obližnja naselja, ali nijesmo imali gubitaka jer smo se vješto zamaskirali u okolnim šumarcima od ugleda i dejstva iz vazduha. Ni docniji pokušaji Nijemaca da izađu iz grada nijesu imali uspjeha.

ČETNIČKA IZDAJA

Napad na Kraljevo, krajem oktobra 1941. godine, nije bio dovoljno koordiniran, uglavnom krivicom četničkih komandanata, tako da su njihove jedinice otvoreno sabotirale borbu. I četnici Draže Mihailovića, i ljetićeveci i nedjećeveci pokušavali su da ubace svoje agente u partizanske jedinice i onemoguće borbu protiv okupatora. U političkom radu, u jedinicama i na terenu, kao i u dodiru s četnicima, činili smo sve da objasnimo da je naš najglavniji zadatak borba protiv okupatora i da je na takvoj osnovi mogućna saradnja partizana i četnika, upravo onako kako je to postavljao Vrhovni štab. Iako su »Borba«, organ KPJ, i Bilten Vrhovnog štaba objašnjavali tih dana ciljeve i zadatke oslobođeničke borbe, političku situaciju i stanje na frontovima i ukazivali na perspektive naše borbe, ipak se četnici nijesu mogli ubijediti koliko je štetan njihov stav koji se sve više pretvarao u potpunu izdaju.

Gotovo svakodnevno smo napadali njemačke položaje oko grada i komunikacije. U pauzama između okršaja, u jedinicama se odvijala dosta živa aktivnost partijskih organiza-

cija — čelija, na čelu sa sekretarom, a u bataljonu je postojao biro kao rukovodstvo partiskske organizacije bataljona.

Četnička izdaja je bivala sve otvorenija. Tako nam je, na primjer, Jelički četnički odred početkom novembra, kada je napustio front kod Kraljeva, oteo tenkove i artiljerijska oruđa i s njima krenuo na Čačak. Ovo odvlačenje jedinica s fronta, u trenutku kada je blokada bila najčvršća i kada je izgledalo da će Nijemci popustiti, predstavljalo je otvorenu izdaju četničkih komandanata. Taj udarac u leđa partizanima i jedinstvenom oslobođilačkom pokretu imao je teške posljedice. Blokada Kraljeva bila je znatno oslabljena, a položaj okupatora bitno poboljšan. Da bi osujetilo četnički plan izdaje — koji je išao za tim da na oslobođenoj teritoriji namjesto NOO uspostavi četničku vlast — partizansko rukovodstvo je bilo prinuđeno da dio snaga skine s fronta i prebaci u pozadinu radi odbrane slobodne teritorije, prije svega Užica, Čačka i drugih mesta.

Zbog četničke izdaje Trnavski bataljon je početkom novembra napustio svoj odsjek fronta i, u vezi s nastalom situacijom, vratio se na teritoriju trnavskog sreza. Ogorčeni na izdajnike, hitali smo usiljenim noćnim maršem podnožjem Jellice i Stenika ka Čačku, gdje smo stigli sjutradan u zoru. Na kosama ispred Čačka i na lijevoj obali Zapadne Morave bile su prikupljene znatne četničke snage. Ali, pošto smo na trnavskim kosama zarobili jednog četničkog stražara i od njega dobili znake za raspoznavanje, uspjeli smo da se provučemo kroz četnički raspored i da bez borbe uđemo u Čačak. Računajući da su potpuni gospodari situacije, četnici su partizanskom komandantu Čačka, Milentiju Nikšiću, poslali ultimatum da se preda, navodeći i to da je Trnavski bataljon »uništen«. A mi smo upravo u tim trenucima bili na položaju zvanom »Nasip« (desno od komunikacije Čačak — Guča) i to od hotela »Belvi« do desne obale Zapadne Morave. Pošto nijesu ni slutili da se već nalazimo u gradu, četnici su došli do pogrešnog zaključka da im se ukazao povoljan trenutak za napad. I, zaista, oni su pred noć sa nekoliko svojih odreda napali Čačak, ali su ubrzo doživjeli težak poraz. Jedinice partizanskog odreda »dr Dragiša Mišović«, sa Trnavskim bataljonom, ne samo što su odoljele napadima, već su prešle u protivnapad i razbile četnike. Tada smo zarobili veliki broj četnika, njihovu komoru u artiljerijskim kasarnama i povratili tenkove i artiljeriju koju su nam četnici na prevaru bili oteli. Zarobljene četnike smo pustili kućama, dok se manji broj javio u partizane.

(Sjećam se kako je tih dana delegacija žena i omladine Čačka pokušala da spriječi četnike u njihovim podlim namje-

rama. Prema četničkim položajima koji su se nalazili kod artiljerijskih kasarni (okolina Čačka) uputila se velika grupa sa transparentima na kojima je pisalo: »Mi žene, majke i sestre tražimo obustavljanje bratoubilačkog rata!« Četnici su ih dočekali vatrom i tom prilikom ranili nekoliko žena i omladinača.)

Razbijene četnike gonili smo prema Gornjem Milanovcu i u Ravnoj gori. Pored Trnavskog bataljona, u akciji su učestvovali Ljubički bataljon i jedinice Drugog šumadijskog odreda. Četnici su se nalazili u veoma teškoj situaciji. Postojali su realni uslovi da ih dotučemo i zarobimo štab Draže Mihailovića. Međutim, u toj, za četnike, vanredno kritičnoj situaciji došla je direktiva da se prekinu neprijateljstva i nastave pregovori koje su četnički komandanti ranije uporno odbijali ili odugovlačili i sabotirali. Ovoga puta su molili za pregovore. Bio je to njihov vješt taktički potez — da bi dobili u vremenu i izbjegli najveći poraz.

Tada se dio Trnavskog bataljona vratio na položaje prema Kraljevu. Komanda bataljona se smjestila u selu Slatini, a Slatinska četa je posjela Goričane i Kačulice, patrolirajući cestom do Smaila i Musine Reke, povezujući se s jedinicama Kraljevačkog odreda. Tih dana je bio veoma razvijen politički rad u jedinicama i na terenu. Raskrinkavana je četnička izdaja, učvršćivana vlast NOO i vršena mobilizacija pod parolom: »Sve za front — svi na front!«

Sredinom novembra, kada je »Borba« donijela uzbudljive izvještaje o tome kako su Nijemci i ljetićeveci poubijali 20. oktobra oko 7000 ljudi i žena u Kragujevcu, partizani su bili još više ogorčeni. Tih dana održana je u Učiteljskom domu u Čačku okružna partijska konferencija. Delegati su podrobno proanalizirali novonastalu situaciju, osudili četničku izdaju i manifestovali jedinstvo i čvrstinu organizacije koja se nalazila pred vanredno složenim zadacima. Konferencijski su prisustvovali Ivo Lola Ribar i Cana Babović, kao predstavnici CK i Vrhovnog štaba. Izabran je nov okružni komitet KPJ za Čačak i postavljeni najpreči zadaci — kako u pogledu izgradnje oružanih jedinica, tako i u smislu jačanja NOO i konsolidacije oslobođene teritorije uopšte.

KROZ NEPRIJATELJSKU OFANZIVU

Kada su Nijemci krajem novembra 1941. godine otpočeli nastupanje od Kraljeva prema Čačku, Slatinska četa se nalazila na položaju Samaila. Dan ranije (mislim 26. novem-

bra) pozvao me je preko telefona da dođem u Čačak komesar Čačanskog odreda Ratko Mitrović i saopštio da se svakako radi o zamašnoj njemačkoj ofanzivi i da je zadatak moje čete da postavi nagazne i protivtenkovske mine na komunikaciju i pruži što žilaviji otpor neprijatelju. Pošto mi je dao i nekoliko sanduka protivtenkovskih mina tzv. »tanjirača«, rekao je da će u Samailu biti upućena i četa narodne milicije iz Čačka kao pojačanje, jer u tom času nije bilo drugih neangažovanih jedinica.

Istoga dana sam željeznicom prebacio protivtenkovske mine na određeno mjesto i vratio se u jedinicu. Gotovo smo u poslednjem trenutku u toku noći 26/27. novembra postavili protivtenkovske mine na cesti prema Kraljevu ispred položaja Samaila. Nijemci su pred noć 27. novembra pristigli s jakim snagama pješadije, topova, tenkova i kamiona i zanoćili na »plac-magacinima«, a zatim su 28. novembra u ranu zoru krenuli prema Samaili i Čačku. Na čelu kolone nastupali su tenkovi, a pozadi njih njemačka pješadija i nedićevci.

Kada su naišle njemačke prethodnice, naši istureni dijelovi su otvorili vatru i natjerali ih da se razviju. Nijemci su tom prilikom ispitali komunikaciju i otkrili one protivtenkovske mine koje smo nabrinu postavili i slabo zamaskirali. Tu su Slatinska i dijelovi čete milicije iz Čačka nekoliko časova vodili neravnu borbu s Nijencima. Bili smo i brojno i po oružanju neuporedivo slabiji, ali smo ipak odoljevali njihovim napadima. Naš mitraljez koji smo skinuli sa zaplijenjenog njemačkog aviona kod Čačka izazivao je pravu pometnju kod neprijatelja. Iz njega smo sipali jaku vatru po njemačkom rasporedu, prebacujući ga s položaja na položaj, tako da se činilo kao da tih oruđa imamo više. Pošto nas je njemačka pješadija natkrilila i izvršila snažan pritisak, Slatinska četa je počela da se prebacuje sa samailskih položaja prema Goričanima i padinama Jelice, dok je glavnina čete gradske milicije iz Čačka na položajima u Goričanima pružila snažan otpor. Time je dobijeno dragocjeno vrijeme jer su se njemački tenkovi probili u Čačak kasnije nego što su planirali, što je našim snagama, bolnici i pozadinskim dijelovima omogućilo da se blagovremeno evakuišu iz Čačka. Drugoj koloni Nijemaca (koja je preko Knića nastupala ka Čačku) dali su otpor Čačanski i Kragujevački odred na Bumbarevom brdu i kod Mrčajevaca.

Poslije prodora Nijemaca u Čačak i Užice, glavnina jedinica Čačanskog odreda odstupila je prema Zlatiboru, dok je Slatinska četa dobila naređenje od političkog komesara odreda Ratka Mitrovića da se zadrži na terenu Čačka i da, osla-

njajući se na Jelicu, vrši napade na komunikaciju Čačak — Kraljevo i postavlja zasjede neprijateljskim kolonama. Međutim, četa se nije mogla održati jer su nas dragačevski četnici (»vojvode« Mojsilovića) napadali s leđa i ubijali zarobljene partizane ili ih predavali Nijemcima u znak lojalnosti i saradnje. Prvo su ubili komandira voda Slatinske čete Tadiju Boškovića. Oni su premlaćivali i ubijali i članove partizanskih porodica, a neke predavali Nijemcima tako da je — uporedo sa njemačkim terorom — bjesnio i teror četnika. Nijemci su u Čačku objesili političkog komesara odreda Ratka Mitrovića⁹, rukovodioca SKOJ-a Čačanskog odreda Azanjca i političkog komesara čete Desimira Kaplarevića, dok su mnoge drugove strijeljali ili internirali. Bijesnio je teror okupatora, nedicevaca i četnika. Svi zatvori u sreskim mjestima bili su prepuni srpskih rodoljuba — simpatizera NOP, a mnogi od njih su upućeni u zloglasne logore na Banjici ili Sajmištu (kod Beograda), u Niš ili kod Šapca, da se najvećem broju od njih zmetne svaki trag. Neki su završili u Dahauu ili u logorima u Norveškoj.

Ponovo okupirana teritorija postala je poprište haranja i zlostavljanja stanovništva. Partizanske jedinice, partijske i političke organizacije stavljene su u najveću kušnju. Neprijatelj je svim sredstvima težio da »normalizuje« situaciju — i represalijama, i propagandom i ubacivanjem svojih špijuna u organizacije NOP — da ih zaplaši i demoralisi, da izazove međusobno razračunavanje i prinudi na saradnju, ili da ih pasivizira. U jednoj njemačkoj ocjeni vojno-političke situacije u Srbiji na kraju 1941. godine, u kojoj se ističe da su Srbi »najnesrećniji narod u Evropi«, kaže se da treba preuzeti »plansko istrebljenje partizanskih vođa koji se još slobodno motaju po terenu i koji bi s proleća eventualno mogli da ponovo ožive svoju akciju«.

Zato su drugovi Tito i Aleksandar Ranković u pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, 14. decembra 1941. godine, između ostalog istakli: »S obzirom na razvitak budućih borbi preporučuje se formiranje pojedinih čvrstih radničkih četa i bataljona, koji će biti udarna pesnica partizanskih snaga u Srbiji.« »Ti zadaci su nesumnjivo teški« podvlače na kraju pisma drugovi Tito i Marko — »ali naša partijska organizacija u Srbiji može ih sa uspjehom riješiti i mora ih riješiti«.

To se i obistinilo.

Boško BRAJČIĆ

⁹ Proglašen za narodnog heroja.

GRAD BOLNICA

U toku priprema narodnog ustanka vršene su i pripreme za rad sanitetske službe. Tako se naš aktiv SKOJ-a u selima Ugnji i Vrela, koji je brojao 18 članova, pored vojne obuke, učio upotrebi zavoja i pružanju prve pomoći, izvlačenju ranjenika i prikupljanju sanitetskog materijala. Kasnije, u Konadžiskom odredu, koji je formiran u danima julskog ustanka 1941. godine, za sanitetsko-higijensko obezbeđenje bili su određeni Danica Marinović Dika i Pavle Batrićević, koji je služio u sanitetskoj jedinici bivše vojske. Oni su, pored ostalog, imali da nas upoznaju sa prvom pomoći, upotrebom zavoja i drugim sanitetsko-higijenskim mjerama, koje su odmah dobro organizovane u našem logoru. Zahvaljujući tom u njemu nijesmo imali nijedan slučaj trovanja hranom ili neku epidemiju.

Uporedo sa razvojem partizanskih jedinica razvijao se i sanitet. Tako je pri formiranju Lovćenskog bataljona novembra 1941. godine organizovan i bataljonski sanitet, u kome su bili; Ivo Popović Đani, kao ljekar i Mila Četković, kao bataljonska bolničarka, koja je bila odgovorna i za higijenu. U svakoj četi postojale su četne bolničarke (Danica Martinović, Stanka Milutinović i druge).

Prilikom napada na Pljevlja, 1. decembra 1941. godine, formirano je bataljonsko previjalište, koje je smješteno u gradu, u kućama ispred Senjaka. U njemu su, pored Đanija i Mile bili Pavle Batrićević i još nekoliko drugova, koji su kao i on služili u sanitetskim jedinicama bivše jugoslovenske vojske. Iz svakog voda bila su određena po dva druga za nosioce ranjenika. Svi u sanitetu bili su naoružani pištoljima.

Već u prvim našim jurišima imali smo desetak ranjenika, među kojima i Sava Burića, komandira Katunske čete. U momentu ranjavanja našao sam se kod njega kao bataljon-

ski kurir. Bolničar ga je odmah previo. Sa sanitetskim materijalom i opremom bili smo prilično siromašni. U ambulanti, smještenoj u jednoj seljačkoj sobi, nalazio se običan dugački sto, umjesto operacionog, a na drugom je bio poređan sanitetski materijal: zavoji, jod, alkohol, vata, nešto instrumenata, daščice za utege i drugo. Sanitetsko osoblje bilo je u velikom poslu — žurilo je da što prije previje ranjenike. Teži ranjenici ležali su na nosilima, a nekoliko najtežih hitno je upućeno na Žabljak. Za nošenje dobro su nam došli zarobljeni Italijani, koje su po grupama sprovodili jedan ili dva borca.

Đani je odmah previo Sava, preporučivši mu da ostane u previjalištu. Međutim, Savo nije pristao, te se vratismo u bataljon.

*

U toku 24 časa borbe na Pljevljima naš bataljon je imao 69 ranjenika, među kojima više od polovine teških. Ni jedan ranjenik nije ostao neprevijen. Kad se ima u vidu da je to bilo prvo ozbiljnije »sanitetsko krštenje«, da Đani nije bio hirurg već student medicine, da su većina bolničarki bile početnice u previjanju i njezi ranjenika, onda se može bolje shvatiti neosporni uspjeh njihovog rada.

Poslije borbe na Pljevljima preko 250 ranjenika upućeno je za Žabljak, gdje je formirana prva partizanska bolnica u Crnoj Gori.¹ Kolone ranjenika — na nosilima, pješke i na konjima — kretale su se dan i noć. Moralo se žuriti, jer je i neprijatelj sa raznih strana slao pojačanja pljevaljskom garnizonu. Uz to su bili nastupili hladni zimski dani, pao je prvi snijeg, a ranjenici su se morali uz put odmarati, trebalo im je obezbijediti prenoćište, duže zastanke, hranu i drugo. Dobrom organizacijom evakuacije i aktivnošću mjesnih narodnooslobodilačkih odbora Maoča, Mataruge, Đurđevića Tare i drugih usputnih sela, koja su bila pretvorena u vojne logore i privatilišta, prebacivanje ranjenika je izvršeno uglavnom na vrijeme.

Nas 13 drugova iz Lovćenskog bataljona stigli smo na Žabljak 8. decembra, i tu se zadržali oko 24 časa. Riješili smo da obiđemo ranjenike iz našeg bataljona. Bolnica je bila smještena u jednoj vili i još 5—6 većih privatnih kuća. Ranjenici sa Pljevalja pritali su neprekidno još od 2. decembra, te za posljednje prvih dana nije bilo dovoljno ležišta, odnosno mesta gdje bi se postavili kreveti. Naša grupa — Marko Vuletić, Jovan Vučković, Pavle Batričević, Savo Nikaljević, Đuro Pe-

¹ Po sjećanju dr Irine Knežević, čije sam podatke koristio prilikom obrade ovog napisa.

trović, Blažo Crvenko, ja i drugi — krenula je da potraži svoje drugove. U upravi bolnice, koja se tada nalazila u vili Spasojevića, našli smo Irinu Knežević, upravnika bolnice, koja nam na osnovu već napravljenih spiskova reče za svakog gdje je smješten. Razišli smo se svaki kod ponekog druga. U sobama je vladao pravi bolnički red: bolničarke (dojučerašnje učenice i čobanice) previjale su ranjenike, održavale pristojnu čistoću, dežurale i svojski se starale da pomognu ranjenim drugovima.

I ne samo to. Ove djevojke su od svojih kuća donosile hljeb, kajmak, sir, i drugo za ishranu ranjenika. Mnoge su i od ruha svojih ukućana — čarape, džempere, košulje i drugo — donosile ranjenicima. Za smještaj i snabdijevanje hranom i odjećom tolikog broja ranjenika angažovalo se sve stanovništvo Žabljaka i obližnjih sela, tako da je cito Žabljak ličio na bolnicu. Joko Borota, Veljko Kaluđerović, Lubarda, Stojanović i drugi ranjeni drugovi htjeli su da izađu iz bolnice i podu sa nama u bataljon, ali je dr Irina to kategorički odbila zbog stanja njihovih rana.

Smještaj i liječenje ovolikog broja ranjenika² pod tadašnjim uslovima pravi je podvig dostojan svakog divljenja i pohvale. Posebna zasluga za to pripada Moši Pijade, koji se sa svojstvenom energijom i brigom zalagao da se, još prije napada na Pljevlja, pripreme prvi ležaji, obezbijedi najpotrebniji sanitetski materijal i instrumenti i osposobe ljudi za stručnu pomoć pri ratnim povredama. Pored njega, za ustrojstvo i rad ove prve partizanske bolnice, ovakvih razmjera 1941, imaju velikih zasluga i njen upravnik dr Irina Knežević, zatim dr Ružica Rip,³ koja je u rukovodstvu zamjenila dr Irinu kada se ova razboljela od difterije, dalje dr Đura Meštrović, koji je primio rukovodstvo bolnice, i drugarica Borka Demić, koja se naročito istakla u zavođenju bolničkog reda. Naročito se osjetio rad ekipe dr Meštrovića i Borke Demić — španskih boraca, koji su sa puno umještosti prenosili teško stečeno iskustvo iz borbi u Španiji. Na kraju, ništa manja zasluga nije ni naroda Žabljaka i okoline, koji je pomagao da se, u ovako teškim uslovima, bolnica održi i izvrši svoj zadatak.

Krajem decembra 1941. godine, pošto su lakši, pokretni ranjenici otišli na svoj teren i pošto su nabavljene potrebne peći, bolnica je sa teškim ranjenicima preseljena u hotel na Žabljaku.

Špiro LAGATOR

² Broj ranjenika koji je prošao kroz Žabljak sa kraćim i dužim zadržavanjem na liječenju, po sjećanju dr Irine Knežević, prelazio je 280.

³ Ljekar Komskog odreda, zarobljena i obješena u Kolašinu.

AKTIVNOST GORIČKIH RODOLJUBA

Posle jedanaest godina revolucionarnog rada u marksističkom kružoku u Renčama, u kome se razvijala vrlo živa aktivnost, 1941. godine smo prešli u otvoren sukob sa okupatorom. U borbi za prava radničke klase i za prava ugnjetavanog slovenačkog naroda pod fašističkim terorom, grupe naših revolucionara često su bile iza rešetaka, ali smo uprkos tome kroz borbu jačali našu snagu, uzdizali se idejno-politički, sticali hrabrost za vršenje novih zadataka koji su se stalno nizali i prouzrokovali mnogo briga neprijateljskom režimu. Na ovom putu ka pobedi ljudskih prava pao sam još 1934. godine u ruke fašističkim krvnicima, koji su me posle godinu dana okrutnog maltretiranja ipak pustili na slobodu.

Početak narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji značio je za nas primorske revolucionare poziv na oružani ustank, za kojim smo čeznuli niz godina. Tako sam posle jedanaest godina aktivnog političkog rada došao maja 1941. godine na prvi sastanak, na kome je bilo reči o oružanom ustanku protiv okupatora, o okupljanju ljudi za NOV, o širenju načela Osvobodilne fronte među poštenim ljudima u Gorici, o nužnosti pružanja materijalne pomoći NOP i o drugim zadacima koji su bili s tim u vezi. Sastanak je održan u stanu Štefana Turela, trgovca iz Gorice, koji je stanovao na Travniku. U njegov stan se moglo doći sa više strana. Stan se nalazio ispod samog goričkog zamka i bio je vrlo pogodan za sastanke. Na sastanak, kojim je rukovodio Anton Velušček Matevž (proglašen za narodnog heroja), doveo me je Angel Kodrič. Bilo je najpre predviđeno da se sastanak održi u mom stanu, ali je on bio na prometnom mestu, postojala je opasnost za sve učesnike — stoga sam sporazumno s Kodrićem pridobio Štefana Turela, koji je pristao da se sastanci održavaju kod njega. Moj stan je i dalje služio za javku, jer sam u pri-

zemlju imao lokal u kome je moja žena držala trafiku. Stan je bio iza lokala, kao stvoren za dolaženje i odlaženje ljudi. Posle sastanka, svaki svojim putem i organizovano odlazili smo na posao. Tada sam privukao na našu stranu Alojza Badaliča, mesara iz Gorice, koji je još ranije simpatisao napredni pokret. On je dalje pridobio Oskara Šinigoja, takođe mesara iz Gorice. Obojica su zatim materijalno pomagala NOP. Zbog svog aktivnog rada bili su 1942. godine uhapšeni.

Posle ovog prvog sastanka privukao sam na organizovani ra di Stanka Vižintina. Kasnije sam otišao i do Odina u Krminu, sa kojim sam bio 1934. godine u zatvoru. On je organizovano radio u Krminu i pristao je na veze i saradnju s nama. Od tada su se u mom stanu počešće održavali uži sastanci, na koje su dolazili: Angel Kodrič, Franc Brumat, Mirko Tomažič i Lucijan Bratkovič; oni su donosili i odnosili razna obaveštenja. Kodrič je donosio meni obaveštenja i zadatke Antona Matevža, a ja sam ih posredovao dalje. Drugove, koji su dolazili kod mene, interesovalo je, pored ostalog, stanje vojske u gradu, kretanje jedinica, naoružanje i sve što je bilo u vezi sa neprijateljskom vojskom. Ove podatke sam prenosio, a prikupljao sam ih i sam, koristeći informacije drugih. Cela 1941. godina je bila veoma aktivna. Često smo se dogovarali o načinu rada, o zadavanju neprijatelju što više i što krupnijih udaraca, o akcijama za privlačenje novih sigurnih ljudi itd.

Početkom 1942. godine došao je do mene Pepi Mlečnik, naš saradnik, koji je imao bliske dodire sa italijanskom vojskom, odnosno policijom. Policajci su dolazili kod njega u stan gde ih je on opijao da bi što više doznao. Tada mi je rekao da smo Štefan Turel i ja u opasnosti, jer su policajci u pijanom stanju pominjali Štefana i mene kao sumnjiva lica koja rade za oslobodilački pokret. O tome sam odmah obavestio Štefana. Smatrali smo da će biti bolje ako se povučemo iz grada, bilo da odemo u partizane, ili na koji drugi teren. O tome je Štefan obavestio Matevža, koji nas je pozvao u stan Štefana Turela i ukazao na potrebu rada u gradu, zbog čega ni u kom slučaju ne smemo da napuštamo svoja mesta. Morali smo da pooštimo konspiraciju i da radimo dalje.

28. oktobra 1942. godine, iznad Renča se vodila borba između Italijana i Kraške čete. U toj borbi su Italijani ubili jednog partizana, a drugog, Latka Birsu, uhvatili živog. Zarobljeni Birsa nije izdržao strahovita mučenja i rekao je da partizani dobijaju duvan preko mene, jer su kod čete našli veću količinu duvana koji sam slao. Tako sam uskoro uhapšen i u zatvoru proveo do kapitulacije Italije, kada sam nastavio rad za NOP.

Alojz MARTINUČ

PARTIJSKI SASTANAK U SELU BAĆINI

Kada je u zemlji pred aprilski rat otpočela mobilizacija, Mjesni partijski komitet u selu Baćini¹ sazvao je hitno sastanak partijске organizacije. U partijskom komitetu bili smo: Jakov Tomašević, sekretar, Petar i Mijo Bogunović, Neđeljko Bošković, Niko Katić, Mijo Giljević, Jure Marinović i ja.

Sastanak je održan 1. aprila 1941. u 21 čas uvečer na Poljicu, pod maslinom Ivana Nikića. To je bilo prvi put da su se svi članovi partijске organizacije u Baćini sastali i međusobno se upoznali kao članovi KP, jer se sve do tada partijski rad odvijao konspirativno, organizacija je bila podijeljena na čelije od tri do pet članova, tako da se nisu znala imena ni rad komunista u drugim čelijama. Sastanku je prisustvovao i Duje Gabrić iz Metkovića.

Sastanak je imao svrhu da članove upozna s događajima koji neposredno predstoje i zadacima Partije i svakog komuniste kad sutra bude mobiliziran i primi oružje. Ukazano je da partijске frakcije postoje u skoro svakoj državnoj instituciji, pa tako i u vojnim jedinicama i da svaki naš član treba da ima na umu prije svega Partiju i njezine zadatke, pa kada već primi oružje, da ga ne pušta iz ruku, nego da na svakom koraku nastoji da se poveže s drugim članovima KP, da stvara partijске čelije, da proširuje partijsku organizaciju i da strogo i konspirativno čuva partijске veze i kanale.

Partijsko članstvo je s najvećom napetošću pratilo tok sastanka. Pri završetku, negdje oko dva časa iza ponoći, se-

¹ Selo Baćina, sjeverozapadno od ušća Neretve, kod luke Ploče, imalo je pred napad na Jugoslaviju 7 čelija sa 39 članova KP, kao i Mjesni komitet od 8 članova, 7 kandidatskih grupa sa 30 članova, 7 simpatizerskih grupa sa 50 članova, 92 člana SKOJ-a sa Mjesnim komitetom od 9 članova. Selo je tada imalo 802 stanovnika.

kretar Mjesnog komiteta Jakov Tomašević zaključio je sastanak ovim riječima (kako su mi ostale u sjećanju):

»Drugovi i drugarice, nakon 22 godine postojanja partijskih i skojevskih organizacija i organizovanog rada u našem mjestu, ovo je prvi put da su se svi članovi Partije skupa sastali i jedan drugog upoznali. Pred nama se nalaze najkrupniji zadaci. Hitlerovske horde porobljavaju svijet. U našoj zemlji pripremljena je izdaja. Sutra ćemo biti i mi porobljeni, jer buržujska vlada naše zemlje neće dati otpor — sve je pripremila za kapitulaciju. Nas mobilišu i pozivaju u taj rat, koji neće biti uperen protiv okupatora, nego protiv radničke klase. Odazovite se pozivu, uzmite oružje i čvrsto ga držite u svojim rukama. Širite radničku svijest. Zbijte svoje redove. Tražite partijske kanale. Povezujte se s ostalim članovima KP, koje ćete nalaziti u svojim vojnim jedinicama. Organizirajte partijske ćelije u armiji, prikupljajte nove članove. Povezujte se s partijskim rukovodstvima u zemlji i budite spremni da izvršite svaki zadatak koji budete primili od rukovodstva naše Partije.

Drugovi i drugarice, ovaj naš noćašnji sastanak ostaće u radu naše partijske organizacije kao historijski događaj. U njemu su oličena tri vanredno značajna momenta — prvo, što smo se prvi put ko partijci skupa sastali i upoznali jedan drugoga; drugo, što smo noćas na ovom sastanku uočili tešku i presudnu situaciju u kojoj se nalazi radnička klasa naše zemlje; i treće, što se, vjerojatno, mi ovdje prisutni nikada više nećemo zajedno sastati, s obzirom što nas očekuje krvava borba u kojoj će na barikadama i u prvim redovima biti pokošeni mnogi naši životi.«

Iza ovih riječi sekretara, u stavu mirno, otpjevana je Internacionala... Članovi Partije otišli su na svoje zadatke.

Jozo TOMAŠEVIĆ

NOP U KASTAVŠTINI

Kastavština, koja se prostire sjeverozapadno od Rijeke, jedini je mali dio Istre koji se, nakon I svjetskog rata i trogodišnje italijanske okupacije, našao 1921. godine u granicama kraljevine SHS. Zato je narod ovog kraja s pravom očekivao slobodu i ekonomsku pravdu poslije beskrajnog robovanja. Nakon završetka rata iz zarobljeništva su se vraćali bivši vojnici, od kojih su mnogi bili svjedoci, a neki i učesnici oktobarске revolucije. Istovremeno je uslijedio i povratak izvjesnog broja iseljenika iz Amerike. I jedni i drugi donijeli su ideje revolucionarnog radničkog pokreta, koje su ubrzo našle plođno tlo i nove pristaše. Tako je stvaran interes kod naroda Kastavštine za nove, marksističke ideje i razvijane simpatije prema prvoj socijalističkoj zemlji. Raspoloženje naroda vidno se manifestovalo već prilikom prvih izbora za Narodnu skupštinu, 1921. godine, kad je KPJ dobila izvjestan broj glasova, a time je doprinijelo i nekoliko već tada istaknutih aktivista (Ivan Lučić, Anton Srok, Franjo Matetić i dr.). U pojedinim mjestima (Saršoni) isticane su i crvene zastave.

Obznana i stavljanje komunista van zakona, a s njima i ostalih naprednih ljudi i ovdje dovodi do hapšenja i maltretiranja, pretresaju se stanovi, oduzima propagandni materijal, pa mnogi aktivisti napuštaju svoje domove i razilaze se po Jugoslaviji (Anton i Josip Srok i drugi). Drugi traže nove mogućnosti za rad i uključuju se u legalne organizacije i političke stranke (Hrvatsku republikansku seljačku stranku, pa i režimsku nacionalističku stranku). No, pod uplivom djelovanja URS-ovih sindikata (dosta ljudi iz Kastavštine radilo je na Sušaku, gdje su pristupali URS-u) otpočinje raskrinkavanje politike HSS-a (izrazito klerikalne) i režimskih stranaka, a naročito nakon diktature. Od 1933. godine počinje masovno okupljanje mladih ljudi oko Antona Sroka, komuniste, koji se

te godine vratio iz zatvora. Organizuju se grupe simpatizera koje se okupljaju radi proučavanja partijske literature, proglašava, održavanja predavanja i diskusije o raznim pitanjima. Centri okupljanja ovih grupa postaju sela Sroki, Jardasi i Saršoni, a u radu se ističu prvo Anton Srok i Ivan Cetina, a nešto kasnije i Franjo Cetina, Miro Srok, Albert Desardo, Ivan Lučić i mnogi drugi.

Ovakav rad ubrzo je dao rezultate. I pored snažnog prisika koji sprovode eksponenti vladajućih stranaka i kler, i posred terora žandarmerije i brutalnosti obračunavanja, proslava 1. maja 1935. godine masovno je okupila narod Kastavštine i izvela ga na ulice, a 1936. godine organizacija Crvena pomoć uspješno prikuplja priloge za borce republikanske Španije, kao i za članove URS-ovih sindikata koji su se nalazili u štrajku. 1936. godine odlaze u Španiju dobrovoljci Dušan Matjević, Albert Lučić i Nando Širola. U Jardasima se 1937. otvara čitaonica preko koje KP vrši snažan utjecaj, a preko granice prenosi se ilegalni materijal za sela Klanu, Bresu, Jušiće, Matulje i druga. Ove forme rada sve se više šire i do izbijanja aprilskega rata ovo područje prekriveno je mrežom dobro organizovanih centara za okupljanje naprednih ljudi i omladine. Tim radom obuhvaćeni su i đaci Obrtne škole u Kastavu.

Kad su postali očiti znaci da predstoji skori napad fašističkih sila na Jugoslaviju i kad je započeta mobilizacija, bilo je i kolebanja kod dijela vojnih obveznika da se odazovu, a mnogi se nisu ni odazvali mobilizaciji. Ipak, se veći dio obveznika odazvao, da bi aprilskih dana potpuno izgubio povjerenje i u bivšu državu i njeno rukovodstvo i u bivšu vojsku i njenu komandu. Sami vojnici na položajima, bez municije i teškog naoružanja, bez orientacije i jasnih naređenja, nisu mogli spriječiti prodor agresorskih snaga. Narod se vratio kući razočaran, pod okupacijom fašističke Italije. No, i u tim teškim danima mislilo se na budućnost, pa se među vojnicima propagiralo da spremaju oružje za budućnost, što su mnogi i učinili.

Do kapitulacije stare Jugoslavije u Kastavštini nije postojala partijska organizacija, ali je postojao vrlo široki krug simpatizera KP, koji su bili voljni da stupe u redove Partije i izvršavaju sve zadatke. Na temelju ovakvog raspoloženja naroda Kastavštine, a posebno Halubja, postojali su svi uvjeti da se odmah pristupi stvaranju partijske organizacije. Tako je formirana prva partijska ćelija u maju 1941. godine u selu Trampov Breg (Trampi), u koju su ušli: Silvo Milenić Lovro, kao sekretar, Emerik Marčelja Joco, Franjo Cetina Matević i

Albert Desardo. Ova partijska organizacija kasnije je prerasla u Kotarski komitet Kastav, u koji su koncem iste godine ko-optirani Miro Srok i Albert Lučić. Sekretar ovog komiteta ostao je Silvo Milenić Lovro, tih ali uporan i čvrst partijski radnik koji je radi svog blagog i skromnog karaktera bio vrlo omiljen i popularan u narodu, a naročito među članovima Partije.

Dobro se sjećam jednog partijskog sastanka u avgustu 1941. godine, koji se održavao u kući poznatog revolucionara i prvog borca Halubja Ivana Cetine Matešića. Sekretar komiteta Silvo Milenić u svom uvodnom govoru tada je, između ostalog, rekao: »Naša Partija, pored Komunističke partije boljševika, danas je najrevolucionarnija partija u svijetu, koja je na sebe preuzeila historijsku ulogu da se kao avangarda radničke klase i naroda Jugoslavije bori protiv svih neprijatelja naše zemlje do konačne pobjede. Za takvu Partiju, ako to bude trebalo, treba da smo spremni dati i svoj život« (od petorice koliko nas je bilo prisutno na tom sastanku četvorica su poginula u toku NOB).

Nakon formiranja prve partijske organizacije prišlo se stvaranju i drugih organizacija, naročito u istočnom dijelu Kastavštine. Tako se u junu i julu formiraju partijske organizacije u Viškovu, Saršonima, Marčeljima, Srokima, Brnčićima, Rubešima i Zametu, kao i u Trampi, čija je organizacija prerasla u Kotarski komitet Kastav.

Mada su ove partijske organizacije bile dosta mlade i u radu neiskusne, za vrlo kratko vrijeme razvile su vrlo živ politički rad među narodom. Tada su partijske organizacije dobijale preko Kotarskog komiteta veoma malo štampe (pojedine biltene, radio-vijesti i sl.), pa se to umnožavalo da bi svaka organizacija dobila bar po jedan primjerak, koji su zatim članovi Partije grupno čitali s narodom i tumačili. Na ovakav način velika većina Kastavštana bila je pravilno obaviještavana o događajima u zemlji i u svijetu.

Odmah poslije napada na Sovjetski Savez i proglaša CK KPJ da se počne sa oružanim ustankom protiv okupatora, italijanski okupator hapsi poznate revolucionare — prvo Antona Sroka Počara i Franju Matetića Ronjgova, a zatim i druge. Ovim nije nanesen uništavajući udarac NOP, jer već u to vrijeme u Kastavštini postoji osam partijskih organizacija sa vrlo širokim krugom odanih simpatizera, koji su bili spremni da aktivno potpomažu NOP.

Pored političke djelatnosti partijske organizacije vrše aktivne pripreme za oružanu borbu, pa se svom silom bacaju

na sakupljanje oružja, koje su pojedini članovi Partije ili simpatizeri sakrili pri kapitulaciji bivše vojske. Osim toga nije bio rijedak slučaj da su pojedini drugovi kupovali puške za svoj novac. Tako je sakupljeno oko 180 pušaka, 2 puškomitraljeza, 1 teški mitraljez i veća količina municije, kao i ostale vojne opreme.

U septembru 1941. formirane su prve skojevske grupe i to u selima: Marčelji, Saršoni, Vudelji i Rubeši, a nakon toga formiran je Kotarski komitet SKOJ-a sa sekretarom Milićem Jardasom Matijačevim. Prve akcije ove skojevske grupe izvele su pišući parole i paleći krijesove uoči oktobarske revolucije; one su se vježbale u rukovanju oružjem itd.

15. oktobra 1941. godine održan je sastanak Kotarskog komiteta u šumi Labinjšćici, u blizini sela Jugi, na kome je razmotrena politička situacija kod nas i u svijetu i rad partijskih organizacija na terenu. Konstatirano je da su stvoreni uvjeti za početak mobilizacije za stupanje u NOB. Ova odluka prenesena je na partijske organizacije na terenu, kojima se dalo u zadatak da počnu sa pripremama pojedinih drugova za odlazak u partizane. Nakon kratkog vremena partijske organizacije su u ovome postigle značajan uspjeh. Tako je partijska organizacija sela Saršoni pripremila 19, Viškova 8, Brnčića 5 i Marčelji 1 — ukupno 33 druga koji su bili spremni da stupe u redove boraca NOB. Dan odlaska zakazan je za 2. novembar 1941. godine. Toga dana sakupili su se svi ovi drugovi u Dražani, iznad zaselka Globići, odakle su krenuli u logor na brdu Tuhobić. Na čelu ove grupe bio je član Kotarskog komiteta Franjo Cetina Matešić.

Odlazak prvih boraca iz Kastavštine imao je ogroman odjek ne samo u samom kraju, već i sa one strane bivše italijansko-jugoslovenske granice. Narod Istre koji je do tada 20 godina čamio i stenjao pod okupacijom fašizma, toplo je pozdravio prvi korak u oslobodilačku borbu naroda Kastavštine. Narod Istre video je u ovome signal da i on krene u borbu za oslobođenje fašističke okupacije.

Italijanski okupator preplašen naglim razvitkom narodnog ustanka u srcu okupirane teritorije, u neposrednoj blizini Rijeke načičkane vojnim garnizonima, preuzeo je mnoge mjere pomoću kojih se nadao da će zaustaviti ustanički zamah. Tih dana strašio je narod i preko malog lista »Agrikoltore«, koji je izlazio u Rijeci na italijanskom i hrvatskosrpskom jeziku, da će se poduzeti stroge mjere protiv svih obitelji čiji su članovi otišli u šume, ukoliko se ne vrati kući; zatim, da će biti internirane sve obitelji čiji su članovi otišli u partizane, a njihove kuće spaljene. Isto tako ovaj list naziva

narodne borce »ribelima« (odmjetnicima, razbojnicima), optužujući ih da pljačkaju i ubijaju miran i pošteni narod. Međutim, tada okupator još nije poduzimao oštije mjere većih razmjera. Ali zato nastoji da uhvati glavne organizatore narodnog ustanka, pa vrši niz blokada sela Jardasi, Kosi, pretresa svaku kuću da bi pronašao prvoborce Kastavštine — braću Ivana i Franju Cetina Matešić.

Nakon privremenog raspuštanja logora na Tuhobiću, kao i zbog nedovoljne povezanosti sa ostalim logorima u Gorskem kotaru, naši borci bili su prisiljeni da se za kratko vrijeme povrate natrag na teren, gdje su bili smješteni kod pojedinih drugova. Ovo je bio trenutno težak udarac za NOP u Kastavštini, koji je u prvi mah poljujao moral u narodu. Međutim, komunisti nisu pokleknuli: 3. decembra 1941. godine formiran je prvi Kastavski logor iznad izvora Riječine. Ovaj logor prilikom formiranja okupio je samo 8 boraca: Mate Širola Brko kao komandir logora, Ivan Cetina Matešić komesar logora, Marijan Širola Hobić, Albert Desardo Bertić, Rude Saršon Belanov, Anton Marčelja Višković, Dragutin Lučić Gruščev i Baldo Fućak Paščan. Logor na izvoru Riječine u svojoj daljoj aktivnosti ostvario je veoma snažan utjecaj na stvaranje ostalih logora, kao i na mobilizaciju novih boraca, od kojih su kasnije stvarani bataljoni i brigade u Gorskem kotaru i Hrvatskom primorju.

Uporedo sa formiranjem prvih logora stvaraju se na terenu i prvi centri za prihvrat kurira, prikupljanje hrane itd., takozvane baze. One su postojale u selu Kosi kod Vjekoslava Sušnja, u Benasima kod Alberta Lučića, kod Milana Saršona Žutog, Josipa Lučića Tobijeva i Josipa Petrovića Rapinkina. Baze su bile izgrađene u vidu zemunica i veoma uspješno su korišćene kao prihvatilište kurira koji su bili stalna veza između partizanskog logora i terenskih organizacija, za prihvrat novih boraca i pojedinih ranjenika (kod Alberta Lučića se liječio u 1941. jedan od rukovodilaca ustanka u Primorju Moša Alabahari). U bazama je prikupljana i čuvana hrana i ostali materijal koji se preko njih slao u logore.

U jesen 1941. godine partijske organizacije stvorile su na području Kastavštine široku mrežu simpatizera NOP. Nije bilo sela, pa ni najmanjeg zaseoka, a da neko od mještana nije surađivao i potpomagao NOP. Narod je dobrovoljno davao sve što je bilo potrebno i što je mogao dati; hranu, odjeću i obuću, a naročito tople odjevne predmete. Glavni organizator u izvršavanju tog zadatka bila je Jedinstvena narodna oslobođilačka fronta (JNOF), koja je već koncem 1941. formirana u više mjesta u Kastavštini. U njoj su posebnu ulogu igrale

žene i omladina, veoma aktivni kako u potpomaganju NOP, tako i neustrašivi u izvršavanju mnogih specijalnih zadataka (iz Rijeke je prenošen razni materijal potreban partizanima — oružje, municija, lijekovi i dr., nošen je u Rijeku razni propagandni materijal, koji je davan pojedinim simpatizerima NOP i rasturan među italijanske vojнике, prenošena pošta itd.).

Odgajan godinama prije rata u naprednim idejama, narod Kastavštine nisu nikad mogle za sebe pridobiti nенародне političke partije, pa ni HSS. Radi toga ovdje nije došlo do bratoubilačkog rata — narod je bio, sa izuzetkom rijetkih pojedinaca, jedinstven uz NOP. Narodni izdajnici bez milosti su likvidirani, a narod predvođen komunistima, idejno srastao sa ciljevima oslobodilačke borbe, dao je svoj puni doprinos.

Josip CETINA

DVIJE PARTIJSKE ĆELIJE U LJUBUŠKOM

U Ljubuškom je 1937. godine osnovana Narodna biblioteka čiji su članovi bili radnici, đaci, studenti kao i neki napredniji građani iz varoši. Bilo je i seljaka, naročito iz sela Bijače. Biblioteka je bila snabdjevena sa nešto knjiga, vrlo naprednih. Bila je pretplaćena na nekoliko časopisa i na dnevne listove. Uprava biblioteke povremeno je organizovala priredbe sa prikladnim programom koje su bile uspješne i dobro posjećene od članova biblioteke i stanovnika Ljubuškog i nekih okolnih sela. Ponekad su na te priredbe dolazili i drugovi iz Čapljine. Nosilac cijelokupnog rada i glavni organizator rada ove Narodne biblioteke bio je Hasan Mesihović (Mehmedov) koji je u to vrijeme u gradu imao svoju stolarsku radnju i koji se prilikom izbora 1938. godine kandidovao za poslanika na listi radnog naroda.

Čestim odlaskom u Mostar radi nabavke materijala za biblioteku i svoju stolarsku radionicu, Hasan je održavao neprekidnu vezu sa drugovima iz Mostara koji su mu davali uputstva i direktive o načinu rada i formama djelovanja Narodne biblioteke u Ljubuškom. U toku nekoliko godina rada ove biblioteke izvršen je jak uticaj na stanovništvo, naročito na mlađe ljude, u mjestu Ljubuškom, selu Bijaći i u izvjesnoj mjeri na stanovništvo sela Grab, Klobuk i još neka. Međutim, jačim aktiviranjem ustaških elemenata 1939. godine biblioteka je zatvorena, jer je tada proglašena kao »crvena kuća«. Tom prilikom zaplijenjene su neke knjige.

Ovim je vlast u Ljubuškom mislila da će uništiti svaku klicu naprednog pokreta. Međutim, dogodilo se suprotno. Zbog čestih odlazaka Hasana Mesihovića (Mehmedova) u Mostar i održavanja veze sa drugovima u Mostaru, on u januaru 1941. godine dobiva zadatak da oformi partijsku organizaciju u Ljubuškom, pošto su za to bili sazreli svi uslovi.

U drugoj polovini januara formiraju se dvije partijske čelije, jedna u donjem gradu od pet članova i druga u gornjem od četiri člana Partije. Sekretar partijske čelije u donjem gradu bio je Hasan Mesihović (Mehmedov), stolar a članovi: Mirko Mucić obućar,¹ Marijan Primorac,² Salem Delalić,³ Risto Viktović,⁴ i Halid Mesihović.

Sekretar čelije u gornjem dijelu grada bio je Šefik Mahić, a članovi: Salem Čerić, Hamo Sadiković.⁵ Na sastanke partijske organizacije u Ljubuškom povremeno je iz Mostara dolazio Karlo Batko, član Oblasnog komiteta Komunističke partije.

U gradu je postojala i organizacija SKOJ-a. Bila su formirana tri aktiva. Članovi SKOJ-a bili su: Salko Gilje, Omer Sadiković, Alija Jakić, Hasan Daupović, Halid Sadiković, Šerif Bilić, Sidkija Sadiković, Hajro Mujezinović, Ibrahim Alendar i Šaban Šukalić. Pored članova KPJ i SKOJ-a bilo je nekoliko drugova koji su bili kandidati za KPJ i to: Salko Mujezinović, poštanski službenik, Hasan Mesihović (Muhamedov) Čiše, stolarski radnik i Halil Hrnjičević, soboslikarski radnik.

Naša partijska organizacija početkom mjeseca juna 1941. godine dobila je zadatak da organizuje rasturanje letaka (prvomajski proglaš CK KPJ). To rasturanje trebalo je izvršiti uoči 13. juna, jer toga dana crkva svake godine organizuje velike vjerske manifestacije na Humcu u neposrednoj blizini mjesta Ljubuškog. Ovaj praznik trebalo je još više uveličati, jer je to bio i imendan Ante Pavelića. S obzirom na političko raspoloženje u to vrijeme i u tome kraju ta je crkvena manifestacija bila mnogo masovnije posjećena nego ranijih godina. Ali i pored toga partijska organizacija je uspješno izvršila svoj zadatak. Leci su bili rastureni po čitavom južnom dijelu sreza, u crkvenom dvorištu i oko crkve.

¹ Rodom iz sela Humca iz neposredne okolice Ljubuškog 1929. godine, uhapšen u Zagrebu kao komunista. U Lepoglavi bio na robiji 1929—1930. godine. 1942. godine uhvaćen od ustaša na Posušju i ubijen.

² Učestvovao u NOB od 1941. godine. Poginuo 1946. godine kao oficir UDB-e u borbi sa odmetničkom bandom u selu Paoči u zapadnoj Hercegovini. Proglašen je za narodnog heroja.

³ Rodom iz Ljubuškog. Završio 8 razreda gimnazije. U drugoj polovici 1941. godine prešao u Mostar i bio član Mjesnog Komiteta Partije u Mostaru. U 1942. godini provaljen i odveden od ustaških vlasti i likvidiran u Jasenovcu.

⁴ Bačvarski radnik, ubijen od ustaša kao Srbin u julu 1941. godine u Ljubuškom.

⁵ Primljen u Partiju 1940. godine u Zagrebu. Poginuo na Majevici 1942. godine. Prema njegovoj izjavi primio ga u Partiju Božidar Adžija.

U toj akciji oko rasturanja letaka učestvovao je jedan broj članova Partije, a i jedan broj simpatizera, uglavnom Hrvata iz sela Bioče i Graba. Ta naša akcija ustaše je jako iznenađila, jer nisu očekivali da na ovom području, gdje su imali svoje najjače političko uporište, može do ovog da dođe. Već sjutradan ustaške vlasti su uhapsile dvanaest drugova, među njima i tri člana Partije: Hasan Mesihović Mehmedov, Marijan Primorac i Jure Galić. Ostali pohapšeni su bili simpatizeri Partije i skojevci. Ovi drugovi u zatvoru u Ljubuškom bili su podvrgnuti strašnoj torturi. Ustaše su se smjenjivale po grupama i tukli ih, a naročito Marijana Primorca i Hasana Mesihovića tražeći da odaju članove Partije. Ovu dvojicu tako su strašno tukli da su padali u nesvijest od batinanja, a potom ih poljevali vodom kako bi se opet osvijestili. Jednom su bili tako premlaćeni da su im u blizini Sreskog načelstva počeli da kopaju rake da ih potpuno dotuku. Međutim, oni su se herojski držali naročito Marijan Primorac, koji nije ni jednom riječi kazao niti otkrio ostale članove Partije. Koliko se sjećam, ustaše su nakon 15—20 dana prebacili zatvorenike u Mostar u Okružni zatvor da im sudi Okružni sud. Ovim hapšenjem stvorila se vrlo teška situacija za bilo kakav naš rad. Moglo bi se skoro reći da je partijska organizacija postala pasivna, jer je veći broj članova KPJ otišao iz Ljubuškog u Sarajevo, Mostar i još neka druga mjesta. I sam sam morao da napustim Ljubuški i odem u Sarajevo na nekoliko mjeseci. Početkom oktobra su ovi uhapšeni drugovi bili pušteni iz zatvora. Međutim, ja sam takođe dobio zadatak od drugova u Sarajevu da moram da idem u Ljubuški.

U Ljubuškom sam ostao do druge polovine novembra 1941. god. kad mi je postavljeno da idem u partizane a moju dužnost preuzeće Šefik Mahić, člank KPJ koji nije bio kod ustaške vlasti kompromitovan. Iz Ljubuškog je bilo oko 25 prvoboraca koji su otišli u razne naše vojne jedinice, a najveći broj u mostarski bataljon, od čega su samo četvorica preživjeli rat. U toku NOR-a iz Ljubuškog je otišlo u partizanske redove preko 60 mladića i od toga izginulo preko 80%.

Halid MESIHOVIĆ

REPRESALIJE BUGARSKIH VLASTI U PRILEPU POSLE NAPADA PARTIZANA 11. OKTOBRA 1941.

Uspešni napad prvih prilepskih partizana na policijsku stanicu, zatvor i poštu u Prilepu, 11. oktobra 1941. godine, ozbiljno je uzdrmao vlast bugarskog okupatora. U toku noći on je preduzeo niz drastičnih policijskih i vojničkih mera radi suzbijanja narodnooslobodilačkog pokreta i likvidacije njegovih aktivista.

Sutradan posle pomenutog napada partizana, koji je oglasio početak oružanog ustanka u Makedoniji, Prilep je osvanuo pod nezapamćenom vojnom i policijskom blokadom. Raskrsnice na ulicama i kuće bile su opsednute bugarskim okupatorskim vojnicima pod punom ratnom opremom. Ulicama su krstarile vojne i policijske patrole sa zadatkom da spreče svako kretanje i napuštanje domova. Celokupni život u gradu je zamro. Samo bat vojničkih potkovanih čizama i cokula narušavao je tišinu.

Fašistički zločinci koji su bili prilično uplašeni s vremenom na vreme su pucali da bi zastrašili građane koji su pokušavali da otvore prozore ili kapije. Na osnovu prethodno pripremljenih spiskova određene grupe agenata bugarske državne sigurnosti, u pratnji policajaca, hapsile su i pretresale »neblagonadežne« građane i njihove stanove. Međutim, kako je većina traženih lica već bila u ilegalnosti ili u partizanskom odredu, a da ne bi ostali praznih ruku, agenti su hapsili njihove roditelje, a naročito njihovu braću i sestre.

Prve žrtve besa razgnjevljenih bugarskih fašista bili su članovi Partije i SKOJ-a i drugi pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta kao i građani koji su u ranim jutarnjim časovima neobavešteni o situaciji napuštali svoje domove. Povorke uhapšenih i задрžanih građana kretale su se u pravcu gradskog zatvora, sreskog policijskog načelstva i policijske

stanice. Bez ikakvog pitanja i objašnjenja zadržani građani su bili sproveđeni sa rukama uvis. Nemilosrdno su premlaćivali uhapšene.

Obuzeti besom bugarski okupatorski silnici nisu pošteli ni pojedine službenike njihovog državnog aparata i domaće izdajnike. Ovima nisu pomogle izjave da su »svoji«, da idu na posao radi izvršavanja svojih službenih zadataka. Tragomičan je slučaj bugarskog vojvode Milana Đurluka (sardnik bugarske policije i rukovodilac kontračete, koji je posle oslobođenja osuđen na smrt i streljan). I pored izjave vernošt bugarskim vlastima, on je bio privremeno zadržan u zatvoru i pretučen.

Prostорије среског наčелства, policijsке станице и градског затвора нису биле довољне да прме задржане грађане, чији је број износиле преко 700 лица. Због тога су прiličан број ухапшених држали под страшом у двориштима полiciјских установа. Понедјелце, на очиглед свих, поново су зlostављали bugarski војници и полицајци, иако нису представљали никакву опасност.

Још у јутарњим часовима појавили су се на сцени домаћи издajnici i слуге okupatora: Aleksandar Hadžizdravev, Mice Korubin, Kiro Temburka i Nikola Mamin Koljo. Oni су, заједно са bugarskom policiјом, учествовали у одвajanju сумњивих из огромног броја ухапшених грађана.

У току дана, посle саслуšања пропраћених maltretiranjem, одређен број лица из среског bugarskog наčелства и policijske станице спроведен је и притворен у мељивим, дупким пуним ћелијама градског затвора. Тек овде се јасније могло сагледати каква су нemoćna i стара лица, muškarci i žene, била изложена до тада nepozнатом терору и зlostavljanju. Nezaborаван је slučaj са наглувим старcem Ristom Stojanovskim, који је годинама оdržavao česme u Prilepu. Он је изашао да купи лекове за bolesnu supругу. На улици је био задржан, pretučen i спроведен у затвор. Njegovi vapaji за помоћ njegovoj bolesnoj supruzi nisu smilovali bugarske vojnike i policajce да učine bilo šta. Naprotiv, grubо je odbijen najpogrđnijim rečima. Bila је то grozna слика.

Prvu ноћ у затвору затвореници су провели на ногама. Studenih je prožimala, jer nijedan od njih nije imao potrebnu odeću. Isprebijana tela су sve više болела. Međutim, mučna i teška затворска atmosfera у којој су се нашли и они који се томе nisu nadali bila je brzo prebrođena. Pod uticajem učesnika NOP-a rasla је ogorčenost protiv okupatora i osuda njegovih mera.

Izloženi teroru građani Prilepa uvideli su i na delu besmislenost priče okupatora o »slobodi« koju su doneli. Fašistička vlast je pred narodom otkrila svoj pravi zločinački lik.

Bugarske vlasti bez podrške u narodu, i pored izvesnih usluga šake izolovanih agenata, nisu mogle da dodu do konkretnijih podataka i informacija o aktivistima pokreta, pa čak ni za one koji su se momentano nalazili u zatvoru. Zato su morali da traže pomoć sa druge strane da bi rasčistile sa tako velikim brojem uhapšenih građana, što svakako okupatoru nije išlo u prilog, s obzirom na njegovu »oslobodilačku misiju« u Makedoniji.

Sledećeg dana, 13. oktobra posle podne, usledilo je grupisanje zadržanih sumnjivih lica u zatvoru. Jedna od ćelija bila je potpuno ispraznjena. Neposredno posle toga bugarski agenti i policajci doveli su u zatvor jedno nepoznato lice obavijeno čebetom, kako ga zatvorenici ne bi mogli identifikovati. Zajedno sa grupom agenata to lice je bilo smešteno u ispraznjenoj ćeliji. Zatim su sva zadržana lici izvedena u popločano dvorište zatvora radi »slikanja«, kako je to pritvorenima objašnjavala bugarska policija. Nepoznati, kroz otvorena vratima, posmatrao je pojedinačno izvedene zatvorenike. Prema njegovim informacijama agenti bugarske državne sigurnosti izdvajali su na jednu stranu građane čiji rad u NOR-u njemu nije bio poznat, a na drugu su odvojili nekoliko članova Partije i SKOJa. Ovi poslednji su odmah svrstani licem uza zid. Posle izvršene selekcije zadržano je samo 9 lica. Sam akt izdvajanja aktivista jasno je pokazivao da je nepoznati bio iz redova NOP-a, što se kasnije u bitoljskom zatvoru i dokazalo. Među oslobođenima bio je i izvestan broj komunista i pristalica NOP-a (kao na primer Kiro Gavrilovski, narodni heroj poginuo u NOB-u), što govori da Bugari i ovim putem nisu uspeli da se potpuno informišu o pripadnicima NOP-a.

Pritvoren komunisti su bili smešteni u zajedničku zatvorsku sobu i izdvojeni od kriminalaca.

U prvim večernjim časovima u gradu su odjeknuli puščani plotuni. Među zatvorenicima je nastala živost. Pretpostavljalo se da se partizanske akcije nastavljuju. U samom zatvoru se zaorila revolucionarna pesma. Time su članovi Partije i SKOJ-a protestovali protiv okupatora i podržavali prve partizanske akcije u Makedoniji. Na to su Bugari oštro reagovali. Kasnije se utvrdilo da su plotunima Bugari odavali posmrtnu počast njihovom stražaru koga su partizani ubili prilikom napada na policijsku stanicu.

14. oktobra 1941. godine pritvoreni aktivisti, među kojima Blagoje Talevski Ivan, koji je uhapšen još u blokadi 8. oktobra, zatim Dimče Acev (poginuo u NOB-u), Vasil Popovski, Blagoje Arizanskovski, Ilija Ristovski i drugi bili su sprovedeni iz Prilepa u Bitolj. Odmah po dolasku u oblasnu državnu sigurnost u Bitolj otpočelo se sa saslušanjima i maltretiranjem pri čemu su uzeli učešće poznati bugarski krvnici Čurčijev, Petar Stojčev i dr. Kasno u noć premlaćeni uhapšenici bili su sprovedeni u prostorije bivše bogoslovije u Bitolju, koja je bila osposobljena za zatvor. Tu su se već nalazili pod istragom ranije uhapšeni komunisti iz Prilepa: Asparuh Korubinovski, Dimče Mirčevski i Stevan Stojanovski, koji su bili smešteni u drugim prostorijama.

Naredni dani u bitoljskom zatvoru tekli su u svakodnevnim promenama: dovođeni su novi komunisti i drugi građani iz Prilepa. Tih dana sprovedeni su u Bitolj Asparuh Josifovski, Goga Janevski, Mice Dimevski i Borko Simonovski. Nakon toga pristigla je i druga grupa uhapšenih iz Prilepa: Kire Gavrilovski, Petar Atanasovski, Panda Česnova, Dimče Bojanovski, Danica Orovčanac, Blagoje Korubinovski i drugi.

Mere koje je kasnije bugarska policija preduzimala i protiv lica koja su još pre rata, po različitim osnovama, bila kompromitovana, iako nisu imala nikakve veze sa pokretom, jasno su govorile da se ona u izvesnim slučajevima koristila podacima bivše jugoslovenske vlasti. Među njima je bilo nekoliko onih koji ne samo da nisu pripadali pokretu, već su bili i protiv njega. Inače, kako bi se moglo objasniti hapšenje Kira Debelomesova iz Prilepa, poznatog oportuniste i neprijatelja NOP-a, koji je u zatvoru odmah izolovan i bojkotovan od komunista kao eventualni provokator.

Uplašena bugarska vlast i policija u nedostatku konkretnih dokaza, iznuđivala je iskaze od zatvorenih komunista fizičkim mučenjem. I ove mere nisu pomogle. Moral isleđivanih, sa izvesnim sasvim beznačajnim izuzecima, bio je i ostao na zavidnoj visini. Pojedinci, podvrgnuti mukama, dali su izvesne iskaze ograničivši se na svoj sopstven rad. Druga pak lica koja su ispoljila izvesnu kolebljivost, kao što je to bio slučaj sa Borkom Simonovskim, koji je ranije isključen iz KPJ zbog malodušnosti i partijskih grešaka, bila su izolovana i njihovo držanje je osuđeno.

Posle boravka od nekoliko dana u bitoljskom zatvoru usledila je nekakva užurbanost i priprema kod personala, što je nagoveštavalo nesvakodnevne događaje. Nesposoban da slomi moral i otpor rodoljuba okupator je zatražio usluge i po-

moć crkve. U pravnji poznatog makedonskog izdajnika Dimitra Čkatrova i grupe funkcionera bugarski vladika posetio je zatvor. Prilikom obilaska zatvora, u razgovoru sa uhapšenima, nastojao je da ih nagovori na pokajanje kao »Bugare zaspunjene anarho-srpskom propagandom«. »Božjom pomoći« obećavao je milost posle pokajanja. Razume se, i ova je akcija Bugara propala kao i toliko sličnih pre nje. Bio je to stvarno smešan pokušaj okupatora da na tako providan način deluje na moral komunista.

Čvrstina komunista u zatvoru za vreme opisanog perioda najbolje se ilustrovala reagiranjem i preuzimanjem mera prema pojedincima koji su imali nedostojno držanje pred neprijateljem. Rukovodeći i iskusniji komunisti u zatvoru saslušavali su svakog pojedinca o njegovom držanju pred policijom. U vezi s time svakome su davane instrukcije u tom smislu. Na tome je radila posebno formirana partijska komisija u zatvoru. Rad komisije bio je omogućen time što su uhapšeni, usled nedostatka prostora, bili zajedno smešteni, tako da su u jednoj sobi bila lica koja su zajednički ilegalno radila na slobodi. Veza sa drugim prenatrpanim sobama neprekidno je funkcionala. Policija je jedino izdvajala ona lica koja su već počela da daju poneke iskaze ili su od drugih bila provaljena. Nad njima se istraga vodila u oblasnom policijskom načelstvu u Bitolju. Međutim, ovaj broj je bio sasvim mali, skoro beznačajan. Prilikom njihovog povratka u zatvor posle istrage i njima su davane izvesne sugestije i direktive. Prema tome, komisija je u celini nesmetano radila i obuhvatila sve zatvorenike, ceo bitoljski zatvor. Sa druge strane partijska organizacija u Prilepu bila je obaveštена o držanju komunista i datim iskazima.

Na ovaj način bile su sprečene ozbiljnije provale, i, što je osnovno, bugarskom okupatoru nisu pružene mogućnosti da nanese veće udare partijskoj organizaciji u Prilepu. Zbog čvrstog držanja komunista okupator nije bio kadar da brzo sproveđe suđenje. Tako je posle oktobarskih događaja u Prilepu na suđenju prvi izveden Krsto Georgievski, krojač iz Prilepa, koji je osuđen na 12 godina zatvora zato što je prepričavao sadržinu sna o nepovoljnem ishodu rata za Nemce i tome slično. Kasnije na suđenju komunisti i pripadnici NOP-a negirali su ranije iskaze.

Epilog svega toga bio je: beznačajan broj osuđenih učesnika u pokretu, veliki broj interniranih u Bugarsku i na kraju manji broj oslobođenih.

IIIJA RISTEVSKI

NIKŠIĆKI PARTIZANI U PRVOM UDARNOM HERCEGOVAČKO-CRNOGORSKOM BATALJONU

U jesen 1941. godine teritorija celokupnog nikšićkog sreza, izuzev grada Nikšića, bila je slobodna. Okupatorski garnizon u Nikšiću bio je potpuno blokiran, odsečen i izolovan od ostalih garnizona. Nikšićki partizanski odred u to vreme je ubrzano vršio mobilizaciju novih snaga i formirao nove partizanske čete i bataljone. Tri bataljona (od osam koliko ih je tada imao) na čelu sa komandantom odreda, bila su u novembru i decembru 1941. godine sa hercegovačkim partizanima angažovana u borbama sa okupatorom u jugoistočnoj Hercegovini (u bilećkom i trebinjskom srezu).

Na sastanku člana Glavnog štaba za BiH Slobodana Principa Selja sa komandantom i komesarom Nikšićkog partizanskog odreda Savom Kovačevićem i Milinkom Đurovićem i predstavnikom Operativnog štaba za Hercegovinu Đokom Puticom, koji je održan krajem 1941. godine u Lastvi, raspravljalo se o dotadašnjim zajedničkim akcijama, o rezultatima, i o potrebi i načinu izvođenja novih akcija. Tom prilikom je, pored ostalog, konstatovano da se ustanak u severnoj Hercegovini sporo razvija, zato što su tamošnje partizanske snage bile nedovoljne i što nisu vodile borbu protiv okupatora, već su svu svoju vojničku delatnost usmerile protiv ustaša. Pošto se okupator nesmetano kretao po severnoj Hercegovini, a uporedo sa tim i četnička organizacija uzimala sve više maha, odlučeno je da se od boraca iz južne Hercegovine (iz bilećkog i trebinjskog sreza) i nikšićkog sreza što pre formira jedan udarni bataljon koji bi se uputio na taj teren. Na osnovu te odluke, sa kojom se saglasio i Glavni štab za Crnu Goru i Boku, 28. januara 1942. godine u selu Baljeima (u blizini Bileće) formiran je Prvi udarni hercegovačko-ernogorski bataljon od 120 boraca iz južne Hercegovine i 55 boraca iz Nikšićkog partizanskog odreda. Već u aprilu ovaj bataljon je imao

300 ljudi. Na dan formiranja štab bataljona su obrazovali: komandant Vlado Šegrt, politički komesar Milija Stanišić, zamenik komandanta Ljubo Kovačević Mizara i zamenik komesara Stevo Kovačević.

Odabiranje ljudstva iz nikšićkog sreza za ovaj bataljon izvršeno je na taj način što je štab Nikšićkog odreda početkom januara 1942. godine naredio štabovima bataljona i komandi Nikšićke (gradske) partizanske čete da u njegov sastav upute po 5—8 boraca, s tim da ovi budu moralno-politički čvrsti i u prethodnim akcijama provereni. Pre odlaska u novu jedinicu, u štabu Nikšićkog partizanskog odreda u Gornjem Polju, odabranim borcima je objašnjen njihov zadatak i uloga u severnoj Hercegovini. Oni su to sa oduševljenjem prihvatiли i sa pesmom krenuli. Bili su ispunjeni ponosom što je baš njima poveren zadatak da sa hercegovačkim partizanima učeštвују u borbama prve udarne partizanske jedinice na teritoriji Hercegovine. Kad su došli u selo Baljke, štab bataljona ih je ravnomerno rasporedio po svim četama, da bi se na taj način brže zbližili i saživeli sa hercegovačkim partizanima. Na dan formiranja bataljona znatan broj ovih boraca postavljen je za starešine, tako da su oni sačinjavali polovinu od celokupnog rukovodećeg kadra bataljona.

Partizani i njihovi simpatizeri u severnoj Hercegovini primili su ovaj bataljon veoma toplo i srdačno. Imponovalo im je da je u njihov kraj došla »regularna« jedinica njihove vojske. Tada se kod njih ponova učvrstila volja za borbu i raslo je poverenje u sopstvene snage. To se najbolje manifestovalo u javljanju mnogih dobrovoljaca u bataljon, kao i u poletnjem i energičnjem radu mesnih starešina na učvršćenju i proširenju partizanskih jedinica.

Posle formiranja Prvi udarni bataljon je dobio zadatku od Operativnog štaba za Hercegovinu da energičnim dejstvom pomogne i ubrza razvoj ustanka u severnoj Hercegovini: da pokrene borbu protiv okupatora i potpomogne brže sređivanje i učvršćenje tamošnjih partizanskih jedinica; da razbije četničku organizaciju i da svojim dejstvom i radom pripremi uslove za napad na snažno ustaško uporište Borač. On je, u skladu sa tim zadatkom, za vreme četvoromesecnog postojanja neprekidno bio u pokretu i borbi i uspešno je izvodio čitav niz krupnih i sitnijih akcija. Po rezultatima i značaju posebno se ističu: borba za likvidaciju štaba majora Todorovića, borba u Brataču, u Kazancima (gatački srez), na Borču, na komunikaciji Nevesinje — Gacko i oslobođenje od četnika glavne hercegovačke partizanske bolnice u Zvijerini.

Za uspešan razvoj ustanka u severnoj Hercegovini trebalo je što pre likvidirati grupu majora Todorovića, koga je Draža Mihailović uputio na ovu teritoriju kao svog ličnog delegata, sa zadatkom da u Hercegovini stvori moćnu četničku organizaciju i da uništi partizanske snage. Posle dolaska Prvog udarnog bataljona major Todorović je vrlo oprezno smestio svoj štab u Kifinom Selu, gde se nalazila manja italijanska posada. Sada je bio oprezniji zato što ga je u januaru 1942. godine jedna četa Nikšićkog partizanskog odreda bila uhvatila u gatačkom srezu, ali su ga četničke snage popa Perišića uspele da oslobole. Međutim, ni ovog puta nije dobro prošao. Naime, jedna ojačana četa Prvog udarnog bataljona je noću 19/20. februara, po dubokom snegu, smelo upala u Kifino Selo, i dok je delom snaga vršila demonstrativni napad na Italijane, glavninom je likvidirala štab majora Todorovića. Udarnu grupu za likvidaciju četničkog štaba sačinjavala je grupa nikšićkih boraca, na čijem se čelu nalazio neustrašivi Slavko Kocka, koji je tom prilikom bačenu četničku bombu podigao sa patosa i vratio je natrag među četnike.

Posle žestoke borbe sa oko 300 Italijana i 200 četnika koji su 27. februara 1942. godine krenuli iz Kifina Sela sa zadatkom da proteraju delove Prvog udarnog bataljona i jedne mesne partizanske čete iz Bratača (koje je do tada smatrano četničkom »tvrdavom«), neprijatelj je odbačen i ponovo protezan u Kifino Selo. Iako je naš bataljon ovom prilikom bio iznešen, ipak su Italijani imali oko 40 mrtvih i ranjenih. Ova prva borba protiv okupatora u ovom kraju bila je od velikog značaja, jer se narod toga dana prvi put stvarno uverio da su se četnici udružili sa okupatorom i da su partizani toliko jaki da ih i jedne i druge mogu uspešno tući.

Krajem marta bataljon je dobio zadatak da se prebaci u gatački srez i da sa ostalim jedinicama likvidira »slobodnu teritoriju« popa Perišića, koju su ranije bezuspešno napadale snage Pivskog bataljona (Durmitorski odred) i jedna četa nikšićkih partizana sa Gatačkim bataljonom. U ponovnom napadu početkom aprila Prvi udarni bataljon je, pod rukovodstvom komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu Petra Drapšina, napao u toku noći centar »tvrdave« pravcem Samobor — Goreva i skršio otpor glavnih četničkih snaga. Iz zaplenjene prepiske četničkih starešina videlo se da su dolazak i pojava Prvog udarnog bataljona na teren gatačkog sreza uneli pometnju i demoralizaciju u četničke jedinice.

U napadu na Borač 17. aprila 1942. godine bataljon je u sastavu istočnog sektora¹ napadao pravcem Pogana glava — s. Šipovica. On je snažnim udarom brzo uspeo da zauzme Šipovicu, a zatim je inicijativno sadejstvovao snagama koje su napadale selo Igri, ali je u ovoj borbi imao nenaknadiv gubitak: pогинуо је komandir Prve čete Blagoje Đurđevac.

Prvi udarni bataljon je izvojevao najveću pobedu 25. aprila 1942. godine na komunikaciji Nevesinje — Gacko, u blizini Fojnice. Toga dana razbio je italijansku kolonu jačine oko jednog puka, koja se probijala iz Nevesinja ka Gacku. Tom prilikom ubijeno je 60 i zarobljeno 50 vojnika; zaplenjeno je 60 konjskih tovara municije i opreme.

Kad su četnici 29. i 30. maja u Zvijerini zarobili glavnu partizansku bolnicu u Hercegovini, bataljon se odlepio od neprijatelja na frontu u Nevesinjskom polju i usiljenim maršem stigao u južnu Hercegovinu, gde je sa 4. bataljonom Prve proleterske brigade razbio četnike i oslobođio bolnicu.

U ovim i mnogim drugim krupnijim i sitnjim četvoromesečnim borbama i akcijama rasla je snaga i borbena vrednost Prvog udarnog hercegovačko-crnogorskog bataljona. On je brzo izrastao u snažnu, dobro naoružanu mobilnu jedinicu, sa razvijenim ofanzivnim duhom i sa visokim borbenim moralom. Odlučno je izvršavao postavljene zadatke i u to vreme je predstavljaо najjaču vojničku snagu među mnogobrojnim hercegovačkim partizanskim jedinicama. Velika zasluga za to svakako pripada borcima i rukovodiocima Nikšićkog partizanskog odreda, koji su svojom odanošću, hrabrošću, disciplinom, skromnošću i drugarskim odnosom prema hercegovačkim partizanima doprineli da se izgradi jedinica tako visoke vrednosti.

Među njima su se posebno i najviše isticali sledeći pali drugovi:

Blagoje Đurđevac, seljak iz Lukova, član KPJ od 1941. godine, komandir čete od dana formiranja bataljona. Pогинуо као komandir čete na Borču 17. aprila 1942. godine.

Dordžije Premović, radnik iz Nikšića, ponovo primljen u KPJ aprila 1942. godine — vodnik. Pогинуо у Petoj crnogorskoj brigadi као zamenik komandanta bataljona u napadu na Planu marta 1943. godine. Proglašen за narodnog heroja.

Veljko Todorović, seljak iz Oraha, član KPJ od aprila 1942. godine — puškomitraljezac. Bio je jedan od najhrabrijih puškomitralje-

¹ Tada su u štabu bataljona bili komandant Ljubo Kovačević Mizar, politički komesar Stevo Kovačević, zamenik komandanta Nikola Ljubibratić, zamenik komesara Marko Baletić (narodni heroj, u bataljon došao neposredno pred napad na Borač. Pre toga bio komesar čete Nikšićkog partizanskog odreda koja je dejstvovala u gatačkom srezu).

zaca u bataljonu. Poginuo kao komandir čete u Petoj crnogorskoj brigadi 1944. kod Andrijevice. Proglašen za narodnog heroja.

Slavko Kocka, radnik iz Nikšića skojevac, a od aprila 1942. godine član KPJ. Sa Stevom Kovačevićem najviše se istakao u likvidaciji štaba majora Todorovića. Poginuo na Borču 17. aprila 1942.

Ljubo Kovačević Turo, radnik iz Nikšića, član KPJ od 1941. godine — vodnik. Poginuo 1944. godine u borbama oko Bijelog Polja kao komandir čete u Petoj crnogorskoj brigadi.

Petar Kostić, seljak iz Župe, član KPJ od marta 1942. godine — zamjenik komandira čete. Poginuo u napadu na Prozor 1942. godine kao komandir čete u Petoj crnogorskoj brigadi.

Andrija Kovačević, đak iz Nikšića, skojevac, član KPJ od marta 1942. godine — sekretar skojevske organizacije. Poginuo jula 1942. godine u selu Zabrdju u Petoj crnogorskoj brigadi.

Živko Vukićević, seljak iz Gornjeg Polja, član KPJ od aprila 1942. godine — vodnik i komandir čete. Poginuo u selu Zvijerini krajem maja 1942. godine u borbi za oslobođenje glavne hercegovačke partizanske bolnice.

Jefto Radulović, seljak iz Broćanca, član KPJ od marta 1942. godine — vodnik. Naročito se istakao u najznačajnijoj borbi bataljona protiv okupatora na komunikaciji Nevesinje — Gacko gde je izgubio oko. Poginuo u bici na Neretvi 1943. godine na intendantskoj dužnosti.

Dušan Perović, radnik iz Nikšića, kandidat za člana KPJ — desetar. Poginuo 27. februara 1942. godine.

Božo Krivokapić Cuca, radnik iz Nikšića — vodnik. Poginuo maja 1942. godine u borbi za oslobođenje glavne hercegovačke partizanske bolnice u selu Zvijerini.

Najrečitija potvrda i priznanje uloge koju su odigrali borci i rukovodioci iz Nikšićkog partizanskog odreda u sastavu Prvog udarnog hercegovačko-crnogorskog bataljona ogleda se u tome što je za četiri meseca postojanja bataljona polovina njih primljena za članove KPJ. Posle povlačenja naših snaga iz Hercegovine, kada je bataljon rasformiran, oni su nastavili borbu za oslobođenje zemlje u redovima Pete crnogorske brigade.

Milija STANIŠIĆ

GOVORI RADIO-OŠVOBODILNA FRONTA

»Govori Radio-Osvobodilna Fronta! Govori Osvobodilna fronta slovenačkog naroda! Slovenci, slušajte naše emisije...«

Tri puta nedeljno, od novembra 1941, do aprila 1942, tim rečima se javljao »Kričač«.

Rado se sećam tih dana. Bili su puni planova, snalažljivosti, nemira, hrabrosti i zadovoljstva zbog uspešno obavljenih zadataka. Nismo znali za strah i umor. Možda je to bila mladost, a možda vera u pravednost i pobedu naše borbe, koja nas je hrabrla i ispunjavala uverenjem — da će se sve srećno svršiti. Nije bilo lepših trenutaka od onih, kada smo posle završene emisije žurili kućama, ispunjeni pobedonosnim osećanjem.

Ne sećam se više detalja. Vreme je pokrilo mnoge radosne i tužne događaje koje smo doživljavali u svom radu. Neki su ipak ostali sveži u toku ovih proteklih godina. Među njima i jedna emisija polovinom marta 1942. godine.

Tog dana bili smo u potkovlju kod porodice Šemrl u Šiški. Došli smo u toku popodneva da bi do mraka sve pripremili, jer nismo smeli da palimo električno osvetljenje. Milan Osredkar je montirao antenu, a ja sam postavljala i povezivala pojedine delove aparata. Drago Hartner se borio sa spletom žica, probao je napon i nešto gundao jer mu nije sve polazilo za rukom onako kako je to on htio.

Kada su sve pripreme bile završene nastao je mrak, a do početka emisije bilo je još sat i po vremena. Posedali smo na tavanske grede i tiho razgovarali. Razmišljali smo gde ćemo sutra odneti »Kričača«, za iduću emisiju, pogađajući gde će biti najsigurnije zbog blokade.

Nakon izvesnog vremena u »studio« je ušao i spiker Milan. Taj naš »studio« bio je običan drveni sanduk s poklopcom i dva manja unutrašnja sandučeta od kojih je jedno služilo

kao stočić za mikrofon, a drugo kao stoličica za spikera. Gledao je program emisije. Pošto je u programu bio i dijalog u kome bih ja preuzeila jednu ulogu, pozvao me je da tekst prethodno zajednički pročitamo. Tako sam ušla u »studio«, koji se, naravno, više nije mogao zatvoriti, jer nije bio rađen za dvoje. Rukom sam zatvarala poklopac koliko se moglo i proba je počela pod svetlošću baterijske lampe. Nisam još pročitala svoju ulogu do kraja, a u potkrovљe je utrčao Miloš Brelih s vešću da nas lovi veliki broj automobila sa aparatima za traženje stanice. Automobili su već otišli u sve krajeve grada. Italijani su bili uvereni da će nas te večeri sigurno uhvatiti.

Šta sada? Napustiti emisiju ili rizikovati? Milan je pogledao na sat. Bilo je još nekoliko minuta do početka emisije. Za trenutak je bacio upitni pogled na mene i Dragu, a zatim je brzo odlučio:

— Ipak ćemo raditi, samo ćemo malo skratiti emisiju. Da li je obaveštajac već došao? — upitao je Miloša.

— Da, video sam ga pred kućom.

— Dobro, nastavio je Milan. Jelka će paziti na njegove znake, a ti posebno upozori na opasnost.

Miloš Brelih nam je stegnuo ruku i brzo izašao. Bacili smo se svaki na svoj posao. Drago je uključio predajnik, a ja sam u brzini stavila dva sanduka jedan iznad drugog, popela se na njih i skinula dva crepa da bih kroz rupu posmatrala ulicu. Milan se zatvorio u »studio« i počeo da govori: »Govori Radio-Osvobodilna fronta! Govori Osvobodilna fronta slovenačkog naroda!«

Tada sam se popela na prste i oslušnula. Sasvim blizu čuo se rad automobilskog motora. Automobil je polako skrenuo u ulicu i stao. Nisam ga videla, ali sam smatrala da mora biti u neposrednoj blizini, verovatno iza ugla susedne zgrade. Pogledala sam na ulicu. U ruci našeg obaveštajca brzo je zatreperila zelena svetlost — znak opasnosti. U mojim grudima je istom brzinom kucalo srce dok sam netremice zurila u tamu i slušala. Automobil je pošao, malo zaokružio, a onda opet zastao. Prišao je bliže. Obaveštajac je dao znak crvenom svetlošću — znak neposredne opasnosti. U meni su se zaoštrila sva čula. Morala bih obavestiti Milana da prestane sa emisijom, ali se na to nisam mogla odlučiti. Kada bi usred emisije prestali sa programom većina slušalaca bi pomislila da su nas uhvatili. Proširile bi se najrazličitije vesti, bilo bi mnogo nepotrebnog straha. Trebalo je, pre svega, Italijanima pokazati da se ne plašimo. »Neće nas uhvatiti!« — tvrdoglavu sam govorila. Buljila sam u tamu i ušima hvatala i najmanji šum.

Za trenutak me uznemiri misao: »Ako nam se ipak nešto desi ja će biti kriva što nisam Milana upozorila!« Klimnula sam glavom, odbacila ove misli i s nekom dečjom trdoglavosću poverovala u sreću i bila uverena da nas nikad neće uhvatiti. Glava mi je bila vrela, a žile na slepoočnicama su tukle kao lude. Popela sam se još više i gotovo visila na ivici otvora. Polako, beskonačno polako prolazili su minuti. Dole na ulici bilo je mirno, nikakvog šuma ili znaka. »Još malo, samo malo«, ponavljalala sam u sebi, »pa će još jedna emisija srećno proći!«

Najzad sam čula da je Milan izašao iz »studija«. »Brzo sve raspremите!« šapnula sam, »a ja će još malo pripaziti. Auto je dole iza ugla«. Za nekoliko minuta Milan i Drago su demontirali »Kričača« i stavili aparaturu u tri akten-tašne. Tašne su zavukli iza greda, jer nismo imali neko posebno skrovište.

»A sada požurimo dok nisu zatvorili ulicu«, rekao je Drago. Otišli smo pojedinačno — zbog obazrivosti nikad nismo išli zajedno — i veselo se uputili svaki svojoj kući. Usput smo videli kamione pune vojske i automobile sa aparatima za traženje, koji su nas još jedanput bezuspešno »lovili«. Pobedonosnim pogledom i smehom pratili smo njihova bezglava kretanja, a oni su ljutito rasterivali građane koji su se kasno vraćali svojim kućama.

Idućeg dana našla sam se s Milanom da bismo se dogovorili gde da prenesemo »Kričača«. On je još uvek bio rastavljen na tri dela. Ja sam prenosila mikrofon i predajnik, Milan modulator i kablove, a Drago usmerivač. Milan je rekao da su Šišku još u toku noći blokirali i pretražili. Još uvek je pod stražom. Granica blokade ide neposredno uz kuću u kojoj smo prethodne večeri vršili emitovanje, ali s obzirom da je ulaz u kuću iz sporedne ulice, možda bi se moglo u nju ući. Postavljalo se samo pitanje da li ćemo aparat moći da prenesemo. Bili smo u velikoj nedoumici. Šta da činimo? Da li da ostavimo aparaturu, ili da pokušamo da je prenesemo po red straže? Milan i Drago kao muškarci nisu dolazili u obzir za prenošenje. Predlagala sam da odem sama i odnesem sve tri tašne odjedanput, da bi »Kričač« bio što pre na bezbednom mestu. Istovremeno bih skinula brigu s vrata vlasniku kuće koji nam je stavio potkrovje na raspolaganje. Milan se malo mislio, a onda je pristao na moj predlog jer drugog rešenja nije bilo. Reskirati! Na ovo smo već navikli, jer nam je najčešće polazilo za rukom.

Dogovorili smo se gde će preneti aparaturu i svako je otišao na svoju stranu.

Kupila sam nešto krompira i luka za kamuflažu, unapred se radujući kako će Italijanima ispred nosa odneti toliko traženog »Kričača«.

Vlasnika sam našla u bašti. Bio je bled i neispavan. Celo noć je slušao buku automobila i vikanje fašista, plašeći se pri pomisli da će ući u njegovu kuću i naći predajnik. Odahnuo je kada sam rekla da će sve to odmah izneti iz kuće. Ušli smo u podrum gde je on odneo aparaturu, sve smo lepo zavili u hartiju i stavili u dve mreže, u koje sam rasporedila luk i krompir. Teret je bio prilično težak ali nije izgledao sumnjiv. Obazrivo sam pogledala kroz otškrinuta vrata na ulicu, a zatim napravila bezbrižan izraz lica i prošla pored straža u pravcu glavne ulice. Pored mene je prošao EIAR-ov automobil, onaj koji je prvi počeo da traži »Kričača« i koji ga je i prethodne noći bezuspešno tražio. Lice se samo razvuklo u osmeh: »Opet smo srećno sačuvali glave!«

Išla sam dalje vedra srca i s mnogo planova za iduće dane. Jer, sutra ili prekosutra — sve će se ovo ponoviti. Kamioni puni do zuba naoružanih vojnika, automobili s aparatima za traženje naše stanice i troje hrabrih ljudi koji i pored blokada i straža bezbedno prenose »Kričača«, da bi uveče hiljade i desetine hiljada građana pored prijemnika slušalo naše emisije, kojima smo im ulivali hrabrost, pozivajući ih na još veći otpor protiv okupatora.

Vida LASIĆ JELKA

KAKO SE PRIPREMAO ATENTAT NA PAVELIĆA

Grupa radnika počela je aprila 1941. godine da oblaže pločama providnu ogradu jedne lepe, moderne vile skrivene starim drvećem koje je ostalo od nekadašnje Tuškanske šume. U neposrednoj blizini te vile nije bilo drugih zgrada i zbog toga je izgledala kao stvorena za neku naročitu namenu. Jedino joj je smetalo srednjoškolsko sportsko igralište. Ali, bilo je naređeno da se ono zatvori i pretvori u sastavni deo parka stanara buduće vile. Inače, kuću su ustaše otkupile od Vajs. A Vajs, iako Jevrejin, imao je sreću da uživa imunitet kao počasni konzul jedne južnoameričke države, koja još nije bila stupila u rat protiv sila Osovine.

Tako kupljenu kuću blokirala je jednog dana »Poglavnika tjelesna bojna«. Bio je blokiran i park i deo Tuškanca, a u obližnje ulice izbačeni su agenti čiji je zadatak bio da motre i legitimišu sva lica koja prolaze ulicom i stazama Tuškanca. U ovaj deo grada i onako nije se moglo bez specijalne propusnice. Jako obezbeđenje postavljeno je i u Gornjem Gradu i na putu do njega.

Pavelić je dobro znao da se mora osigurati. Za njega se odmah počela interesovati partijska organizacija i ubrzo je postavila zadatak: stvoriti uslove da se na Pavelića kad-tad izvrši atentat.

Početkom jula 1941. Nikola¹ me pozvao na sastanak. Poručio je da dođe Mali vrtlar — kako su me zvali drugovi

¹ Nikola Šakić je bio član Mesnog komiteta KPH Zagreba, a član Partije od pre rata. Hapšen je i za vreme stare Jugoslavije i proteran iz Zagreba na tri godine. Međutim, ostao je u Zagrebu ilegalno. U ilegalstvu je dočekao i okupaciju. U septembru 1941. prepoznali su ga na ulici agenti policije, dali se u poteru za njim, ranili ga i tako ranjenog uhvatili. Jedine reči koje je rekao u toku istrage bile su: »Vi nemate sredstava da od mene iznudite istinu«. Pošto su ga poznavali kao sta-

u partijskoj organizaciji. Postavio mi je zadatak da preduzmem sve kako bih se ubacio na rad u Pavelićevu vilu.

— Tamo će se podizati park, na mestu gde je sad srednjoškolsko igralište, a obnoviće se i stari park uz vilu. Ti si vrtlarski tehničar i nastoj da preuzmeš taj posao, da dobiješ specijalnu propusnicu za ulaz u poglavnikov stan.

Na kraju mi je napomenuo:

— Gledaj da se tamo stalno zaposliš. Nisi kompromitovan, što je naročito dobro. Potrudićemo se i da se učlanиш u Kvaternikovu gardu, kako bi imao legitimaciju više.

Primio sam zadatak i razmišljao. Bilo mi je jasno da je to veoma ozbiljna stvar; bio sam srećan zbog poverenja Partije, ali me je i strah obuzimao. Da li ću uspeti da zauzmem to mesto, da se uvučem u tu tvrđavu?

Učlanio sam se u Kvaternikovu gardu, ali tako da niko, sem mog šefa i Nikole, o tome ništa nije znao. Ta konspiracija bila je potrebna da ne bih zbunio radnike koje sam vodio u demonstracije i sakupljaо pomoć za Partiju, jer im ne bih smeо objasniti prave razloge za svoj ulazak u tu »gardu«.

U svojoj kancelariji najmarljivije sam radio na planovima za parkove. Često sam se i bez naročitog razloga savetovao sa šefom, iznosio mu neke predloge i ideje kako bih mu se što više približio i stekao njegovo poverenje. Tako sam već krajem maja, sa grupom radnika među kojima su bila i četiri člana Partije, ušao u taj zatvoreni osinjak. Radnici su pozvani i pretresani, a ja sam dobio specijalnu propusnicu. Mogao sam ulaziti i izlaziti kad sam htio, bez pretresa i sasvim sigurno.

Tada sam počeo da proučavam vilu i njenu okolinu i da pamtim sve što mi se činilo važno: koliko ima stražarskih mesta, ustaša, kakvo je njihovo oružje, položaj zgrade, visina prozora, način života »Poglavnika« i njegove porodice. Istovremeno, trudio sam se da steknem poverenje tog odvratnog sveta u žutozelenkastim uniformama.

Pavelićeva žena Kata volela je da se meša u uređenje parka, pa je sa mnom češće o tome razgovarala. Katkad bi me posle razgovora pozvala u kuću i počastila slatkisima, a svakih nedelju dana davala mi je kao nagradu 3—4000 kuna. To je tada bila prilična suma, jer mi je mesečna plata iznosila 1300 kuna. Sav taj novac davao sam preko Nikole za Partiju

rog komunistu, agenti i islednici nisu više insistirali na odavanju partijskih tajni. Streljali su ga 12. septembra u šumi Rakovom potoku. Proglašen je za narodnog heroja.

i drugovi u organizaciji šalili su se na račun nagrade, govorći kako i »Pavelić daje pristojan prilog«. Nikola mi više nije davao nikakve druge zadatke, osim onog stavnog: »Održati to mesto po svaku cenu!«

Jednom je Pavelić prošetao još nedovršenim stazama parka i razgovarao sa mnom. Predlagao sam mu kako da se uredi park, ali ga to nije mnogo interesovalo... Njega su, očevidno, morile druge brige...

U to vreme hitlerovska Nemačka ulazi u rat protiv Sovjetskog Saveza. U Hrvatsku je trebalo da dođe Italijan za kralja. Za ovaj događaj ustaše su vršile »dostojne« pripreme: po selima i u crkvama na Kordunu i Baniji poklano je nekoliko stotina srpskih žena, dece i staraca; Jevreji su strpani u logore; punili su se lički ponori nedužnim žrtvama; nizala se masovna streљanja taoca; svuda je tekla krv.

Pratio sam te događaje preko ilegalnih biltena i razmišljao o svom planu i zadatku. Naređenja nema, ali uslove treba stvoriti...

Krajem juna »milostiva«, poglavnikova žena, pozvala me je na duži razgovor. Kroz desetak dana ovde će biti priređena večera za ministre NDH i neke strane predstavnike — počela je Pavelićeva žena. — Doći će nemački poslanik Zigmund Kaše, jedan italijanski general i slovački i bugarski predstavnici. Napomenula mi je da se to još drži u tajnosti, ali da bi ona htela da večera uspe, pa od mene traži savet kako da se dekorise trpezarija.

Odmah mi je palo na um da bi to bila divna prilika da se sve te »ugledne« ličnosti odjednom pobiju. Samo, kako to sprovesti u delo? Setio sam se paklene mašine. Ali gde bih je stavio? I dok je »milostiva« Kata bogzna po koji put prebirala po sali, ja sam u svojim mislima tražio mogućnost za ostvarenje svog plana. I izabrao sam: u dvoranu treba uneti ogromne palme u čije se sanduke može staviti veća količina eksploziva. Pitanje je samo kako da se one unesu, a da ne izazovu sumnju, jer se dekoracija može dobro izvršiti i sa manjim ukrasnim predmetima.

Tada sam rešio da pribegnem malog lukavstvu i ovako počeo objašnjavati »milostivoj« svoju zamisao o dekoraciji sale:

— Bilo bi vrlo lepo, a i simbolično na takvoj večeri, kada su tu već strani predstavnici, da salu dekorisemo palmama. Mi smo zemlja koja ima lepo more, pa je zgodna prilika da to ovim i simbolično pokažemo...

Dok sam to govorio posmatrao sam je trudeći se da joj na licu pročitam i najmanji znak nepoverenja. Međutim, ona se nasmejala mom »diplomatskom talentu« i rekla da je to odličan predlog. To me je ohrabrilo, pa sam nastavio:

— Stavili bismo tri takve palme; najveću na sredinu sale i ona bi svojim lišćem natkrilila sto. »U tu palmu«, mislio sam u sebi, »staviću paklenu mašinu!«

Da ne bih previše otezao razgovor iz bojazni da »mилостивој« nešto ne postane sumnjivo, čim sam dobio njenu saglasnost za svoj predlog prešao sam na razgovor o drugim dekoracijama. Poglavnika žena mi je tad rekla kad sve treba da bude gotovo i otkrila čas kad je večera zakazana. Dekoracija mora biti završena do 10 pre podne, jer onda dolaze na red čistači, za njima konobari itd. A večera će početi u 20 časova.

Sad sam tek počeo da kujem podroban plan. Noć pred dekoraciju je idealna za stavljanje paklene mašine, tim pre što sam stanovao pokraj jedne staklene bašte u kojoj su se nalazile palme.

Kad sam izišao iz poglavnikove vile počeo sam da razmišjam o detaljima. Voz za Split polazi oko podne. Moraću da izvadim policijsku dozvolu za putovanje. Drugovi će mi odrediti dokle treba da idem, gde da sidem, gde da se javim na oslobođenoj teritoriji i kome, gde ću dobiti paklenu mašinu... Ona mora da eksplodira tačno u 21 čas uveče, jer će tada sigurno biti svi za stolom, pri večeri. Dotle mogu biti daleko od Zagreba, a proći će verovatno nekoliko sati dok se ustaše snađu i utvrde koga treba da progone...

Ostalo je samo da se odmah povežem s drugovima da bi se rešilo najvažnije pitanje: kako na vreme nabaviti paklenu mašinu.

Postao sam nestrpljiv. Otići, što pre otici i naći Nikolu. On mora da sazna sve, da prihvati plan, odobri ga, nabavi paklenu mašinu za ovih desetak dana koliko još ostaje.

Iz poglavnikovog stana odjurio sam spuštajući se niz Tuškanac, razmišljajući gde bih sada mogao da nađem Nikolu. On je ilegalac i ko zna gde stanuje. U mislima sam prebirao sve stanove drugova u kojima sam ga ponekad viđao. Imao sam sa njim ugovoren sastanak za prekosutra, ali vreme je previše skupo da bi se tek tako gubila dva dana. Obišao sam nekoliko stanova. Nikole nije bilo. Najzad, u Škrljčevoj ulici, našao sam ga kod Šmita. Izašli smo na ulicu. Nikola se zagradio za plan i rekao mi da će me na vreme obavestiti. Dogovoren sastanak za prekosutra otpada.

Dani su brzo prolazili. Već sam nabavio i policijsku pro-pusnicu za Split, gde bih uzeo paklenu mašinu, pod izgovorom da treba da odem po neko specijalno bilje za poglavnikov park. Bio sam sve nestrpljiviji. Nikola se nije javljaо.

Bojao sam se da mu se nešto nije dogodilo i da bi zato izvršenje akcije bilo dovedeno u pitanje. Već sam izabrao i palme za »dekoraciju« i u sanduku najveće iskopao duboku rupu za eksploziv... A Nikole nema i nema. Opet sam krenuo da ga tražim, ali ovog puta bez uspeha.

Iznenada, dva dana pred svečanu večeru, Nikola me je telefonom pozvao na sastanak. Kao veter odjurio sam na ugovorenou mesto, pun nade.

Susret je ispoao nekako čudan. Nikola je bio hladan i ozbiljan. Nismo se čestito ni pozdravili, a on je već počeo da objašnjava:

— Druže, stvar sa tvojim planom otpada. To nisu naši metodi u borbi sa neprijateljem!... To je individualni teror, a samo avanturistička omladina može biti spremna na terorističke akcije!

Ja sam crveneo, uzdržavao se izvesno vreme, a onda iz mene provali ljutnja. Prvi put sam pobijao mišljenje starijeg druga. Nekako instiktivno nisam se mogao složiti sa Nikolinim obrazloženjem. Setio sam se i poslednjeg sastanka komiteta na kome je, između ostalih zadataka, bio postavljen i ovaj: »Ubijati ustaše, njihove agente i izdajnike naroda uvek i na svakom mestu!«

Ljutito sam odgovorio Nikoli:

— Ne slažem se sa objašnjenjem, jer su na sastanku kome si i ti prisustvovao, atentati na ustaše bili postavljeni kao zadatak.

Nikola je najpre čutao, a onda je tihim glasom počeo da govori o razlozima zbog kojih se akcija odlaže. Objasnjavao mi je kako, bez obzira na dosadašnja krvoproljeća, Pavelić nije još dovoljno poznat kao zločinac u očima hrvatskog naroda, a posle te akcije NDH bi ostala i bez vlade. Bile bi pogodene još četiri države. Pokazalo bi se da su ustaše nesposobne i Nemci bi preuzeli čitavu vlast. Postreljali bi deset hiljada talaca i nastao bi još strašniji teror. U narodu bi se onda govorilo: »Da je Ante ostao živ, bilo bi sve bolje«. To bi bilo loše.

Razočaran zbog odlaganja akcije, rastao sam se od Nikole noseći u sebi iskru sumnje u tačnost njegovih razloga.

Prošle su odonda dve godine i mnogo šta se dogodilo za to vreme. Nikola je pao u ruke policiji. Streljali su ga bez

istrage i bez suda. Pali su i mnogi drugi. Neki su oterani u logore, drugi na robiju. Ipak, najveći deo zagrebačkih komunista otišao je u partizane.

Jednoga dana ustaše su uhvatile i mene...

Stigao sam posle mnogo muka i tegoba na robiju u Lepoglavu — što je bilo pravo olakšanje posle »istrage« i »suđenja«. I tek posle oslobođenja te zloglasne tamnice, 14. jula 1943, saznao sam prave razloge za odlaganje atentata na Pavelića.

Čim sam sa ostalim oslobođenim komunistima stigao na slobodnu teritoriju potražio sam nekoga iz zagrebačke partijske organizacije ko bi mi to mogao objasniti. Jer, iskreno rečeno, Nikoline reči nisu mi bile uverljive, a ni način na koji mi je čitav slučaj tumačio.

U Moslavini sam najzad našao Marka Belinića, člana CK Hrvatske, koji je bio na sastanku MK Zagreba kada je na dnevnom redu bio atentat na Pavelića.

— Da, znali smo, znao je za tu akciju i pokojni Rade Končar — rekao mi je — ali je rok za nabavku paklene mašine bio suviše kratak — a drugim sredstvima atentat se nije mogao da izvrši. Objašnjenje koje smo ti tada dali bilo je izmišljeno, jer ti istina ne bi mnogo koristila...

Dragutin LENARD

ČAPLJINSKO LJETO 1941.

Ljeto 1941. definitivno je razotkrilo svu trulost političkih i društveno-ekonomskih prilika koja se u Čapljinu godinama taložila. Tu su, u nacionalno šarolikoj provincijskoj sredini, bez ikakve industrije, glavnu riječ vodili eksponenti JNS, HSS, JRZ, JMO i drugih nacionalističkih građanskih partija, kao i kler. Od 24. juna do prvih dana avgusta trajali su ustaški pokolji Srba. Prva ubistva izvršena su u ostacima rimske tvrđave Mogorilo, a leševi bačeni u Neretvu. Krajem juna ubijeno je u Gabeli 125 osoba, u Dračevu 25, Klepcima 45, Rečici 52, Tasovčićima 58 itd. — ukupno preko 600 osoba. Ustaše su mučile svoje žrtve u duhanskoj stanici u Domonovićima, silosu na Modriču i podrumima na Pileti, a zatim ih, pretučene i vezane, prevozile kamionima do kraške jame u Bivoljem Brdu, na Neretvu kod Čapljine i Opuzena i tu ubijale.

Poslije prvih pokolja don Ilija Tomas, fra Tugomir Soldo i drugi pozivali su srpsko stanovništvo da pređe na katoličku vjeru, obećavali onima koji to učine mir i sigurnost, a zatvorenim puštanjem na slobodu. Prisilno prekrštavanje izvjesnog broja žena i ljudi — izbezumljenih od straha — iz Čapljine, Klepacu, Višića i Dračeva izvršeno je u julu. Prekršteni su prisustvovali misama, izvršavali »savjesno« sve obaveze vjernika u nadi da će spasti živote — svoje i svoje djece. Međutim, početkom avgusta ustaše su izvršile nove pokolje. Prekršteni su bili među prvim žrtvama. Ustaše su ubile u Klepcima 234 osobe, iz Tasovčića 116 a iz Pribilovaca 637. Samo iz nekoliko porodica Brstina ustaše su ubile 20 osoba. U Pribilovcima je potpuno istrijebljeno 36 porodica, a spasilo se, pored 149 muškaraca, samo 8 djece i 3 žene koji su se krili po pećinama i u trsci Hutova blata. Računa se da je ukupno ubijeno i bačeno u Neretvu i jame u Mogorilu, Opuzenu, Dračevu, Pribilovci-

ma, Bivoljem Brdu i Šurmancima do 1500 osoba, većinom žena, djece i staraca.¹ U Šurmancima je ubijena i veća grupa sarađevskih Jevreja.

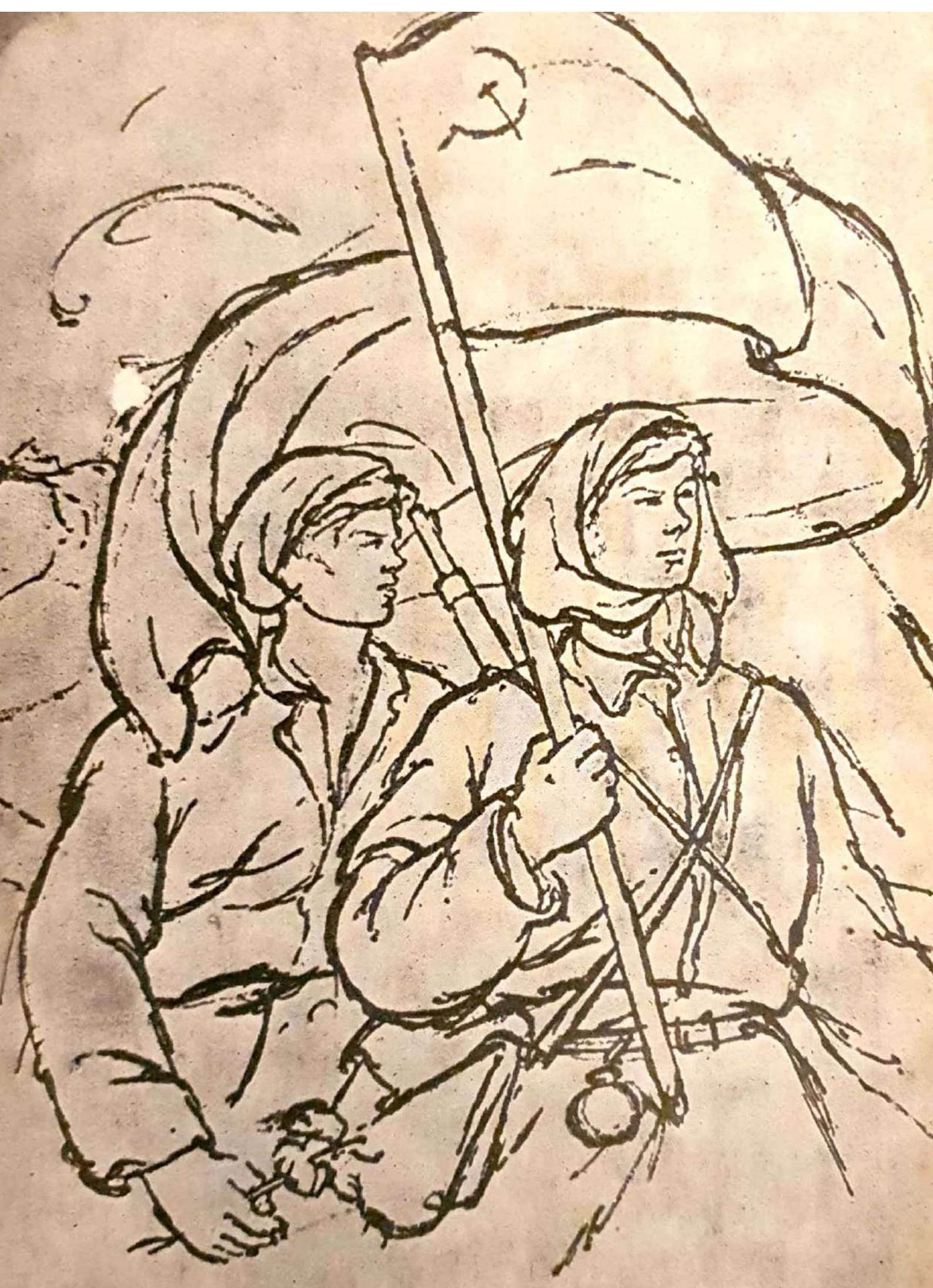
Oslanjajući se na okupatorske snage, u Čapljinu se nešto ranije formirala ustaška politička i vojna organizacija. Mnogi istaknuti mačekovci poslušali su šefa svoje stranke koji je već 10. aprila pozvao svoje pristalice na lojalnost ustaškim vlastima, priključili se ustašama, postali visoki ustaški funkcioneri i organizatori ili direktni učesnici u pokoljima, stavili svoju organizaciju u službu nove vlasti, u stvari formirali tu vlast u zajednici sa nekolicinom predratnih frankova.² Još u prvim danima aprilskog rata neki funkcioneri HSS-a klerikalnim elementima i formacije Seljačke zaštite učestvovali su u razbijanju i razoružavanju glavnine 85. pješadijskog puka i jednog artiljerijskog diviziona koji su se raspadali,² prekinuli željezničku prugu kod Dretelja i telefonske linije, 14. aprila vodili borbu sa jedinicama jugoslovenske vojske čiji su dijelovi intervenisali mlako i neefikasno, i 17. aprila dočekali ulazak italijanskih trupa držeći faktički vlast u gradu. Mačekova Seljačka zaštita na čelu sa većinom mjesnih funkcionera HSS, među kojima je bilo i članova ustaške organizacije i nekim popovima, bila je nosilac ovih akcija. Tako se u Čapljinu ostvarila ranije formulisana uloga i zadaci Mačekovih poluvojnih formacija: »Zaštita ima pravu zadaću da rastjera jugoslovensku vojsku u momentu kada to bude zgodno...«³.

Opunomoćenici Glavnog ustaškog stana bili su najbogatiji ljudi: dr Pavao Canki, advokat i posjednik, od 1922. do

¹ Kotarski predstojnik iz Čapljine u izvještaju prepostavljenim 1943. godine navodi: »Na 21. lipnja 1941. odpočeo je tadašnji logornik Franjo Vego sa kupljenjem i ubijanjem srbskog pučanstva po selima i Čapljinu... Za vrijeme ovog čišćenja poubijano je (bačeno u jame i rijeke) oko 1.600 osoba... Prilikom ovog rada bilo je pljačke i ucjenjivanja, kao i pristrasnosti. Novac, zlatninu i dragocjene predmete, kao i pokretni materijal dizan je od Srba i pohranjivan u ustački logor a da račun o tome nije nikom polagan.« (Arhiv VII reg. br. 1/6—1 K 202).

² Komandant puka potpukovnik Dragutin Ivanišević i veća grupa oficira svojim kapitulantskim držanjem dopustili su i direktno podsticali raspadanje jedinica. Puk nije ni posjeo položaje prema zadatku (zatvaranje neretvanskog pravca) niti je komanda puka poduzela bilo što ozbiljnije da sredi jedinice i interveniše protiv naoružanih klerofaističkih i drugih izdajničkih grupa i pojedinaca. Jedino se 2. bataljon pod komandom majora Rudolfa Primorca održao, i pored osipanja, kao kompaktna jedinica i probio 11. aprila preko Nevesinja u Mostar gdje je nekoliko dana sa još nekim dijelovima vodio borbe s petokolonaškim elementima — i to inicijativno, jer se komanda armije na čelu sa generalom Milojkom Jankovićem držala sasvim pasivno, odbijala da se angažuje protiv klerofašista i čak pregovarala s njima.

³ Izjava Vlatka Mačeka 1939. godine, poslije ostvarenog sporazuma s Cvjetkovićem (»Borba«, 15. februara 1961. godine).

Pivo Karamatijević: KRAJIŠKINJE (crtež)

1934. god. funkcijonjer jugoslovenskog Sokola, do 1940. funkcijonjer HSS, a u 1940. god. postaje »ustaški stožernik za Hercegovinu«,⁴ Pero Jukić, trgovac i kućevlasnik u Zagrebu, Sarajevu i Čapljini, do 1931. godine policijski agent u Sarajevu; trgovci Janko i Dane Vego, župnik Ilija Tomas i drugi. Za logornika je dekretom Andrije Artukovića postavljen Franjo Vego, koji je uz pomoć svojih pobočnika Ahmeta Kapetanovića, Andrije Buljana, Emila Storelija, Ešrefa Zahrića i drugih radio na reorganizovanju Mačekove Zaštite, stvaranju ustaških vojnih formacija i sprovodio masovna ubistva.

Ustaše su ubile osam članova KPJ⁵: Maksima Ijačića, Bogdana Simića, Mirka Elezovića, Vasu Spahića, Lazara i Iliju Lojpura, Mitra i Branka Bekana i više skojevac. Nekoliko drugova je moralo napustiti Čapljinu; komunisti iz Bivoljeg Brda povezali su se s mostarskom organizacijom, a u Čapljini su ostali Ivan Sušac i Pero Jelčić, koji je nešto ranije došao iz Metkovića, ali i oni bez veza.

U toku avgusta je uspostavljen kontinuitet partijskog rada. (U ovo vrijeme upućen sam iz Sarajeva na partijski rad u Čapljinu.) Obnavljanje i formiranje partijske organizacije u nekoliko sela na lijevoj obali Neretve i u Čapljini ostvareno je relativno brzo, ali su zato rezultati napora da se prodre i ostvari politički uticaj u selima na desnoj obali bili vrlo skromni.

Do kraja 1941. godine postojale su partijske ćelije u Čapljini,⁶ Tasovčićima,⁷ Pribilovcima⁸ (formiranju ove ćelije, kao

⁴ U toku rata postao član ustaške vlade; poslije oslobođenja osuđen na smrt kao ratni zločinac.

⁵ Partijsku organizaciju u tom kraju formirao je Miro Popara jula 1940. godine. U prvoj partijskoj ćeliji bili su: Milenko Šotra, Slobodan Šakota, Maksim Ijačić i Bogdan Simić. Do aprila 1941. god. formirane su još dvije ćelije, a u junu je organizacija imala 14 članova. U Čapljini su djelovale dvije ćelije, dok su u trećoj bili drugovi iz sela Tasovčići, Bivolje Brdo i Pribilovci. Organizacija SKOJ-a brojala je 25 članova. Čitavom ovom organizacijom rukovodili su Slobodan Šakota i Maksim Ijačić koji su bili vezani za Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu i to prvo preko Mira Popare, a kasnije preko Karla Batka. Pred rat uticaj komunista u Čapljini i okolini naglo je porastao. Tako je, na primjer, na opštinskim izborima avgusta 1940. godine partijska organizacija uspjela da istakne listu radnika i seljaka. Za postavljanje liste bilo je potrebno 200 predлагаča i 40 kandidata i zamjenika. U Tasovčićima, selu poznatom po naprednim tradicijama koje sežu do u doba prije I svjetskog rata, većina birača glasala je za tu listu.

⁶ U ćeliji su bili: Pero Jelčić, Ivan Sušac (ubijen od četnika juna 1942), Adem Kapetanović, Mustafa Latić, Ibro Metiljević, Mehmedalija Šišić (umro 1942) i Enver Skrbo.

⁷ U ćeliji su bili: Branko i Slavko Ijačić, Milan Bekan (poginuo maja 1942. u borbi s Italijanicima kod Pribilovaca) i Stojan Bošković.

i Pribilovačke partizanske čete, mnogo je doprinio Stanko Burić,⁹ koji je neko vrijeme djelovao u Pribilovcima) i Bivoljem Brdu¹⁰ (ova čelija bila je do početka septembra vezana za Sreski komitet u Mostaru).

U nekoliko sela djelovali su partijski aktivni: u Trebižatu, na primjer, od 4 člana (rukovodio je Mato Jović), a u Počitelju od 5 članova (rukovodio Karlo Vuletić).¹¹

U septembru je formiran Sreski komitet,¹² koji je bio vezan za Okružni komitet KPJ za južnu Hercegovinu.¹³ Veze sa OK redovno su funkcionisale. Pored ličnih kontakata članova komiteta, pismene veze i prenos partijskog materijala su obezbjeđivali željezničari, đaci i drugi. Tako su se kuriri Okružnog komiteta iz Mostara obraćali na javke na željezničkoj stanici i u nekim radnjama u Čapljini. Preko čapljinske organizacije išle su često partijske veze Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu sa Kotarskim komitetom Metković i Dalmacijom uopšte.

Svaka partijska čelija imala je jednog do dva člana koji su rukovodili radom jednog ili više aktiva SKOJ-a. Tako je, na primjer, za čeliju u Bivoljem Brdu (čija se djelatnost širila na gotovo sva sela Dubrave) bio vezan, pored aktiva u tom selu, i izvjestan broj skojevaca po drugim selima. U jesen i zimu 1941. djelovala su dva skojevska aktiva u Čapljini, a u Tasovčićima, Trebižatu i Višićima po jedan. Snažan uticaj na

⁸ Članovi čelije: Ilija Ćuk, Veljko Bulut, Manojlo Bulut, (nekoliko porodica Buluta bile su siguran oslonac NOP-a i dale više aktivista i hrabrih boraca: Stevo, Milko, Mladen, Dušan, Simo, Arsen, Todor i Rade poginuli su kao borci NOV) i Gojko Nadaždin (isključen iz KP zbog kolebljivosti).

⁹ Poginuo marta 1943. u Vrelima na Kosmetu kao član Okružnog komiteta KPJ; proglašen za narodnog heroja.

¹⁰ U ovoj čeliji bili su: Meho Krpo (poginuo juna 1943. na Sutjesci kao politkomesar čete; u NOR-u su poginula njegova dva brata i jedina sestra Ajša, koja je bila prva partizanka iz dubravskih sela), Hamo Kebo (poginuo marta 1945, kod Kreševa kao politkomesar bataljona 14. hercegovačke brigade; prvi je postao član KPJ u svojoj borbenoj i brojnoj porodici: njegov otac Hasan prošao je put od seoskog hodže do komuniste, braća Musair i Munib su nosioci »Spomenice 1941«, a mlađa braća i sestre su postali članovi KPJ i SKOJ-a u toku rata), Salko i Omer Mrgan i Meho Čiber (ubijen od ustaša 1943).

¹¹ Poginuo 1945. godine kao delegat voda u 13. hercegovačkoj brigadi.

¹² Meho Krpo, Branko Ijačić i sekretar Džemil Šarac; nešto kasnije kooptiran je Pero Jelčić.

¹³ Sekretar Hamo Grebo, članovi Džemal Bijedić (sekretar MK Mostar), Franc Novak (sekretar SK Mostar) i Džemil Šarac (sekretar SK Čapljina).

omladinu vršili su skojevci i napredni omladinci koji su polazili gimnaziju u Mostaru, gdje je NOP bio vrlo jak.

Uslovi za ilegalni rad bili su vrlo teški. Ustaše su u Čapljini skoncentrisale jake snage, a oslanjale su se i na uticajne klerikalne krugove, kao i široku mrežu konfidenata. I u mnogim selima ustaše su imale svoje vojne formacije (tzv. zbirove) i veći broj konfidenata. Italijani su od septembra, i kasnije, držali u Čapljini manje dijelove jednog pješadijskog puka i jedne legije crnih košulja oslanjajući se na kvislinge. Pribilovci su bili jedino selo tog kraja koje je, zahvaljujući svom položaju, a prije svega činjenici da su se, poslije pokolja, preživjeli počeli da naoružavaju, predstavljalo neku vrstu slobodne teritorije, koju su ustaše već krajem ljeta daleko obilazile. U tom selu je, u drugoj polovini avgusta, održana usred dana konferencija gotovo svih seljaka, na kojoj je istupio predstavnik KP.

Partijska organizacija je djelovala u situaciji u kojoj je italijanski okupator vodio politiku da izgradi čvrste pozicije među Hrvatima i muslimanima oslanjanjem na ustaške elemente, a među Srbima oslanjanjem na četničke elemente; 1942. godine forsirao je i formiranje tzv. muslimanske milicije.

Četnička djelatnost u Čapljini i okolini vezana je za ponovni dolazak Italijana, septembra 1941. godine. Oni su tada onemogućili nove ustaške pokolje, otvarali pravoslavne crkve, dopuštali sahranu nekih žrtava ustaškog terora u seoska groblja i time nastojali da spriječe naš uticaj na srpsko stanovništvo, odvoje ga od NOP-a ili bar pasiviziraju. Tada se vraća u Čapljinu trgovac Nikola Šotra, četnički emisar i povezuje sa Vidojem Šarićem, bivšim žandarom Trifkovićem i još nekim, nastojeći da umanji naš uticaj u Pribilovcima i Tasovčićima. Sve do junske događaja 1942. godine ta rovarenja nisu imala ozbiljnijih rezultata (u drugoj polovini 1942. četnički pokret će steći izvjesne pozicije u tom kraju, a grupe četnika izvršiti zločine nad stanovništvom Dubrava, Višića i Svitave i borcima i pristalicama NOP-a).

Naša organizacija je pored konstantnog objašnjavanja opštih ciljeva NOP-a i razgoličavanja ustaškog i četničkog pokreta, morala ukazivati i na specifične probleme koji su bili rezultat taktike i nastojanja okupatora da predstavi okupaciju i svoje trupe kao »oslobodioce Hrvata«, »zaštitnike Srba od ustaša« i »zaštitnike muslimana od četnika«.

Pod italijanskim pokroviteljstvom i uz njihovu pomoć vođe ustaša i četnika raspaljivale su vjersku i nacionalnu mržnju, najniže strasti, gramzljivost u pljački tuđih kuća,

vinograda, stoke, novca. Okupator i ustaše nastojali su da pridobiju hrvatske i muslimanske mase za politiku istrebljenja srpskog stanovništva. U tome su se ustaše služile svim sredstvima: od isticanja i nakaradnog tumačenja činjenice o neravnopravnom položaju Hrvata i muslimana u staroj Jugoslaviji, do nuđenja i dijeljenja opljačkane stoke i imanja poklanih srpskih porodica svima onima koji podrže ili učestvuju u ustaškim zločinima. Poslije pokolja u Pribilovcima ustaše su promijenile ime sela i naseljavale svoje pristalice koje su preuzele opljačkanu imovinu ubijenih i rastjeranih. Ustaški funkcijonjer, trgovac Jukić, pljačkajući imovinu ubijenih postao je daleko najbogatiji u čitavom kraju. Oni koji su za vrijeme stare Jugoslavije stvarali i produbljivali jaz između naših naroda, nastojali su sada da svoju zločinačku politiku dovedu do kraja: pozivali su i provodili kurs na međusobno istrebljenje. U čapljinskom kraju je ta politika dovela do pokolja koji po broju žrtava i počinjenim svirepostima spadaju među najveće i najteže do kojih je došlo u Bosni i Hercegovini.

Partijska organizacija je nastojala da svu mržnju ovih koji su izbjegli pokolje, kanališe na put istinskog zadovoljenja pravde, uzdigne na nivo svjesne, revolucionarne akcije. Pored usmenog političkog djelovanja članova KPJ, SKOJ-a i naših simpatizera, organizacija je redovno rasturala propagandne materijale koje je upućivao Okružni komitet; to su bili leci, bilteri i drugi materijali Operativnog štaba, Oblasnog i Okružnog komiteta, radio-vijesti i dr. Tako su u ljetu i jesen 1941. godine radio-vijesti iz Čapljine, pisane najčešće rukom, upućivane svakodnevno u Tasovčiće. Pojedini materijali rasturani su i u više stotina primjeraka.

Kada je 1941. godine zavladao ustaški teror, a strah od ustaškog noža i jame sprečavao mnoge da se odupru, komunisti su ustali u odbranu nevinih žrtava, objašnjavali politiku i ciljeve NOP-a i KPJ, neumorno isticali potrebu bratstva Hrvata, Srba i muslimana, pozivali na oružanu borbu protiv okupatora i njegovih pomagača i bili organizatori te borbe. Komunisti su okupljali sve one koji su počeli da traže izlaz iz ove situacije i da se odupru ili protestuju. Posebno su nastojali da ubrzaju i prodube proces diferencijacije među bivšim pristalicama HSS, koji je otpočeo intenzivnije da se razvija već poslije prvih ustaških pokolja.¹⁴ Bilo je važno pokrenuti i one koji su, doduše, osuđivali okupatora i ustaše, zgražavali se nad onim što čine, ali nisu vjerovali da je moguć uspješan ishod borbe protiv fašista.

¹⁴ Taj proces se najbrže razvijao u Trebižatu gdje ustaše nisu uspjele da stvore svoje uporište.

U ovo vrijeme uspostavljen je kontakt sa pojedinim uglednim ljudima koji su bili spremni da saraduju s komunistima na platformi borbe protiv okupatora i njegovih pomača. Među njima su bili: Nikola Rebac, Avdo Šarac, Jozo Jelčić, dr Petar Redžić, dr Asim Opijač¹⁵ i drugi. Oni su doprinosili propagiranju ideja i ciljeva NOP-a, prikupljanju sredstava za Narodnooslobodilački fond, organizovali proteste kod italijanskih vlasti prilikom hapšenja naših drugova, prenosili partijski materijal, sklanjali ilegalce, ustupali stanove za sastanke itd. Ti su drugovi u proljeće 1942. godine spriječili da se muslimanska čitaonica u Čapljini pretvori u ustaško uporište.

Sa pojedinim oficirima i vojnicima, uglavnom iz 14. domobranskog puka, vojnim bjeguncima i vojnim obveznicima koji se uopšte nisu odazvali pozivima, ostvarivan je povremeno koristan kontakt i među njima razvijan politički uticaj. Preko našeg simpatizera, oficira Safeta Fazlagića, dobijeno je nešto oružja i informacije o snagama neprijatelja. Nekolicina mladića iz dubravskih sela, simpatizera našeg pokreta, napustili su domobranstvo, krili se neko vrijeme oko svojih kuća, a kasnije se priključili našim jedinicama.

Veliki broj drugova učestvovao je u prikupljanju materijalnih sredstava za pokret. Prikupljeno je, tako reći, sve što je moglo da koristi našim borcima u jedinicama i organizacijama na okupiranom dijelu teritorije. Sakupljaо se novac, platno, odjećа i obućа, kancelarijski i sanitetski materijal itd. Prilozi su obično upućivani u Mostar. Prikupljanje oružja bio je poseban problem koji je rješavan na različite načine: malo oružja ostalo je sačuvano poslije sloma stare Jugoslavije, ostalo je kupovano za novac, stoku i žito, nešto je dobijeno od naših organizacija u Dalmaciji i simpatizera iz domobranstva, dok je kasnije, kada su otpočele borbe, oružje zarobljavano od neprijatelja.

U periodu 1941—1942. godine partijska organizacija je upućivala omladince iz Čapljine i okolnih sela, većinom članove KPJ i SKOJ-a, pojedinačno ili u manjim grupama, u partizanske jedinice.¹⁶ U oktobru 1941. formirana je partizan-

¹⁵ Ubijen od ustaša 1944. godine.

¹⁶ Među prvima su otišli: Slobodan Šakota, Milenko Šotra, Rodo i Mirko Andrić, Miloš Pudar (poginuo 1945. kao politkomesar bataljona u 21. srpskoj diviziji), Meho Krpo, Salko i Omer Mrgan, Ivan Sušac, Pero i Ljubo Jelčić, Pero Božić (poginuo maja 1942. kod Nevesinja), Šukrija Šehović, Jovo Pudar, Ilija Ulaković i Asim Buć (poginuli maja 1942. kod sela Zimalje), Veselin Bećević (poginuo juna 1943. na Sutjesci kao borac 1. proleterske brigade) braća Kobe, Šahin Cerimagić (poginuo juna

ska četa u Pribilovcima u kojoj su, pored Pribilovčana, bili i borci iz Tasovčića i još nekih sela. Komandir čete bio je Ilija Čuk, zamjenik komandira Manojlo Bulut, politički komesar Veljko Bulut, zamjenik političkog komesara Branko Ijačić. (Četa se aktivirala krajem aprila 1942. godine kada su snage Južnohercegovačkog partizanskog odreda iz rejona Ljubinja i Stoca razvijale dejstva lijevom obalom rijeke Bregave ka Neretvi i nanjele italijanskim jedinicama takve udarce koji po snazi i rezultatima spadaju među najjače koje je ustanička Hercegovina zadala okupatoru.)

*

U prvoj godini rata u čapljinskom kraju izvršeni su prvi koraci u otvaranju puteva ka novom društvu i novim odnosima. Zbog teških posljedica dvadesetogodišnje nenarodne vladavine, neravnopravnog položaja hrvatskog naroda, negativnog uticaja HSS, dijela klera i frankovačkih grupa, proces razobličavanja kvislinga tekao je postupno i trebalo je da prođu mjeseci i godine oslobođilačkog rata pa da dio masa u tom kraju počne da shvaća i da se bori za stvarna rješenja nacionalnih i socijalnih problema zemlje.

Okupator i njegovi brojni domaći pomagači nisu uspjeli da terorom, koji je u 1941. dostigao šire razmjere nego u bilo kojem drugom kraju Hercegovine, uguše otpor rodoljuba predvođenih komunistima i spriječe njihovo učešće u NOP. U potvrdu ovoga govori i činjenica da je u toku narodnooslobodilačkog rata iz čapljinskog kraja učestvovalo u jedinicama NOV 762 borca, od kojih je poginulo 184.

Džemil ŠARAC

1943. na Sutjesci kao borac 10. hercegovačke brigade), Risto Karadeglija (poginuo 1943. kod Trebinja kao politkomesar čete 10. hercegovačke brigade), Meho Hasanagić, Mirko Praljak i drugi.

Na vest da će 25. marta jugoslovenska vlada potpisati u Beču pristupanje Jugoslavije Trojnog pakta, Udruženje srpskih ratnika Kraljeva i episkop Nikolaj Velimirović su zakazali »protestni« zbor u dvorištu episkopovog konaka, čime su verovatno hteli samo da stišaju revolt građana. Organizacija KPJ je odlučila da iskoristi ovaj skup za odlučni protest protiv izdaje zemlje, pa je pozvala radnike da dođu što masovnije. Kad je zvonima oglašen početak zbora, u dvorištu konaka je već bilo oko hiljadu ljudi. Gimnazija je imala nastavu po podne, pa skojevci nisu mogli da stignu na početak zbora, a kako je bila preko puta konaka, nastavnici su prekinuli časove zbog graje. Pošto nam je bila preneta direktiva da se priključimo zboru, odmah smo iz škole otišli u dvorište konaka. Upravo je govorio episkop Nikolaj Velimirović. Osuđivao je potpisivanje pakta, ali nije pozivao na otpor. Anglofilski elementi izbacivali su parole: »Živeli naši veliki saveznici Francuska i Engleska!«, ali su se sve češće čule parole: »Dole pakt!« »Savez s Rusijom!« i sl., što su prisutni masovno prihvatali. Kad je Nikolaj, na kraju govora, uplašen raspoložnjem mase, pozvao prisutne da se razidu mirno kućama, na što je skočio profesor Rašović¹ i, verovatno po direktivi nekog člana KPJ, pozvao prisutne da pođu ulicama i demonstriraju protiv pakta. Masa kao da je to samo i čekala. Preskačući ograde konaka pokuljala je ka glavnoj ulici. Bio je to nezadrživi revolucionarni zanos podstaknut patriotskim osećanjima svih građana. Radnici i studenti su otvoreno krenuli u protest. Mi omladinci smo im se priključivali i ne shvatajući možda dovoljno značaj tog istorijskog trenutka. Duž glavne ulice, zbumjeni i preplaćeni lavinom mase, trgovci su počeli da spuštaju roletne na radnjama.

¹ Poznati antifašist, za vreme rata bio u zarobljeništvu.

Odjednom se iznad povorke zavijoriše zastave. Napred je vodoravno nošena trobojka, duga desetak i više metara, sa crvenim poljem iznad glava demonstranata, pa je iz pozadine izgledala kao proleterska zastava.

Povorka se stalno povećavala, a s njom i borbeno raspoloženje. Gromoglasne parole podsticalo je i prigušivalo skladno skandiranje demonstranata: »Branićemo zemlju — čuvaćemo narod«, »Narod s vojskom — vojska s narodom«, »Savez s Rusijom« i druge, a odmah zatim odjeknula bi pesma »Budi se Istok i Zapad« ili »Lanci nam se kuju kleti«. Pri prolasku povorke ugledao sam na njenom začelju policijskog pisara Dimitrijevića sa dva žandarma, kako zbunjeno koračaju iza mase demonstranata. Nekolicina članova Udruženja srpskih ratnika brzo je napustila povorku.

Masa od gotovo dve hiljade ljudi prolazila je pored komande mesta i kasarni i nije htela ići dalje dogod se na prozoru ne bi pojavio neki od oficira. A tada smo ga dočekali frenetičnim aplauzom i poklicima: »Narod s vojskom — vojska s narodom«. I tako kroz ceo grad. Kada smo u sumrak ponovo stigli na trg već osvetljen sijalicama, na postolje spomenika se popeo profesor Rašović i počeo da govori. Zvonki glas, prekidan čestim aplauzom i poklicima, cepao je noćnu tišinu i raspaljivao masu. »Ne priznajemo pakt! Sa fašistima možemo pregovarati samo preko mušice puške«, bila je dugo ponavljana parola u Kraljevu posle tog govora.

Kad je Rašović završio, na kamene blokove spomenika popeo se Moma Petrović Trša, student prava,² za koga smo tada mislili da je član MK. Masa je pljeskom i poklicima prihvatile njegove revolucionarne reči. Govorio je protiv izdaje i o potrebi da branimo zemlju, uz savez s Rusijom. U jeku Tršinog borbenog poziva za odbranu zemlje od fašizma, na ivici trga počeli su da se prikupljaju žandarmi i policijski pisari. Namere im očigledno nisu bile poštene, pa je Trša, videći ih da se probijaju kako bi izazvali sukob, borbeno završio govor, pozivajući prisutne da se raziđu ali da nastave sa osudom izdaje zemlje.

Sutradan, 26. marta, borbeno raspoloženje nije napušтало грађане. Под утискима велике већери, у школи нисмо ништа радили. Скојевци из IV/v разреда организовали су чак и бокс немачког језика: поцепали су немачки уџбеник, а на постављана пitanja су читали као неми. Видећи ovaku upornost dece nastavnica je počela da plače.

² Poginuo 1942. kod Bugojna kao zamenik političkog komesara 4. (Kraljevačkog) bataljona 1. proleterske brigade.

U rano jutro 27. marta pronela se vest da je zbačena vlada potpisnik pakta s Nemačkom. Bio je to samo znak za nastavljanje manifestacija raspoloženja za borbu protiv fašizma. Izišli smo na ulice. Istovremeno se na trgu pojavila kolona od nekoliko stotina đaka niže gimnazije koju je predvodio direktor Knežević.³ Nosili su sliku kralja Petra i piskavim detinjim glasom podržavali parole koje je uglavnom direktor uzvikivao. Sa druge strane grada nailazila je dostojanstveno ogromna povorka radnika fabrika aviona i vagona, sa zastavama i transparentima, na brzinu napravljenim od dasaka i platna. Pred narasлом gomilom, na trgu ukrašenom raznovrsnim zastavama, ređali su se govornici. U ime komunista govorio je Ljubiša Petrović Kico, student prava,⁴ poznat kao dobar govornik. Sa trga je masa krenula ulicama. Kraljevom su čitav dan odjekivale borbene parole za odbranu zemlje.

* * *

Dani su prolazili ispunjeni grozničavim iščekivanjima, ali i užurbanim pripremama. Znali smo da predstoji rat, samo se nije znalo kad će početi. Jednog dana nad gradom se iznenada pojavio nemački izviđački avion. Protivavionska artiljerija je otvorila vatru i pogodjeni avion je pao negde u okolini Kraljeva. Piloti, dva mlada podoficira, ostali su živi i sproveđeni u grad. Svi su tražili da ih vide. Bombardovanje Beograda, 6. aprila, primljeno je u Kraljevu sa novim borbenim raspoloženjem. Izbeglice iz Beograda pričale su o užasu rata, ali to nije obeshrabljivalo Kraljevčane.

Rat se vodio. Gradom su se prenosile vesti o uspesima jugoslovenske vojske prema Caribrodu, Skadru, u Makedoniji, i o bombardovanju Sofije. Ubrzo se počelo govoriti o probojima naših frontova: kod Pirota, u Vojvodini, Makedoniji. Petokolonaši su uporno proturali vesti da su Nemci već u Nišu, Kruševcu, Kragujevcu, Skoplju. Opet je doprla vest o borbi naših aviona i nemačkih tenkova u Kačaničkoj klisuri, o hrabrosti rezervista iz 12. i 58. puka, ali i o sabotaži u vojsci: da vojnici dobijaju opremu bez naoružanja, oružje bez municije, sanduke sa konzervama umesto sa granatama i sl. Ovakve vesti kombinovane sa vestima petokolonaša o prodo-

³ Jedno vreme je bio u Kraljevačkom partizanskom odredu pa je prišao četnicima gde je stalno istupao protiv bratoubilačke borbe te ga je Keserović zaklao 1943. godine.

⁴ Iako nije član KPJ, bio je jedan od najpoznatijih levičara u gradu. Uhvaćen u raciji 1941. godine i streljan u Beogradu 1941.

rima Nemaca, dezorientisale su ljudе. Nije se znalo čemu da se veruje. Mešao se patriotski zanos sa nepoverenjem u rukovodstvo države i vojske.

Već prvih dana rata KPJ je dala direktivu da se radnici i omladinci javljaju u dobrovoljce za odbranu zemlje. Velike grupe radnika, đaka i studenata su odlazile u opštinu, odakle su upićivane u komandu mesta. Otuda su ih vraćali sa obražloženjem da nemaju oružja ni za regularne jedinice. Opsnosc od bombardovanja stalno je rasla. Porodice koje su imale rodbinu ili prijatelja u selima (u prvom redu trgovačke) sklanjale su se iz grada. Uputstvo za napuštanje grada dala je i uprava fabrike aviona. Većina građana ostala je u gradu. Direktiva KPJ bila je, stoga, da treba ostati u gradu i s nandom deliti sudbinu, a u slučaju bombardovanja pružiti prvu pomoć i učestvovati u gašenju požara.

Četvrtog ili petog dana rata počelo je danonoćno povlačenje naših jedinica iz Niša, Paraćina i Kruševca preko Kraljeva na zapad. Teška vozila, koja su teglila topove svih kalibara i primitivne taljige s konjskom vučom, luksuzni automobili i kamioni, pešaci i sanitetska kola — sve se to izmešalo. Glavna ulica Kraljeva bila je zakrčena, a na mostu preko Ibra vladao je pravi krkljanac. Vojska je prosto bežala. Svi su govorili da je front prema Nišu probijen i da su im Nemci za petama. Delovi Generalštaba i Komande ratnog vazduhoplovstva koji su bili smešteni u širem rejonu Vrnjačke banje, još ranije su pobegli ka Užicu i Sarajevu. General Ilić (koliko se sećam imena), komandant jedinica oko Kraljeva, koji je sa ženom i čerkom bio smešten u hotelu »Pariz«, takođe se izgubio iznenadno. Vojska je ostala bez komande. Jedinice u okolini Kraljeva su počele da se osipaju ostavljajući opremu i oružje. Neko je obio vojni magacin opreme i hrane i stavio ga na raspolaganje narodu. Špekulanti su koristili situaciju da napune svoje magaze i podrume. Peta kolona je pojačala delatnost.

Kraljevčani su prvih dana rata bili prosto ošamućeni dezorganizacijom vojske. Ne samo obične vojnike već i državne organe koji su se povlačili preko Kraljeva zahvatila je panika. Vlastodršci su se u limuzinama, pretrpanim svim i svačim, bezglavo žurili ka Sarajevu i »prema moru«.

U okolinu Kraljeva kao da je bila prebačena jedna ili više nemačkih diverzantskih grupa sa specijalnim zadatkom da dezorganizuju pozadinu naše vojske. Telefonske veze Kraljeva sa okolnim mestima bile su iskidane na više mesta. Grupa rodoljubivih oficira koja je bila preuzeila vlast u gradu, tražila je bilo koju jedinicu da s njom interveniše na ugroženje

nom pravcu od Kruševca. Od nekud su se pojavile jedinice 6. puka i preduzele energične mere. Na obali Ibra su uhvaćena dva nemačka agenta. Prisluškivali su telefonske razgovore ispod mosta. Jedan je bio preobučen u uniformu jugoslovenskog potpukovnika. Advokat Radičević,⁵ poznati opozicionar, ubio je iz revolvera jednog petokolonaša koji je pokušao da unosi paniku. Otkrivena je i špijunska radio-stanica u zvoniku katoličke crkve.

Šesti puk je bio zaveo u gradu vanredno stanje. Naredeno je da se sva raznesena vojna oprema i namirnice vrate u magacine, pa su otpočeli masovni pretresi u celom gradu. Nekoliko špekulanata je uhapšeno, a pohvatani petokolonaši su streljani. Istovremeno se organizovala odbrana duž leve obale Ibra i desne obale Morave; postavljeni su teški mitraljezi (doduše neukopani i nemaskirani), a na Ratarskom imanju protivavionska artiljerija. Dobijao se utisak da će se neprijatelju pružiti otpor. Ponovo se javljamo u dobrovoljce. Neki dobijaju puške i idu na položaje iza bolnice i kolonije vazduhoplovog zavoda. Ali je takvo stanje trajalo samo 2—3 dana.

Petokolonaši su svakog dana proturali dezinformacije, sračunate na demoralizaciju i dezorientaciju naše vojske: general Nedić razbio neprijatelja u Makedoniji; Englezi pristižu iz Grčke; Slovenci i Hrvati pustili Nemce na severu; komunisti odbili da ratuju; Nemci prodrili do Kragujevca i Kruševca i sl. Ljudi se stoga nisu mogli da snađu u tolikim protivrečnostima. Dan uoči upada Nemaca u Kraljevo pronela se vest da je radnička klasa Kragujevca uzela oružje iz magacina i pod rukovodstvom komunista vodi ulične borbe protiv Nemaca. Ubrzo se iz pravca Kragujevca, izgleda kod Knića, čula artiljerijska vatra.

Oficiri jedinica koje su se povlačile na zapad, a najviše komunisti i antifašisti govorili su da se kod Užica organizuje novi front. U takvoj situaciji partijsko rukovodstvo Kraljeva dalo je direktivu da se članovi KPJ i Skoja povuku iz grada ka Čačku da bi se uključili u taj novi front. Time bi se izbegao i prvi udar fašista ako bi počeli da hapse komuniste. Oko 10—15 članova KPJ i nas nekoliko skojevaca (koliko se sećam: Gvozden Paunović, Olga Jovanović, Žika Kika Jovanović, Moma Petrović Trša, Rade Vilotijević, Danica Jasnić, Bora

⁵ Početkom ustanka bio je zamenik komandanta Kraljevačkog partizanskog odreda, a kasnije, sa direktorom gimnazije Kneževićem, prešao u Ibarski četnički odred. Pošto se uverio u četničku izdaju pobegao je od njih, ali su ga uhvatili Nemci 1943. godine i streljali na Banjici.

Stefanović, Slobodan Luković, Žikica Stojanović, Dušan Milišić, Milka Trailović, Ljubiša Petrović, Olga Luković, Koča Jončić i dr.⁶ sklonili smo se 11. aprila uveče u Progorelicu kod rodbine Slobodana Lukovića. Ta dva dana bila su za mene pravi seminar. Razgovaralo se o novostvorenoj situaciji i sa-gledavani dalji zadaci.

Noć neposredno pred ulazak Nemaca u Kraljevo, jedinice koje su organizovale odbranu porušile su sve železničke i drumske mostove na Ibru i Zapadnoj Moravi. Zapaljene su glavne hale fabrike aviona i cisterne ratnog vazduhoplovstva u Vitanovcu i Bogutovcu (navodno je na oba mesta bilo po pola miliona litara benzina, ali su Nemci po ulasku ugasili požar). Ogroman oblak pokrivaо je klisuru i dolinu oko Kraljeva nekoliko dana. Sve je smrdelo na sagoreli benzin.

Oko podne, 12. aprila, naišle su nemačke kolone od Vrnjačke banje i Kragujevca. Došlo je do manjih borbi u rejonu Sijaćeg Polja. Kraće vreme dejstvovala je artiljerija, ali su naše snage bile brzo učutkane dejstvom nemačkih oklopnih jedinica. Borba nije trajala više od pola časa, i to van samog grada. Položaj je nadletala »roda« i posle kraćeg izviđanja izbacila jednog padobranca na ušće Ibra u Moravu, kod bivšeg aerodroma. Nakon toga nemačke jedinice su bez otpora ušle u grad.* Jedino kad su Nemci došli da posednu poštu, neki poručnik iz sastava 6. puka i jedan poštanski službenik ubili su nemačkog oficira, ali su i sami poginuli.

Dva dana posle ulaska Nemaca u Kraljevo upućeni smo, Bora Stefanović i ja, iz Progorelice da izvidimo situaciju u gradu i pošto nije bilo nikakvih hapšenja komunista, a prema Užicu se nije vodila nikakva borba, obavestili smo ostale druge i svi su se drugog dana vratili u grad.

⁶ Gvozden Paunović, sekretar OK KPJ, poginuo za vreme rata u okolini Čačka; Olga Jovičić, član KPJ, prva žena politkomesar čete 4. (Kraljevačkog) bataljona, poginula 1943. kod Prozora; Žika Kika Jovanović, član OK KPJ, poginuo 1941. kao politkomesar Čibukovačke čete u Kraljevačkom odredu; Rade Vilotijević, član KPJ, poginuo kao politkomesar Centralne bolnice NOVJ 1943; Danica Jasnić, profesor, član KPJ, mučki ubijena od četnika kod Kraljeva 1941, kao rukovodilac agit-propa štaba Kraljevačkog odreda; Bora Stefanović Vule, sekretar CK Skoja, član KPJ, poginuo kao politkomesar Jastrebačkog odreda kod Stubla 1943; Slobodan Luković, član KPJ, brat Mirka Lukovića, uhvaćen u raciji 1941. i streljan u Beogradu; Žikica Stojanović, član Skoja, danas generalni konzul FNRJ u Solunu; Dušan Milišić, član MK KPJ, poginuo u Bosni 1943; Milka Trailović, član Skoja, zaklana od četnika kao bolničarka odreda 1941; Olga Luković, učenica, član Skoja.

* Mi smo čitav razvoj događaja posmatrali sa brda u Progorelici, sa jednim dvogledom.

Prve nemačke jedinice smeštene su uglavnom u javne objekte (hotele, škole itd.). To su bile sve motorizovane jedinice, sa vrlo mladim ljudstvom. Posle nekoliko dana su otišle dalje, a zamenile ih posadne jedinice sa ljudstvom od tridesetak i više godina, čiji su se oficiri i podoficiri smeštali i po kućama.

Prilike u gradu su se znatno izmenile. Mnogi radnici i službenici, rodom iz krajeva van Srbije, napustili su Kraljevo i otišli u rodna mesta. U Kraljevo su počele da stižu izbeglice sa Kosova i Metohije, iz Makedonije, Bosne i Hrvatske. Ljotičevci, iako su se otvoreno stavili u službu okupatora kao tumači i pomoćni službenici, nisu preduzimali tih dana nikakve mere protiv komunista.

Zbog uglađenosti nemačkih vojnika i oficira, pojedinci iz buržujskih kuća počeli su da šire famu o »kulturi« okupatora, ali su se brzo razočarali. Nemci su, posle transportovanja zarobljenika, otvorili u hotelu »Nacional« javnu kuću, a zatim su pijani počeli napadati devojke i mlade žene po ulicama. Narod se počeo sklanjati u kuće pa su ulice Kraljeva ostajale puste. Oficiri, nastanjeni u kućama buržoazije i istaknutije inteligencije Kraljeva počeli su priređivati večere i uspostavljati prijateljstvo sa svojim domaćinima.

Iznenaden brzom kapitulacijom vojske narod je tražio krivca. Bio je ozlojeđen na režim, naročito na vojno rukovodstvo od koga se jedino nadao spasu posle 27. marta. Već prvih dana po ulasku Nemaca dobili smo preko Bore Stefanovića, sekretara Sreskog komiteta SKOJ-a, direktivu Partije da treba skrivati oružje. Njega je u Kraljevu bilo vrlo mnogo. Obalom Ibra, na svakih pedesetak metara, ležali su mitraljezi. Teško je bilo pomeriti ih, a da se to ne primeti, jer su Nemci iza stare centrale imali mitraljesko gnezdo. Na Ratarskom imanju i neposredno duž pruge takođe je bilo razasuto oružje. Skojevska grupa u kojoj smo bili: Zoran i Cane Katić, Pera Pajtin⁷ i ja, dogovarala se kako da skloni neki od ovih mitraljeza u Ratarsku šumu? Poljoprivredna škola je bila puna Nemaca, a mi smo neodlučni. Jedino je Zoran Katić uspeo da sakrije jedan vojnopravni revolver. Drugovi iz gimnazije, Miša Raković i Sloba Antonijević,⁸ uspeli su da sakriju jedan laki mitraljez koji su našli u Staroj čaršiji.

Prva žrtva nemačkog terora bio je radnik Fleger koji je još za vreme prvog svetskog rata izgubio ruku u nemačkoj

⁷ Cane streljan u Kraljevu, a Zoran Katić i Pajtin poginuli su kao borci 1. proleterske, prvi kod Rudog, a drugi na Sutjesci.

⁸ Oba prvoborci: Miša zarobljen i streljan u Nemačkoj, a Slobodan poginuo na Prenju kao zamenik komandira čete u 1. proleterskoj brigadi.

ili austrijskoj fabrici te je dobijao od njih odštetu. Do ovog rata bio je poznat kao pijanica i vlasnik ruleta na vašarima mada je vrlo mnogo čitao, pa i naprednu literaturu. Ulaskom Nemaca nastavio je da pije. Jednom prilikom je u pijanom stanju nazivao nemačke vojнике fašistima te su ga ovi ubili.

Drugog maja došlo je do prvog otvorenog sukoba okupatora i građana. Neke nemačke motorizovane jedinice koje su se tih dana u ogromnim kolonama vraćale iz Grčke, zanoćile su na obali Ibra, pored stare električne centrale. Uveče su dva pijana vojnika uskočila kroz otvoren prozor u stan, ubila radnike fabrike vagona Petra Vasiljevića i Vladimira Ristića i opljačkali im odela i ostale stvari. Sutradan je njihova jedinica otišla iz Kraljeva, a u gradu je nastao strašan revolt naroda. Komandant mesta je gledao da zataška zločin nemačkih vojnika. Objavio je da je izdao nalog za hapšenje ubica i dozvolio javnu sahranu ubijenih radnika, ali da »na sahrani ne sme učestvovati više od 45 lica« i da ne sme biti nikakvih posmrtnih govora.

Partijska organizacija je, međutim, dala direktivu da sahrana bude što masovnija. Mada su policajci i žandarmi blokirali čelo i začelje povorke, radnici i omladinci su upadali u povorku kroz dvorišta i radnje ili izlazili ispred nje i usporavali njen brz odlazak ka groblju. Pogrebna povorka se izmešala sa masom naroda koja je stalno narastala. Žandarmi i policijski pisari su bespomoćno molili da se razidemo. Povorka je prošla kroz ceo grad: od tadašnje bolnice, Putnikovom ulicom, preko trga, do crkve i groblja. U crkvenoj porti je došlo do otvorenog sukoba sa žandarmima. Ovi su molili učesnike povorke da se razidu, objašnjavajući da će Nemci i njih i nas pohapsiti i pobiti. Otvoreno smo ih napadali zbog toga što su do juče kao sluge režima hapsili radnike i omladince i što su sada prvi izdali otadžbinu i postali sluge okupatora. Žandarmi su kipteli od srdžbe. Smejali smo im se u lice govoreći da nam ne mogu ništa jer znamo da im je okupator dao prazne fišeklike i puške. Na ulazu u groblje je došlo do novog sukoba. Žandarmi su blokirali groblje. Unutra su puštali samo članove porodice. Time su hteli da spreče održavanje govora. Zloglasni kaplar Spasoje pokušao je da uhapsi Branka Radomirovića,⁹ poljoprivrednog tehničara, koji je počeo da se rve sa žandarmima. Priskočili smo mu u pomoć i oteli ga iz ruku žandarma.

Period od aprila do juna organizacija SKOJ-a je iskoristila za intenzivan politički rad. Čini mi se da nikad više nisam čitao marksističke literature nego u to vreme. Od pro-

⁹ Streljan 1941. god. u Kraljevu.

fesorke Koke Jasnić člana KPJ, dobili smo »Političku ekonomiju« od Segala i »Istoriju Rusije« od Pokrovskog. Uz to smo čitali i mnogo napredne beletristike. Prosto smo otimali knjige jedan drugome iz ruku. Ovo nam je bilo omogućeno i time što gimnazija nije radila, jer su Nemci zaposeli sve školske zgrade. Na vreme smo izuzeli knjige iz školske biblioteke »Osvit« zahvaljujući tome što je knjižničar bio član SKOJ-a Zoran Katić. Tih dana dobili smo i primerak knjige Ostrovskog »Kako se klio čelik«. Bio je napravljen strog raspored čitanja. Niko nije mogao zadržati knjigu duže od 4 do 5 dana. Čitali su je čak i u grupama.

Održavali smo vrlo često sastanke centralnog gimnaziskog aktiva SKOJ-a (»Gimcentaka«, kako smo ga zvali) i skojevskih aktiva, kojih je tada bilo u gimnaziji vrlo mnogo, čak i po dva — tri u odeljenju. Sastanci centralnog aktiva su obično održavani u kući Ande Radojčić, preko Ibra, ili Mije Sukijasovića, na spratu.^{9a} Zbog opasnosti od Gestapoa, svako je morao unapred da izmisli razlog za dolazak u ove kuće, gde smo obično dolazili u parovima, drug i drugarica. Centralni aktiv je tada brojao desetak drugova i drugarica. Njime je od leta 1940. rukovodio Nikola Bugarčić, čija nam je zrelost i staloženost mnogo koristila, jer smo svi bili mlađi od njega, skloni i nepromišljenim postupcima koji bi nas mogli kompromitovati. Uspesi skojevske organizacije u gimnaziji nisu bili mali i to nas je podsticalo na još ozbiljniji rad. Mislim da je tada samo u višim razredima bilo oko sto članova SKOJ-a. Sastancima centralnog aktiva je više puta prisustvovao i Bora Stefanović.

O zrelosti skojevske organizacije dovoljno svedoči i sukob koji smo imali u VIII-b razredu sa profesorom istorije. Negde u maju, po obnavljanju nastave zbog mature, profesor istorije je na jednom času počeo da raspreda kako su komunisti i omladina krivi što je zemlja propala. Prvo smo počeli sa upadicama, iz klupa, a zatim jedan po jedan da se dižemo i otvoreno pobijamo njegove navode, iznoseći da su ministri i generali izdali zemlju. Razred je bio složan, jer u to vreme nije bilo ni jednog otvorenog ljotićevoča da bi se suprotstavio skojevskoj organizaciji za koju se znalo da postoji i koju su svi poštivali.

Vest o napadu Nemačke na SSSR došla je u trenutku kada smo održavali sastanke radi prenošenja direktive iz cirkularnog pisma Pokrajinskog komiteta o pripremama Nemačke da napadne SSSR i potrebi veće budnosti. Odmah smo čestitali jedan drugome, jer smo se nadali da će Sovjetski Savez za nekoliko nedelja razbiti zahuktalu nemačku mašinu. Uveče smo kod naše

^{9a} Oboje su se kasnije razišli sa pokretom: Sukijasović u toku rata a Radojčićeva posle rata.

školske drugarice Nade Lazić slušali preko radija govor Molotova i pesmu »Širaka strana moja radnaja« koju je izvodio hor crvenoarmejaca. Bili smo vrlo uzbuđeni. Osetio sam da me podilaze žmarci. Sutradan, 23. juna, u kući Ande Radojčić održali smo poslednji sastanak centralnog gimnaziskog aktiva SKOJ-a. Prisustvovao je i član Sreskog komiteta SKOJ-a Milosav Borisavljević, opančarski radnik.¹⁰ Preneo je opštu ocenu situacije iz cirkulara, a o novonastaloj situaciji nije nam znao ništa reći jer još nije bilo direktiva. Podvukao je potrebu još veće opreznosti, jer će fašisti verovatno udariti na komuniste.

Te večeri 23. juna dok smo se šetali obalom Ibra, našim omiljenim sastajalištem, pojavio se Rade Vilotijević. Bilo nas je desetak, koje studenata koje đaka, između ostalih Dragoslav Bogavac¹¹ i Jova Radulović, džemperdžija.¹² Vilotijević nam je uzbuđenim glasom saopštio da će ujutru biti racija na komuniste i da hitno treba obavestiti drugove da ne noće kod kuće. Radilo se o brzini obaveštavanja. Ja sam upućen kod Mome Petrovića Trše, kod koga je stanovao i Stanko Košanin, tada član Okružnog komiteta.¹³ Posle njih, trebalo je da obavestim Nikolu Bugarčića, u čijoj je kući stanovao ortskomandant te je pred kućom stajao stražar. Rekli su mi da je za Bugarčića manje važno pošto nas, omladince, verovatno neće hapsiti u prvom naletu. Stigao sam pre policijskog časa kod Mome i Stanka i obavestio ih. Kad sam došao do ugla kod hotela »Nacional« i pogledao na sat bilo je svega još tri minuta do policijskog časa, što znači da bih jedva stigao do Bugarčićeve kuće. Kolebao sam se i nisam otišao, već sam požurio svojoj kući. Soba mi je bila iz dvorišta. Legao sam da spavam složivši obuću i odeću pored otvorenog prozora da bih mogao brzo da se obučem i kroz prozor pobegnem ka obali Ibra, ako bi neko zakucao na kapiju.

Rano ujutro, 24. juna, probudila me majka i rekla da u gradu hapse. Došle su da mi to jave žene Stanka Nikolića, kafedžije i dr Nikodijevića. Rekle su da je Nikola Bugarčić sa Čedom Kasalicom sproveden u zatvor. Kao grom me pogodila ova vest. Iz Ribnice je biciklom došao da me obavesti o hapšenju i mali Srđan, sin Jovana Hadžića,¹⁴ učitelja, simpatizera KPJ. Nisam

¹⁰ Borisavljević je bio član KPJ, poginuo kao prvoborac.

¹¹ Član KPJ od 1936. u ustanku sekretar OK KPS. Poginuo kod Foče, početkom 1942; proglašen za narodnog heroja.

¹² Poginuo u Bosni u 1. proleterskoj brigadi. U ratu izgubio sina i čerku — skojevce.

¹³ Stanko Košanin se po našem povlačenju za Sandžak demoralisao i napustio Partiju.

¹⁴ Jovan Hadžić Vanja, jedan od prvoboraca u Kraljevačkom redu, poginuo u Bosni 1943. godine.

imao vremena da razmišljam, već sam se brzo obukao i otišao u grad da nađem nekoga, da vidimo šta ćemo dalje. Kasnije sam često razmišljao o ovoj raciji i uvek sam se sa čuđenjem pitao otkuda ovolika patriotska svest naših građana koji često nisu bili ni istomišljenici s nama, ali su u trenucima opasnosti, znajući da smo napredni omladinci i pretpostavljajući da možemo i mi biti uhapšeni, samoinicijativno preduzimali mere da nas upozore na to. Bio je to najočigledniji dokaz da KPJ i SKOJ dominiraju svojim političkim uticajem u Kraljevu i okolini.

U gradu toga dana nisam mogao da nađem nikoga od odgovornih drugova, svi su se već bili sklonili. Oko podne, dok sam sedeo u parku pred gimnazijom, sprovedeno je oko 20 uhapšenih iz zgrade načelstva u sud (među njima 11 članova KPJ i nekoliko članova SKOJ-a). Video sam Bugarčića, Kasalicu, Olgu Jovičić, Slobodana Lukovića, Žikicu Stojanovića, Milomira Rajevića.¹⁵ Većina komunista je uspela da se skloni u okolinu.¹⁶ U podne sam se našao sa Androm Radojčićem iz gimnazijskog rukovodstva. Razgovarali smo o tome šta da radimo. Trebalo je nešto preduzeti. Ni ona ni ja nismo imali vezu s organizacijom. Ostali skojevci su čekali od nas direktive. Mi ih nismo mogli dobiti jer je Bugarčić bio u zatvoru, a Bora Stefanović se sklonio pre hapšenja. Govorili smo im da čekaju. Te noći sam sa skojevcima — radnicima Milomirom Božovićem Balom i Milom Radojčićem Bricom,¹⁷ koji isto tako nisu imali nikakve veze, prenoćio u vili »Studenica« u Mataruškoj banji, kod nekog Balovog rođaka. Sutradan ujutru vratio sam se u grad i preko Ibra uhvatio vezu sa učenicom Lepom Perišić, inače članom SKOJ-a, a preko nje sa Androm. Sedeli smo na obali Ibra kao kupači i čekali rezultat tražene veze sa drugovima. Oko podne sam se preko Laze Jovanovića,^{17a} koji je polagao maturu, povezao sa Kokom Jasnić, jedinim članom Partije među profesorima u gimnaziji i Pavlom Jakšićem, koji je bio suplent gimnazije i aktivni simpatizer KPJ. Laza, Olga, Pavle i ja smo oko podne održali sastanak pred zgradom stare kasarne u kojoj se tada i polagala matura. Šta da radimo? Ja sam prethodnog dana čuo od nekih omladinaca u Kovaćima da je cela četa radnika, studenata i đaka sa oružjem otišla na Goč što sam sada saopštio na sastanku. Kasnije se pokazalo da je ovaj podatak netačan ali je on bio povod naše od-

¹⁵ Pre rata jedan o najomiljenijih članova SKOJ-a, uhapšen krajem 1942. kao partijski radnik na terenu Kraljeva i streljan na Banjici.

¹⁶ U Kraljevu je tada bilo oko 60 članova KPJ i preko 300 članova SKOJ-a.

¹⁷ Milomir Božović poginuo 1943. u 4. (Kraljevačkom) bataljonu. Mile Radojčić poginuo 1942. kao borac 2. proleterske brigade.

^{17a} U toku rata razišao se sa pokretom.

luke da sutradan krenemo na Goč. Koka Jasnić je i pored našeg navaljivanja odbila da ide, pravdajući se da ima još dosta skojevaca na maturi i da je ona kao profesor obavezna da im pomogne da završe ispite. Ostala je uporna u svojoj odluci iako se nismo slagali s njom.

Sledeće noći Balo, Brica i ja prenoćili smo preko Ibra u jednoj livadi, između kukuruza, uvučeni u plastove sena. Čim je ugrejalo sunce, 26. juna, došli smo na Ibar u kupaćim gaćicama. Čuo sam da me policija traži. Brica je ostao, a Balo i ja smo krenuli na Goč. Oko podne, na prolazu kroz Ribnicu, svratili smo na ručak kod mog druga Mila Đurovića. Kada je njegov otac Drago čuo da pričamo o odlasku na Goč i da će Rusi iskrcavati padobrance sa naoružanjem^{17b} predložio je da sačekamo ovo kod njega skriveni u štali, što smo tumačili kao dokaz patriotske predusretljivosti, ali nismo ostali, već smo preko Stolova nastavili put ka Goču. Drago nam je savetovao kako da izbegnemo žandarmerijsku stanicu u Kamenici. Na Zmajevcu smo, u kući Savića, doznali da su pre nas u istom pravcu ka Stolovima i Goču otišli Duško Ristić i Milenko Nerandžić.¹⁸ Požurili smo nadajući se da ćemo ih negde usput stići. U Sokolju smo čuli da su dve-tri grupe prethodne večeri otišle ka strugarama, što nas je još više umirilo te odlučisemo da ovde zanoćimo.

Sutradan, 27. juna ujutro, čim smo preko tunela izbili u Gvozdačku reku, naišli smo na Pavla Jakšića i Lazara Jovanovića. Prihvatili su daske koje su ostali drugovi spuštali od Savića strugare; gradila se prva partizanska koliba. Našem oduševljenju nije bilo kraja. U toku dana smo izvukli daske u Gvozdac i napravili prvu kolibu. Bilo nas je devet: Žika Čukulić^{18a} radnik, član KPJ, Pavle Jakšić suplent gimnazije; Mile Maslar, radnik,¹⁹ Lazar Jovanović, Slobodan Damjanović²⁰, krojački radnik, Boža Korać, izbeglica iz Like,^{20a} Milomir Božović Balo²¹ i ja. Đura Dukić učenik,²² koji je bio kod brata na strugari, prihvatio je drugove koji su pristizali i od prvih dana bio jedan od organizatora prve partizanske grupe i odreda.

Na sastanku koji smo uveče, 27. juna, održali, analizirali smo situaciju. O povratku u grad nije moglo više biti ni govora.

^{17b} Ova verzija je prvih dana odnekuda bila brzo raširena u Kraljevu i okolini, čak su i okupatori verovali u nju.

¹⁸ Poginuo 1942. u Dalmaciji.

^{18a} Poznati filmski radnik, umro 1960.

¹⁹ Poginuo 1942. godine u Bosni kao borac 1. proleterske brigade.

²⁰ Ostao pri povlačenju 1941. u Srbiji.

^{20a} Poginuo u toku NOB.

²¹ Poginuo kao borac Kraljevačkog bataljona u Bosni.

²² Streljan decembra 1942. godine na Banjici.

Predstojala je oružana borba protiv okupatora, za koju nas je Partija već puna tri meseca pripremala. Zaključili smo da grupa ostane na Goču, da se odmah preduzmu mere za prikupljanje oružja, da se zavede vojnički život, da svakoga jutra po dva sata imamo vojne vežbe i da se traži veza sa rukovodstvom partiske organizacije. Stvaranje ove partizanske grupe bilo je od ogromnog značaja za ustank u okrugu Kraljevo jer je iz nje brzo izrastao partizanski odred. Rešeno je da u Kraljevo idemo Žika Čukulić i ja, da se povežemo sa partiskim rukovodstvom i izvestimo gde se nalazimo i da tražimo uputstva za dalji rad. Istog dana uveče kod nas je stigao i advokat Vladimir Radičević s puškom i dve bombe. To je bilo prvo naoružanje grupe. Posle nekoliko dana stigli su Milorad Ašanin,²³ učenik, član SKOJ-a i direktor gimnazije Knežević sa sinom Racom.²⁴

28. ili 29. juna Žika i ja smo gočkom železnicom stigli u selo Ribnicu. Već po izlasku iz voza, kod mosta na Ribnici, iza mlinu, sreli smo Dobricu Ristovića^{24a} abadžijskog radnika i Duška Milišića. Pošto smo ih poznavali odmah smo im rekli odakle dolazimo. Poveli su nas u Gornju Ribnicu i ubrzo nas kod Kočovića kuća povezali sa Momom Petrovićem, a preko njega sa Gvozdenom Paunovićem, u kući Dane Đubanjuk člana KPJ.

Veza je bila uspostavljena. Dato nam je uputstvo da ostanemo na Goču. Rečeno je da će nam neko od drugova preneti nove direktive, te da zbog toga posle nekoliko dana opet treba da dođemo u Ribnicu, da bih toga druga poveo na Goč.

Početkom jula iz Ribnice je sa mnom krenuo na Goč Dragoslav Bogavac koji je preneo odluku OK da se pripremamo za ustank ali da još nema uputstva o početku borbe. (Verovatno je da su to bile prve direktive koje je OK-u preneo Mirko Tomić sa sastanka CK KPJ i PK KPS od 22. i 24. juna, kada su instruktori PK Srbije bili krenuli na teren.) Dok sam pratilo Bogavca nazad sa Goča rekao mi je da će neki komunisti i skojevci biti vraćeni sa Goča i upućeni u sela da pripremaju ustank, a da će ostali drugovi ostati na Goču do novih direktiva. Međutim, ubrzo sam Bogavca doveo ponovo s grupom drugova iz Ribnice na Goč. Tada su došli Miro Dragišić,²⁵ Moma Petrović i još neki drugovi, a sa Stolova su stigli Duško Ristić i Milenko Nerandžić. Preneta je direktiva CK KPJ o početku ustanka i od-

²³ Poginuo u Crnoj Gori 1942. godine.

²⁴ Prešao četnicima 1941. sa ocem, ali 1944. ponovo stupio u NOVJ i hrabro poginuo pri oslobođenju Čačka.

^{24a} Pryoborac, član KPJ od 1937.

²⁵ Politkomesar Kraljevačkog partizanskog odreda i 4. (Kraljevačkog) bataljona 1. proleterske brigade, poginuo u Bosni 1942. godine.

luka Okružnog komiteta Kraljevo da se formira partizanski odred na Goču. Duško Ristić i Žika Čukulić su upućeni u studenički srez radi povezivanja sa partijskom organizacijom i pripremama za oružanu borbu u tom kraju.

Formiranje Kraljevačkog partizanskog odreda, dakle, pada negde između 4. i 8. jula 1941. godine. On je počeo brzo da se omasovljava. Partijska organizacija iz Ribnice stalno je upućivala ljude s puškama, pa je s tim naoružanjem odred, 12. jula, i krenuo u prvu akciju u Ratinu, gde su Dobrica Ristović i Rade Vilotijević bili terenski radnici. Ovde smo, u stvari, uzeli samo radio-aparat i opremu koja je bila ostala u školi od bivše jugoslovenske vojske, a koju je prikrivenu čuvao učitelj Simović.

Koča JONČIĆ

OD RUDOG DO GOSTILJA SA TOVAROM SREBRA I MILIONOM DINARA

Poslije borbe na Pljevljima, 1. decembra 1941. godine, bataljon »Bijeli Pavle«, čiji sam politički komesar bio, pošao je prema Priboju. Tih decembarskih dana vodili smo borbu na Jabuci, na putu Pljevlja — Prijepolje, napadali Pribojsku Banju i Priboj na Limu i izveli nekoliko manjih prepada. Nekoliko dana prije 22. decembra, datuma o kome se uveliko pričalo, kontrolisali smo komunikaciju Sarajevo — Priboj, da bismo se 19. decembra uveče našli na maloj željezničkoj stanici Mioč. Te noći prema Mioču su se kretale srpske partizanske jedinice. Išle su u Rudo da uđu u sastav Prve proleterske brigade. Kako jedni za druge nismo znali, umalo što nije došlo do sukoba. Srećom patrole su bile oprezne. Čim je zabuna prošla, nastalo je neopisivo oduševljenje. Bila je to radost zbog prvog susreta srpskih i crnogorskih partizana. Među rukovodiocima srpske jedinice prepoznao sam Raju Nedeljkovića i Vladimira Dedijera. Na pozdravni Dedijerov govor odgovorio sam kako sam najbolje umio. Kraj govora zagušili su oduševljeni poklici. Borci su se ljubili. Susret je bio kratak. Srbi su brzo, burno pozdravljeni, nastavili put. U koloni smo vidjeli i nekoliko dječaka sa kratkim puškama o ramenima.

Prošla su još dva dana. Dvadeset prvog uveče stigao je kurir sa porukom iz Vrhovnog štaba, u kojoj je pisalo da hitno dođem u Rudo. Odabrao sam nekoliko vojnika i iste noći krenuo na put. Vozili smo se prugom, u malom vagonu koji smo pokretni motkama.

Bila je zora. U Rudom kao da su svi na nogama. To me nije iznenadilo, znao sam da ćemo danas formirati prvu regularnu jedinicu Narodnooslobodilačke vojske.

Na ulazu u grad sreli su me Bajo Sekulić i Peko Dapčević.
— Treba da se javiš Vrhovnom komandantu — rekli su.
— To ti je onaj šator tamo.

Krenuo sam u pokazanom pravcu. Da budem iskren, imao sam tremu. Ovo je bio moj prvi susret sa drugom Titom. Slušao sam dosta o njemu, ali nisam znao kako izgleda. Pomalo me mučila i pomisao zbog čega sam pozvan u Vrhovni štab. Neki drugovi su me prije dva-tri dana obavijestili da me »planiraju« za komesara jednog bataljona u Prvoj proleterskoj, pa sam vjerovalo da me zato i zovu. Za trenutak sam zastao pred velikim šatorom i popravio uniformu. Tada je iz šatora izašao čovjek srednje visine. Učinio mi se neispavan. Mahinalno sam pozdravio, i obratio mu se, ni sam ne znajući kako sam zaključio da je baš to drug Tito.

— Rekli su mi da Vam se javim!

— Zdravo druže! — odgovorio je Tito mirnim glasom. Jesi li ti komesar bataljona »Bijeli Pavle«?

— Jesam!

— E, vidiš, ti treba da obaviš jedan zadatak i da se vratiš u Crnu Goru, traže te drugovi iz Glavnog štaba ...

— Ja sam mislio da će ostati u ovoj jedinici, koju danas osnivamo ...

— I mi smo tako mislili — osmjejhnu se on. — Iskrsla je, međutim, nova potreba.

— Je li to partijska direktiva — bio sam uporan — ja bih stvarno želio ...

— Partijska, druže, partijska — ponovio je Tito. Prvo ćeš s ovim pismom u Novu Varoš, u Glavni štab srpskih jedinica. Pismo ćeš predati Milovanu Đilasu. On će ti dati novac koji treba da odneses crnogorskoj organizaciji. Ne zaboravi da ovo pismo ne smije pasti neprijatelju u ruke!

Obećao sam da će pismo uništiti ako na putu dođe do opasnosti, a zatim je Vrhovni komandant detaljno opisao put do Nove Varoši i rekao da Lim treba da pređemo kod Crkvenih Toca. Na kraju je dodao:

— Napolju te čeka devet boraca. Krenite odmah!

Već je uveliko bio 22. decembar kada sam se pozdravio sa Titom i ponovo prišao Peku i Baju. Oni pozvaše drugove koji će me pratiti. Među njima su bili Blažo Janković, profesor, Petar Sekulić, učitelj iz Bjelopavlića, Boško Kuljača, seljak iz Brajića i drugi.

U toku dana, dok se u Rudom formirala Prva proleterska, nas desetorica odmicali smo lijevom obalom Lima prema Novoj Varoši. Noću smo kod Crkvenih Toca, prešli Lim, gazeći vodu do pojasa. U Novu Varoš stigli smo poslije dvadeset devet časova pješačenja. Brzo sam pronašao Đilasa i dao mu Titovo pismo.

On nam je rekao da čemo uveče produžiti za Crnu Goru. Nosićemo sto kilograma srebrnog novca i jedan milion u papiru. To je pomoć Vrhovnog štaba Glavnom štabu za Crnu Goru.

Zamolio sam da mi daju dobrog brdskog konja za tovar sa novcem.

Uveče, pred polazak, opet sam bio u štabu. Ne brojeći ih, pažljivo sam trpao hiljadarke u komesarsku torbu. Dva okovana sanduka od po pedeset kilograma, u kojima su se nalazili srebrenjaci, natovareni su na konja. Ja nisam znao tačno otkud su te pare, ali sam čuo da su zaplijenjene od neprijatelja.

Đilas mi je rekao da sto hiljada dinara dam u Kamenoj Gori Velimiru Jakiću i Bošku Đuričkoviću, rukovodiocima sandžačke jedinice, sto hiljada da ostavim partizanskoj bolnici u Žabljaku na Durmitoru, a ostalo da predam komandantu Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku, Ivanu Milutinoviću.

Naša grupa krenula je na dug i neizvjestan put. Drugovima iz pratnje sam rekao da nosimo municiju. Određeno je još deset partizana da nas prate do Lima, a onda nas deset treba da sami nastavimo put do Glavnog štaba za Crnu Goru.

Bila je uveliko noć kad smo pregazili Lim. Dok je konj prelazio vodu, pažljivo smo podizali tovar da voda ne prodre u sanduke. Na drugoj obali čekalo nas je iznenadenje: još deset boraca. Drug Tito ih je poslao iz Rudog da ojačaju pratnju. Od njih se sjećam Vlada Gatulina i Sima Mrenovića, radnika iz Podgorice, i nekog Caričića. Sad nas je ukupno bilo dvadeset. Bili smo naoružani puškama, bombama, revolverima i jednim puškomitrailjezom. Dobili smo naređenje da uz put ne zamećemo kavgu i da se krećemo što je moguće neprimjetnije.

Idući u pravcu Kamene Gore sreli smo Mila Peruničića sa grupom partizana; pomogli su nam oko smještaja i ishrane. Kasnije smo naišli i na nekoliko partizanskih patrola koje su se kretale ovim terenom. U Kamenoj Gori ostavili smo Velimiru Jakiću sto hiljada dinara. Tu smo se i odmorili.

Na putu ka mostu na Lever-Tari primijetili smo, na dvjesto do trista metara od nas, grupu od pedesetak četnika Periše Džakovića. Razrijedio sam kolonu i spremio se za borbu. Gledali smo se izvjesno vrijeme, na istom odstojanju, u prolazu, a zatim su obje kolone mirno nastavile put.

Kod mosta na Lever-Tari zatekli smo naše patrole koje su kontrolisale prelaz. Bio je 29. decembar, sedmi dan otkako smo pošli iz Rudog. Prenoćili smo u nekim barakama pored mosta i sjutradan nastavili obalom Tare, preko Negovude. Bilo je vrlo hladno. Snijeg visok. Stalno smo kontrolisali kolonu iz straha da neko ne zastane i smrzne se. Odjeća i obuća su se sledile na

nama. Kretali smo se sporo. Pred samu noć, poslije napornog uspona, stigli smo pod Durmitor, u hotel kod Žabljaka, gdje se nalazila partizanska bolnica.

Hotel je bio prepun ranjenika, najviše boraca iz teške borbe na Pljevljima. U četrdesetak prostorija ležalo je preko dvjesto pedeset partizana. Radilo se pod teškim uslovima. Neprestano su prokuvavani stari zavoji, jer novih nije bilo. Ranjenici su previjani pocijepanim čaršavima i košuljama; umjesto alkohola i joda ljekari su na teške rane stavljali rakiju, lijekova je bilo malo. Među ljekarima sam prepoznao Irinu Knežević, ženu Vuka Kneževića, koji je kao zamjenik političkog komesara Jezerošaranskog bataljona pогинuo na Pljevljima. Ostale nisam poznavao. Novac sam predao Živanu Kneževiću, članu komiteta i uprave bolnice, dr Irini Knežević i još nekim drugovima, čija imena više ne pamtim.

Iste večeri potražio sam drugove koji su ovamo preneseni poslije borbe na Pljevljima. Našao sam Iliju Kostića iz Lovćenskog bataljona, ostao je bez ruke; Zariju Grdinića, iz Polja (kolašinskog), starog poznanika još iz naše prve ustaničke akcije u danilovgradskom srežu, kad smo 13. jula napadali žandarmerijsko-karabinijersku stanicu u Spužu. Na Pljevljima je izgubio oko. Kasnije, 1942. godine, zarobljen je i strijeljan u Kolašinu. Posjetio sam Milivoja Grozdanića, iz bataljona »Bijeli Pavle«, i mnoge druge borce.

Ujutru sam sa divljenjem posmatrao grupice iz okoline Žabljaka, koje su sa korpama punim hrane dolazile u bolnicu.

— Durmitorci neprestano donose hranu ranjenicima — rekla mi je tada Irina. — U samoj bolnici imamo mnogo djevojaka iz ovog kraja koje su postale bolničarke.

Trideset prvog decembra prije podne krčili smo snijeg od Žabljaka prema selu Boanu. Išli smo preko Jezera i poslije napornog i sporog puta stigli uveče u Boan. Narodnooslobodilački odbor nas je smjestio da spavamo po kućama. Te večeri razgovarao sam sa profesorom Stojanom Cerovićem, koji tek što se vratio iz koncentracionog logora u Klosu (Albanija), gdje je izvjesno vrijeme proveo sa mojim ocem.

Ujutru, prvog dana nove 1942. godine, jedan seljak iz Boana vodio nas je preko planine Javorja, na domaku Sinjajevine. Na hladnoću i dubok snijeg već smo bili navikli. Na samom vrhu planine zahvatila nas je strahovita vijavica. Jedva smo vidjeli kuda idemo. Da nevolja bude veća, iznenada se stropoštao i naš konj. Sva nastojanja da ga podignemo ostala su bezuspješna. Morali smo otvarati sanduke. Bajonetima smo razbili obruče drvenih okvira i limene sanduke, koji su se nalazili unutra.

Drugovi, mi nosimo pare, a ne municiju! — viknuo sam borcima prije nego što su počele da ispadaju lanene vrećice sa plombama, teške po pet kilograma.

Na mnogim licima vidio sam čuđenje.

Stavio sam jednu vrećicu u svoj ranac i svakom borcu dao po jednu. Rastovarenog konja smo nekako podigli i nastavili put. Na drugoj strani Javorja, prema Gornjoj Morači, oduhnuli smo. Bilo je manje snijega. Zanoćili smo u prvoj kući, a iznurenog konjića smjestili u pojatu.

Kad smo nastavili put, natovarili smo konja, prebacivši preko samara dva šatorska krila u koja je bio uvijen novac.

Put nas je vodio preko Donje Morače i Manastira Morače do sela Vlahovića, gdje smo proveli dvanaestu noć.

Trećeg januara, posljednjeg dana našeg putovanja, uginuo nam je konj. Ostao je nepomičan, sasvim neočekivano, u trenutku kad smo se pojavili na Kokotovom ždrijelu, prema izlazu ka Radovču. Mislio sam da će ponovo morati da dijelim vrećice, ali me od toga spasio seljak sa konjem, koji se pojavio u blizini. Naredio sam da ga dovedu. Bio je preplašen, vjerovao je da ćemo mu oduzeti konja. Rado je pristao da pođe sa nama do Gostilja, kako bi sam vratio konja.

Šli smo preko Radovča. Trebalo je da pješačimo još sat-dva najviše, i da se naš trinaestodnevni trud završi. Bilo je veće kad se Gostilje, selo sa raštrkanim kamenim kućama, pojavilo pred nama. Uskoro smo vidjeli grupice vojnika i straže pred školom, u kojoj je bio smješten Glavni štab za Crnu Goru. U susret nam je išla poznata mršava figura čovjeka sa naočarima. Bio je to Ivan Milutinović. Srdačan stisak ruku i zagrljaj izrazili su našu obostranu radost.

Đuro ČAGOROVIĆ

BOLNICE PETROVE GORE

Na sastanku u šumi Abbez kraj Vrginmosta, 19. jula 1941, Okružni komitet KPH za Karlovac je odlučio da na Kordunu otpočne oružani ustanak. Narod se okupljaо oko naprednih ljudi, komunista, vjerujući da su oni jedini izlaz. Šume Petrove gore su oživjele, a prve partizanske jedinice su već krstarile tim terenom i kontrolirale ceste koje su za faštiste bile od velikog značaja.

Mjesec dana kasnije, 18. avgusta, stigao sam iz Karlovca u Tušilović. Bili su to teški i naporni dani. Vratio sam se iz Njemačke, gdje sam bio upućen na rad iz francuskog logora Verne, poslije katastrofe u Španiji, umoran i iscrpljen.

Kad sam 1937. došao kao dobrovoljac u Interbrigadu u Albacetu bio sam određen da svršim sanitetski kurs. Špansku revoluciju sam prošao kao sanitarac. Teško sam tad mogao i naslutiti što će ta služba značiti u mom životu i kojim će putem poći u svojoj zemlji, nekoliko godina kasnije. U Španiji sam kraće vrijeme proveo u jedinici koja je kopala »opservacije« (osmatračnice) na isturenim položajima. Onda zacijelo nisam mogao pretpostaviti od kolike će mi velike pomoći biti znanje koje sam stekao na toj dužnosti.

Prije polaska iz Karlovca sastao sam se u karlovačkom parku s Nadom Drakulić. Tog dana predala mi je prvi sanitetski materijal, kojeg je sakrila u dječja kolica. Bio je to samo priručni sanitetski materijal, ali je, možda, simbolički označio početak mog budućeg rada. Iz Tušilovića sam pošao s drugovima u partizanski odred »Debela kosa«. U selu pod šumom Debelom kosom obavio sam svoju prvu intervenciju. U jednoj je kući ležao ranjen Većeslav Holjevac Veco, komesar odreda. Imao je nekoliko krhotina od bombe u leđima, koje je zadobio prilikom napada na poštu u Tušiloviću. Bolnicu još nismo imali, a ranje-

nike smo smještali i obilazili po kućama. U to su vrijeme još postojale mogućnosti za ovakvo zbrinjavanje ranjenika. Uz put smo pregledavali i ostale bolesnike po selima. Tako je partizanski sanitet još prije izgradnje bolnice djelovao na terenu Petrove gore. Politički je to bilo veoma važno. Bolnice u gradovima narodu su bile nepristupačne. Odlazak liječniku u grad bio je komplikiran i opasan. Neprijateljske su vlasti pazile i kontrolirale svakog tko bi došao iz ovih krajeva; bojale su se partizanskih kurira, veza i uopće ilegalnog rada. Tako su nastajali prvi temelji bolnice, koja će u toku 4 godine odigrati važnu ulogu u našoj revoluciji na području Korduna.

Međutim, za ranjene i bolesne borce prilike su postajale sve teže. Ustanak na Kordunu se širio, pa je i neprijateljski pritisak postajao sve snažniji i opasniji. To je bio povod da vojno rukovodstvo Korduna i Banije u septembru 1941. doneše značajnu odluku u selu Crnoj Lokvi, na prilazu Petrovoj gori, da se izgradi bolnica. Dotadašnja praksa, da ranjenici leže u kućama po selima, postala je opasna. Neprijatelj je ozbiljno ugrožavao njihovu sigurnost, provaljujući iznenada u sela i kontrolirajući teren, a ranjeni borci nisu smjeli ovisiti o sretnim ili nesretnim slučajevima. Osim toga i borbe s neprijateljskim posadama i jedinicama, koje su krstarile terenom, postale su oštrome, pa se povećavao i broj ranjenih drugova. Njima je stoga trebalo osiguravati bezbjedniji smještaj i eventualnu evakuaciju sa ugroženog terena.

Nisam bio prisutan sastanku vojnog rukovodstva u Crnoj Lokvi, pa mi je sutradan prenesena odluka o osnivanju centralne bolnice na Petrovoj gori. Pošto sam u ovom kraju bio stranac, određena je ekipa drugova koji su dobro poznavali teren, a neki su od njih bili i ovdašnji ljudi, da zajedno sa mnom izabere mjesto u šumi koje će najbolje odgovarati potrebama zamišljene bolnice. Ono je, prije svega, moralo biti relativno sigurno od neprijateljskih upada u šumu i sa pitkom vodom u blizini.

Ekipa u kojoj smo bili: Milan Oreščanin Crni, Dušan Rkman, Mile Roknić, dr Savo Zlatić i ja, pošla je na teren i izabrala Vrletne stijene. Mjesto je bilo dobro zaštićeno šumom; s jedne strane nalazila se stara bukovina i grabova šuma, a s druge strane mladik. U neposrednoj blizini se nalazio i dobar izvor.

Poslije toga smo iz odreda dobili desetinu povjerljivih boraca, koji su radili na izgradnji bolnice. Kad su obavili posao, vratili su se u odred. Meni je povjerena izgradnja bolnice i rukovođenje radovima. Vrletne stijene su udaljene 1,5 — 2 km u dubinu od glavnog šumskog puta: Petrova — Magarčevac —

Bublinac — selo Široka Rijeka, a samo mjesto gotovo idealno za smještaj bolnice.

Najprije je izgrađena jedna pletara. Između zidova od pletera nabijena je zemlja. Zatim je izgrađeno 10 zgrada od trupaca. Ukupno 11 zgrada, a između njih, kasnije, i jedna kompletanu montažnu bolnicu. Dopremili smo je na Vrletne stijene u januaru 1942. kao ratni plijen poslije oslobođenja Vojnića. Radovi su brzo napredovali. Centralna bolnica je bila izgrađena do zime 1941. i dobro opremljena. Upravo je nevjerljivo kako je pod tako teškim okolnostima stvorena bolnica u kojoj su tokom revolucije ranjeni borci našli sigurno sklonište i potrebnu njegu.

U bolnici je prvo organizovano odjeljenje za operacije. Bilo je opremljeno potrebnim instrumentima i lijekovima. Iza toga je uređena uprava bolnice, zatim tri bolnička odjeljenja, dvorana za priredbe, kuhinja, odjeljenja za bolnički personal, praonica rublja (voda je sprovedena ravno u kotao za pranje), bazen za kupanje ranjenika i ledara u jednoj udubini. Led se upotrebljavao za liječenje rana s upalama i krvoliptanja kod drugova kojima su bila prostrijeljena pluća, a takvih je slučajeva bilo mnogo.

U početku su ležajevi bili od nakošene bujadi (paprati), koja se pokrivala šatorskim krilom; trebalo je ranjenika što bolje izolirati od vlage. Krovovi su pokrivani tesanom daskom.

Prilike su se brzo mijenjale, a događaji naglo nailazili. Bolnica, odnosno prva zgrada bolnice, još nije ni bila pod krovom, kad su 4. oktobra 1941. donesena dva prva ranjenika: Lazo Trbojević i Dragić Jurjević. Jedan s probijenim plućima, a drugi s metkom u peti. Oni su bili prvi kojima je ukazana pomoć.

U početku je bilo mnogo teškoća: bez kreveta, bez svjetla, bez ljekara. Sjećam se časova kad je mjesecina bila jedino osvjetljenje pri previjanju ranjenih drugova. Kasnije smo, početkom novembra 1941, dobili iz Široke Rijeke 16 kreveta sa posteljinom. Tad je bolnica već mogla da primi oko 80 ranjenika. Uprkos teškim prilikama bila je osigurana potrebna bolnička higijena. Instrumenti su sterilizirani iskuhavanjem, a zavoji, gaze i ostali prevojni materijal su prani i glaćani vrućom glaćalicom. Instrumenti su bili zatvoreni u staklenoj vitrini.

Lijekovi su u Centralnu bolnicu stizali na različite načine, no uglavnom smo imali dva izvora snabdjevanja: grad i borbu. Dio lijekova dobijali smo iz Karlovca, preko veza, a ostalo su jedinice nabavljale kao plijen u borbama. Sve što je u borbi od sanitetskog materijala i lijekova bilo zaplijenjeno, najprije je dolazilo u bolnicu, a zatim se slalo dalje. Tako se uvijek radilo.

Sve su se jedinice brinule da bolnica bude uvijek opremljena s najnužnijim materijalom.

Međutim, s lijekovima koje smo dobivali iz grada bili smo oprezni. Osobito s onim, koji nisu imali etiketu. I to je neprijatelj mogao koristiti kao sredstvo za uništenje. Tako se jedna količina, možda i dragocjenih lijekova, morala baciti. Koristili su se samo oni za koje smo bili sasvim sigurni.

Za ono što nam je nedostajalo dovijali smo se na razne načine: kad je ponestalo zavojnog materijala, cijepali smo plahte. Bolnica je napravila i dezinfektor, takozvano partizansko bure. Bila je to obična limena bačva u kojoj je nešto više od dna postavljena rešetka, a ispod nje nasuta voda. Na rešetku se slagala odjeća i kad se bure napuni, otvor se zatvori. Ispod bureta se ložila vatra i kad su odijela i rublje bili dobro opareni, bili su oslobođeni gamadi i klica.

U početku se hrana kuhala u kazanu, a kasnije, kad je bolnica bila izgrađena, u loncima i dijelila u porcijama. Kuhinja je pripremala i dijetalnu hranu za one ranjenike ili bolesnike, kojima je takva hrana bila potrebna. U snabdijevanju bolnice hranom narod Korduna odigrao je najznačajniju ulogu, pokazavši visoku svijest. Narod je donosio hranu, obilazio bolesnike.

Iako za neprijatelja konspirativna, bolnica je za narod bila javna, ali njegova vlastita tajna. Tu nisu vladali zakoni neumoljive konspiracije; bolnica je bila tajna cijelog naroda. Svi su znali da samo jedna nepomišljeno izgovorena riječ ili bilo kakav nesmotren propust pred neprijateljem znači izdaju sina, muža, žene ili brata — izdaju sopstvene revolucije. Narod Korduna je čuvao bolnicu, čuvao je Petrovu goru, jer mu je ona bila jedino sklonište ispred neprijateljskih rafala i razbuktalih plamenova zapaljenih sela. Uvale i šume Petrove gore su krile zbogove pred pobješnjelim neprijateljem.

A neprijatelj nije mogao shvatiti što se zbiva u tim šumama. Legenda je kao bujica sve snažnije zapljuškivala njegove štabove, svaki dan je sve snažnije rasla priča o narodnoj vojsci, o snazi, a neprijatelj je obuzet strahom motrio valovitu goru i bojao se njenih šuma. Nesigurne su bile i ceste i staze. Oprez se pretvarao u strah, a nevidljive snage u šumama postajale osjetljivo stvarne. Svaki grm, svaka kota, svaki čovjek bio je za neprijatelja opasnost. Kao zagonetka provlačilo se pitanje: gdje su ranjenici? . . .

Tako je narod izvršavao svoju obavezu prema bolnici u kojoj je i on našao pomoć. Dolazili su na Petrovu goru po lijek, a kordunske su žene rađale djecu u Centralnoj bolnici.

Postupak u liječenju se nije razlikovao ni u čemu od normalnog načina. Najčešći slučajevi su bili vađenje stranog tijela iz rane, a vršilo se kirurškim putem. Rana se kasnije njegovala istim postupkom kao u svakoj bolnici. Kod ostalih se bolesti primjenjivao postupak davanja odgovarajućih lijekova.

Ipak je ova bolnica imala nešto, što do tada nije bilo poznato: visok moral boraca, želju za ozdravljenjem i za povratkom u borbenu jedinicu. Ovdje se ranjenik nije izvlačio iz borbe dolaskom u bolnički krevet, on je odavde želio što prije otići, ponovo uzeti pušku u ruke i postati borac. A to je bila ogromna razlika. Taj psihološki moment je nesumnjivo odigrao izvanrednu ulogu natkompenzacije. Nema sumnje da je pojava partizanske bolnice, njena organizacija i psihologija njenih pacijenata, veoma zanimljiva za izučavanje, za obradu iskustava potrebnih savremenoj ratnoj medicini, posebno psihologiji.

Vojne jedinice su osiguravale bolnicu bilo indirektno, čuvajući i kontrolirajući cijelo područje ili direktno, dajući oružano osiguranje samoj bolnici, koje se sastojalo od 6 naoružanih boraca sa komandirom. Ja sam bio komesar bolnice.

Ostalo se osoblje dijelilo na dvije grupe: bolničko i kuhijsko. Bolničko je osoblje sa liječnicima vršilo sve poslove u bolnici i brinulo se za ranjenike, a kuhijsko je sa ekonomom rješavalo probleme bolničke ishrane i nabavke materijala potrebnog za normalan rad bolnice.

Razvojem događaja nametala se još jedna nova potreba, koju je Centralna bolnica uspješno riješila. Organiziran je u januaru 1942. kurs za bolničare. Trajao je mjesec dana, a drugovi što su vršili sanitetsku službu stekli su najosnovnija znanja, prilagođena našim potrebama. Uz liječnika i ja sam kursistima prenosio svoja iskustva iz španskog građanskog rata, pa smo kursiste osposobljavali za brzu prvu sanitetsku intervenciju u borbama. Najvažnije je bilo ranjenika znati brzo izvući iz neprijateljske vatre, previti ranu, naučiti kako da se postupi u slučajevima raznih fraktura, jer su to bila najpotrebnija znanja bolničara. Na taj smo način osposobili dio kadra za nadopunu bolnice i ljudi koji će kao bolničari služiti u borbenim jedinicama. Tako se u izvjesnoj mjeri bolnica rasteretila. Znali smo, ako će borbene jedinice imati sanitetsku službu, da neće svaki lakši ranjenik dolaziti na liječenje u bolnicu, već će mu potrebnu pomoći ukazati bolničar u jedinici. Trebalo je prostor bolnice upotrebljavati racionalno.

Uvjjeti partizanskog ratovanja su bili veoma promjenljivi, pa su se i potrebe bolnice morale prilagođavati nastalim okolnostima. Neprijatelj je češće upadao u šumu, vršio sve snažniji pritisak i bolnica je često bila ugrožena, iako njegove jedinice

nisu nikad prodrle na njen teritorij. Stoga je jednog dana na partijskom sastanku bolnice postavljena teška i odgovorna obaveza za sve nas koji smo radili na organizaciji bolnice i sanitetske službe: ni jedan ranjenik ne smije pasti neprijatelju živ u ruke!

Nama je svima bilo jasno da smo moralno vezani uz ljude, koji ranjeni ili bolesni leže u Centralnoj bolnici. To je etika revolucije, to je obaveza u koju nijedan drug nije nikad u tim danima posumnjao. Svi smo znali da je spasavanje ranjenih boraca naša moralna obaveza i da ćemo prije svi izginuti, nego da neprijatelju dopustimo da se dočepa i jednog ranjenika. Ali, iza ove etičke postavke, koja je s najčvršćim uvjerenjem živjela u svakom partizanu, u svakom čovjeku revolucije (nijedan naš borac nije ni načas pomislio da prije bilo što učini osim da spasi ranjena druga) — pojavljivala se i jedna druga postavka. Svi su ti ranjenici, a oni će sutra biti ponovo uključeni u borbene snage revolucije, živa snaga, borbeni potencijal narodne revolucije i jednostavno njih treba vratiti borbi, oni su potrebni na cijelom frontu. Svaki je borac bio dragocjenost. Zato nije bilo rješenje da svi izginemo da bi se ranjenici spasli ili da zajedno s nama budu poubijani, pokošeni neprijateljskim rafalima i rastrgani eksplozijama bombi. Ne, revoluciji smo bili obavezni sačuvati borce i sposobiti ih za buduće borbe. To je bila i njihova želja, jer, kako sam već naprijed rekao, nikad nije bilo sličnih primjera tolike natčovječanske želje da se ozdravi i ponovo uključi u borbene redove. Tome je svakako pridonio još jedan psihološki opravdan element. Biti ranjen, značilo je biti nemoćan nasuprot neprijatelju. Iako je svaki ranjenik bio siguran da ga drugovi neće napustiti, ipak je u svakom čovjeku uvjek tinjala misao da neprijatelj može jednog časa i sasvim iznenada da upadne u bolnicu. To je gerila. Neprijatelj se mogao privući i neprimjetno do bolnice, jer su naši odredi bili veoma mobilni i kretali se na širokom području i nisu uvjek mogli tačno kontrolirati svaki sektor. Ta je podsvjesna bojazan bila u svima nama. Zato je i svaki ranjenik želio da što prije ozdravi i sposobi se da ponovo uzme pušku u ruke.

Dakle, zadatak je bio spasiti ranjenike. Na sastanku se mnogo diskutiralo o raznim predlozima i načinu kako ranjena borca sačuvati od neprijatelja. Shvatio sam sasvim jasno i konkretno, da je jedini način — da se ovdje u šumama Petrove gore primjeni jedno iskustvo iz španskog građanskog rata. Mislio sam na »opervacije«.

I tako sam drugovima počeo da objašnjavam o čemu sam razmišljaо. Treba kopati zemunice i ranjenike u slučaju opasnosti skloniti pod zemlju. Bio je to neobičan predlog. Nitko u prvi

čas nije znao da kaže je li to dobro ili ne. Činilo se stravično žive ljude zakopati u zemlju. Osim toga, takav bi postupak mogao lako izazvati šok kod ranjenika. Objasnio sam predlog, branjeći potrebu njegova ostvarenja. Svi su se složili da će ranjenici na ovaj način skoro potpuno sigurno dočekivati neprijateljske ofanzive.

Tako smo, skoro paralelno sa izgradnjom Centralne bolnice, u novembru 1941. prišli izradi zemunica. Bilo ih je šest. Najvažnije je bilo da se one nalaze u blizini bolnice, da se ranjenici u slučaju iznenadnog prepada neprijatelja mogu brzo evakuirati i skloniti. Razumije se, da je i mjesto moralo biti pogodno i odgovarati nekim određenim uvjetima. Osnovno je bilo da je pristup k zemunici nevidljiv i da se ulaz sasvim uklapa u okolinu, jer u protivnom slučaju njeno postojanje ne bi imalo smisla. Zemunice su bile konspirativne. Svaka je imala svoje bolničko osoblje koje se brinulo za njenu opskrbu i za evakuaciju ranjenika. Svaki je znao samo za svoju zemunicu. Tajnost je zemunica bila nužda. Ona je posljednje utočište.

Zemunica se uvijek kopala na kosini ili u uvalama iznad izvora. Ona se kopala kao okno rudnika. Razlika je bila u tome, što je ulaz u zemunicu bio toliki, koliko je trebalo da se unese čovjek ili pak da sam uđe unutra. Iza ulaza se zemunica širila. U dubinu se kopalo koliko je struktura zemljišta dopuštala. Bilo je slučajeva gdje smo naišli na kamenit teren, pa je razumljivo što su radovi u tim slučajevima sporije napredovali i bili veoma naporni.

Iskopana zemlja je nasipana ispred zemunice, tako da je ona dijelom stvarala neki plato ispred ulaza, a dijelom padala niz kosinu. Najvažnije je bilo tu svježe iskopanu zemlju sakriti i učiniti da se ona prirodno uklopi u postojeći pejzaž. Svrha bi svakako bila promašena, a rad besmislen, kad bi se vidjela iskopana zemlja. Zato se ona nabijala po nekoliko puta, posipala lišćem i granjem. Trebalо je stvoriti nekoliko slojeva nabijena lišća da se teren sasvim izjednači po izgledu sa ostalim. Kad je to bilo učinjeno onda smo teren ispred zemunice kamuflirali granjem, posadili mlado drveće i šikaru. Uspjevali smo da pristup zemunici učinimo sasvim nevidljivim.

Unutra je zemunica bila podbočena gredama, kao i rov u rudniku. Zidovi su bili obloženi daskama, a isto tako i plafon zemunice. Na taj smo način donekle zemunicu izolirali od vlage. Ležajevi su građeni na kat, kao brodski kreveti. Tako se moglo smjestiti više ljudi i bilo je mjesta za kretanje u prostoru zemunice.

Provjetravanje je bilo, nesumnjivo, jedan od najvažnijih problema. Ono je moralo biti zagarantirano. Na plafonu smo

probijali ventilacione otvore i to dva, svaki na jednom kraju plafona. To je trebalo učiniti radi što uspješnije izmjene zraka u zemunici. Koji put su ventilacioni otvor i po nekoliko metara prolazili kroz zemljine slojeve do površine. Često se koristilo i šuplje stablo iznad same zemunice, kao neki ventilacioni dimnjak. Kod izgradnje ventilacionih otvora pojavio se i problem kamufliranja, isparivanja iz ventilacionih otvora, posebno za vrijeme studenih dana, kad bi ono pod normalnim okolnostima bilo sasvim vidljivo. Zato smo otvore kamuflirali granjem, pa se isparavanje rasipalo između grana, tako da je izgledalo kao normalna šumska izmaglica i nije bilo upadljivo.

Svaka je zemunica imala u jednom uglu iskopanu septičku jamu. Fekalije smo zatraviali zemljom. Na jednoj je stjeni bila iskopana udubina u koju su smješteni potrebni lijekovi, zavojni materijali, alkohol ili rakija za ispiranje rana i suha hrana za slučaj da zemunica ostane zatvorena nekoliko dana (nije se nikad dogodilo da je ostala zatvorena dulje od tri dana).

Ulaz je bio isto tako kamufliran kao i teren na kome je zemunica izgrađena. Na ulazu je bio jak poklopac, zatrpan zemljom i travom, tako da se pod nogama, u slučaju da je netko nagazio, ne bi osjetila akustična promjena.

Izgrađene su i zemunice na kat ili na dva dijela, jedna iznad druge. U tim zemunicama ranjenici nisu znali jedni za druge. Bilo je to zbog sigurnosti. U sistemu zemunica izgrađena je i zemunica za spremanje inventara, osobito lijekova, instrumenata i nekih drugih važnih stvari, koje su bile neophodne za život i rad bolnice.

Zemunica se osvjetljavala petrolejskim svjetiljkama. Kad nije bilo petroleja, onda se u limenim kutijama rastopila mast, loj ili stavilo ulje, a stijen je bio od gaze.

Veličina zemunice je bila uvjetovana terenom, ali obično se njeno prostranstvo kretalo od redovitih 2,5 m širine do 6 ili 8 m duljine.

Kad su zemunice bile izgrađene onda su teži ranjenici bili odmah prebačeni iz bolnice u zemunice. Često je evakuacija bila iznenadna i forsirana. Prenos teških ranjenika u takvim prilikama otežao bi tok normalne evakuacije bolnice. Da se to ne dogodi, jer je tim bila uvjetovana i sigurnost bolnice i ostalih ranjenika, odlučeno je da se teži odmah smjeste u zemunice. Njihov je boravak bio određen i razvojem ozdravljenja. Čim bi ranjenik bio u boljem stanju, vraćali smo ga u bolnicu.

Pregledi su u zemunicama bili redoviti, kao i u bolnici. Obavljeni su svakog jutra. Tad su vršena previjanja, davali

bi se lijekovi, a zaduženi bolničar je obavljao sve potrebne poslove.

Tako je organizacija i uspostavljanje bolnice kao zadatak bio izvršen već 1941. Da smo posao obavili u redu, dokazalo se na kraju rata. Zemunice nisu nikad bile provaljene. Nikad neprijatelj nije ušao u zemunice, niti je zatekao ranjenike, iako se događalo da je prolazio vrlo blizu ili upravo preko njih samih ili je čak neprijateljski mitraljezac postavio mitraljez na samoj zemunici i rafalima kosio narod u zbjegu; on nije ni slušao da ispod njega, pod zemljom, leže ranjeni partizani, što zaustavljena daha slušaju štektanje mitraljeza. Bili smo uvjereni da smo zadatak dobro izvršili, a na kraju je ostalo još uvijek ono najgore; da svi izginemo braneći ranjene drugove. Ali, to se nije dogodilo. U toku rata je neprijatelj uništio neke zemunice, ali prazne. To je u neprijateljske komande unijelo još veću zabunu. Potvrđivala se legenda da partizani na Petrovoj gori imaju bolnicu sa svim potrebnim uredajima i da postoje i podzemna skloništa u kojima su ranjenici sigurno sklonjeni.

Kad je pao prvi snijeg pojavio se i novi problem, o kojem do tada nije nitko razmišljao. U prvi čas je izgledao nerješiv. Na snijegu su ostajali tragovi. Izdajnički. Činilo se kao da ravno vode od bolnice do neprijateljske komande, ispreplićući se oko stabala, krivudajući šumom, sapinjući mozak i svaku misao.

Trag u snijegu kroz šumu do bolnice, trag do ulaza u zemunicu, prokazivao je ranjene drugove i bio najstrašniji neprijatelj sigurnosti života nemoćnih boraca. Meni je postao opsesija. Znao sam da će u šumi nastati spletovi tragova. Narod će i dalje prolaziti šumskim putevima i bit će ih mnogo. Tad će se teško pogoditi koji je onaj pravi i koji vodi u bolnicu. Moja je svaka misao bila na ulazu u zemunice. Tamo su ležali oni najteži, oni što su na bojištima ostavljeni nesebično i hrabro dijelove svog tijela, oni što su ležali prorešetani rafalima i vjerovali u revoluciju i pobjedu, oni što su dočekivali neprijatelja u opasnim zasjedama i postepeno, sigurno rušili snažnu neprijateljsku tvrđavu još onda, kad na to nisu sa sigurnošću mislili ni pripadnici mnogo jačih nacija.

Prolazio sam smrznutim šumskim stazama i slušao kako od studeni pucaju debla i granje, osjećajući pod nogama svaku stopu na bijeloj površini i gledao kako iza sebe ostavljam izdajnički trag, koji vijuga šumom kao zmija sve do ulaza u zemunicu.

Bili su to strašni dani, puni osjećanja nemoći ali i uvjerenja da moramo riješiti taj problem, jer je to naša dužnost. Osjećao sam da ranjenici danas sigurno i mirno leže na svojim ležajevima, jer su znali da ih nećemo prepustiti slučaju. Znao

sam da je tako, i grozničavo sam gledao preda se vjerujući da će i taj trag postati oružje kojim ćemo tući neprijatelja. Slušao sam kako ispod leda žubori potok i nehotice sam pogledao krito. Grmlje i žbunje je bilo golo, smrznuto i ukočeno od studeni, a meni se počela nametati misao: potok, potok...

Odjedanput se dosjetih kako će se riješiti traga.

Odmah sam svaku zemunicu opskrbio daskama. Otad je uvedena praksa da se od puta do zemunice polažu daske na panjeve, jedna po jedna sve do ulaza u zemunicu. Isto se tako daska po daska dizala kad bi se prošlo. Pošto su daske položene na panjeve trag u snijegu nije mogao ostati. Svatko je morao paziti da prolazeći preko dasaka ne ostavi ni najmanji trag dolje u snijegu. Tako se prilazilo zemunici kao preko nekog mosta, čiji su stupovi bili panjevi.

Ali, jedan je trag morao nastaviti put šumskom stazom i na njoj ostavljati trag stopala. Stotinjak metara dalje od mjesta gdje se skretalo u zemunicu, trag je na šumskom putu skretao i nestajao u potoku. Na taj način ni najoštije oko nije moglo primijetiti ništa neobično. Trag koji je završavao u samom potoku sasvim je zbunio i dezorientirao neprijatelja, dok je snijeg svuda naokolo izvan šumske staze ležao netaknut ili s tragom neke životinje.

Veoma značajan događaj za dalji razvoj prve bolnice na Vrletnim stijenama bio je oslobođenje Vojnića. Te, 1942. godine, januar je bio studen, a snijeg je već zameo puteve i staze. Kad su naše snage ušle u mjesto, obavijestila me je komanda da siđem u Vojnić. U Vojniću je postojala kompletna montažna bolnica, koja se mogla u dijelovima prenijeti na Vrletne stijene. Pošli smo u grad obuzeti radošću. Bio je to prvi veliki uspjeh u samom početku 1942. Bolnicu smo demontirali, našli kompletni instrumentarij, opskrbili se ležajevima i posteljinom, a narod je na saonicama, konjskom zapregom prenio sve na Petrovu goru.

Oslobođenje Vojnića je bilo važno iz nekoliko razloga. Prvo, to je bila vojna, politička i moralna pobjeda, koja je neprijatelja sasvim određeno uvjerila u naše snage. Zatim, bolnica je tim časom bila kompletno opremljena i, što je za nas bilo u to vrijeme veoma važno, u Vojniću je postojala apoteka, dobro snabdjevena, koja je bila neophodna za normalan rad bolnice. Tog dana smo našu bolnicu snabdjeli svim potrebnim lijekovima. Činilo se kao fantazija, ali bolnica je bila stvarnost u šumama Petrove gore, u nacističkoj »evropskoj tvrđavi«, čije smo uništenje morali još čekati. Osigurati liječenje ranjenom ili bolesnom borcu i narodu u punoj strahoti tek započete okupacije, bio je divan uspjeh.

Bolnica je postojala.

Neprijatelj je odlučio da poduzme širu akciju protiv naših snaga i počeo je početkom 1942. u Kordunu s drugom ofanzivom. Ovaj je kraj strateški tako lociran da predstavlja veoma značajnu komunikaciju za vezu s jedranskom obalom i njenom pozadinom. Rat je brzo mijenjao fizionomiju i neprijatelj je shvatio da bi jedranska obala mogla postati nesigurna i opasna u slučaju eventualnog savezničkog iskrcavanja, a ono nije bilo nemoguće. S njim je računala i neprijateljska komanda na Balkanu i već sad poduzimala akcije. Ona je nastojala da se pozadina obale osigura i da naše snage potisne što više u pozadinu, prema Bosni ili ih sasvim likvidira. Ovaj plan pripremljen je veoma pedantno i smisljeno. Naše snage su, posebno tim tereonom, bile već toliko ovladale da su stvorile veoma prostranu slobodnu teritoriju, koja se gotovo kontinuirano prostirala od Korduna, preko Like i dalmatinske Zagore, da se preko Neretve nastavi i na talijanskoj okupacionoj zoni do Crne Gore. Zato je poduzeta ofanziva, koja je morala potisnuti naše snage iz obalne pozadine i prepustiti je kontroli četničko-ustaških kolaboracionističkih snaga.

Prva akcija te ofanzive je bila usmjerena na likvidaciju opasnog žarišta na Petrovoj gori. Neprijatelj je pripremio znatne dobro opremljene snage koje su krenule prema Petrovoj gori iz nekoliko pravaca, s ciljem da likvidiraju partizane na Petrovoj gori, zajedno s bolnicom koja je za nas bila veoma značajna. U maju 1942. stvoren je opasan obruč koji je počeo da se snažno steže oko Petrove gore. Za likvidaciju naših snaga i Centralne bolnice neprijatelj je upotrebio i avijaciju. Šuma je bila već osuta mladim lišćem, a ranjenici se oporavljali i grijali na proljetnom suncu, očekujući ozdravljenje i naređenje za odlazak u jedinicu.

Najprije je preletio jedan izviđač. Odmah su poduzete mjere opreza i bolnica je evakuirana. Ranjenici su smješteni u zemunice, opskrbljeni hranom i lijekovima. Nije dugo potrajalo i bolnica je mitraljirana i spaljena i kad je ofanziva prošla, nije se više mogla upotrijebiti.

Obruč se stezao. Situacija je bila krajnje kritična. Narod je panično bježao iz popaljenih sela i sklanjao se u šumu. Sve je to situaciju još više otežalo i naše jedinice nisu mogle slobodno manevrirati, jer je u šumama bio zbjeg. Odlučeno je da se 13. maja 1942. sazove sastanak svih komandanata i komesara. Na sastanku je izdato naređenje: probiti obruč.

Bila je to jedna od najtežih noći u Petrovoj gori. Trebalо je spasiti živu borbenу snagu i narod zaštитiti od neprijatelja, stvoriti mu mogućnost da se nekako izvuče iz obruča.

Odlučeno je da ostanem u zemunicama i sačekam ishod borbe. Vojska je te noći krenula u dva pravca: prema Magarčevcu i na sektor između Petrovca i Biljega. Ostao sam s borcima što su osiguravali bolnicu. Kroz noć su treštali rafali, a kiša je sablazno šumorila, kao da se smrt vuče šumom.

Poslao sam izvidnicu da pogleda što je s nekim zemunicama. Kad su se kasno u noć vratili, rekoše mi da su zemunice već na neprijateljevoj strani i da se do njih ne može. Na tom su sektoru bile neprijateljske jedinice. Tamo se čula strahovita pucnjava ogorčene borbe. Povukli smo se i mi, a šuma je tonula u neizvjesno isčekivanje.

U noći 13/14. maja obruč je bio probijen u strahovitim borbama, zahvaljujući izvanrednoj borbenosti naših jedinica. Tri dana kasnije neprijatelj se povlačio i napuštao terene Petrove gore.

Ranjenici su bili spaseni. Zemunice su izdržale, a neprijatelj je bio poražen. Napuštao je uvale i obronke Petrove gore obuzet neobjasnivim pitanjem — gdje su ranjenici? Tako se svršilo jedno od najtežih razdoblja u historiji Centralne bolnice.

Poslije te ofnazine teži ranjenici su ostali u zemunicama, a pokretniji su premješteni u prihvatu bolnicu pod Španovim brdom. Ova je izgrađena u proljeće 1942. Sad je morala primiti ranjenike s Vrletnih stijena, jer je ova bila sasvim onesposobljena. Odmah se pristupilo izgradnji bolnice na Pišingaju. Ponovo su izgrađena sva odjeljenja, kao i na Vrletnim stijenama.

Bolnica na Pišingaju je imala operacionu salu, koju smo odmah mogli opskrbiti potrebnim instrumentarijom i lijekovima, jer smo na Vrletnim stijenama imali zemunicu ispod same bolnice, a požar je nije uništio. Bolnica je bila opskrbljena instrumentima s kojima se mogla izvršiti svaka operacija. Vršio sam i amputacije, spasavajući tako živote drugovima kojima je prijetila očita smrt od gas-gangrene, plinske flegmone koja se razvija uslijed infekcije rane bacilom gasne flegmone. To su najčešći slučajevi u ratu gdje su rane zagađene zemljom. Mnogi su drugovi ostali živi u sasvim beznadnim slučajevima, zahvaljujući brzoj kirurškoj intervenciji i stvorenim mogućnostima u bolnici. Uz razne frakture i pneumonije, zatim jake influence i smrzavanja, u kojim je slučajevima također trebalo brzo kirurški intervenirati, kasnije je počeo pustošiti još i tifus.

Bolnica na Pišingaju je imala niz radionica koje su osiguravale normalan rad u njoj. U Reci je postojala radionica za izradu »kramerovih šinja« koje su se upotrebljavale u liječenju raznih fraktura za ispravljanje polomljenih kostiju, kao i tkao-nica zavoja u Zagorju kod Veljuna. Uz kirurško odjeljenje bol-

nica je imala i nekoliko odjeljenja za zarazne bolesti. Postojala je u Reci stolarija i pekara koja je osiguravala kruh.

Veoma važan objekt u sklopu bolnice na Pišingaju bio je Dječji dom u Reci. Uz sve teškoće naše su jedinice u zbjegovima sakupljale izgubljenu djecu po šumi i dovodili ih u ovaj dom. Ovdje su nastajali najmlađi socijalistički ljudi, odgajani u patnjama i strahu pred neprijateljskim pokoljima.

Tako je, neposredno poslije spaljivanja prve bolnice, organizirana i stvorena bolnica na Pišingaju, koja se do kraja rata sve više usavršavala da na kraju postane bolnica u koju su dolazili ranjenici ne samo sa Korduna. Ona je sve do konca rata ostala netaknuta i neprijatelj nije nikad prodro na njen teritorij.

U junu 1943. bolnica na Pišingaju je bila u opasnosti. Tom su prilikom ranjenici evakuirani s Petrove gore preko Korane u Miriće i tamošnje šume, jer je bolnica bila ugrožena od jedinica Huske Milikovića. (On je bio musliman, šumski radnik od Velike Kladuše i pristupio je revoluciji u početku. Međutim se kasnije pokolebao i prešao k neprijatelju. Iza toga opet je prisvojivao je bolnicu, a znao je i za neke zemunice. Kad je bilo javljeno da sa svojom odmetničkom jedinicom kreće na Petrovu goru, morali smo sve ranjenike evakuirati. Demontirali smo osim toga sva vrata, osobito prozore sa staklima i sakrili ih na sigurno mjesto da ih ponovo možemo upotrijebiti kad se vratimo. Ti su časovi bili teški, posebno za mene, ali, na sreću, bolnica je ostala poštovanja. Huska nije stigao do nje. Ja sam se tih dana upravo razbolio od tifusa. Izvršio sam pokret bolnice gotovo u nesvjesnom stanju. Mjesec dana kasnije vratili smo se natrag na Pišingaj. Tako je bolnica dočekala i oslobođenje Karlovca, kad je 1945. i napuštena.)

Uz ovu na Pišingaju bilo je još nekoliko bolničkih odjeljenja. Na Kaluđercu je smještena centralna apoteka s jednim odjeljenjem za tifusare i 4 zemunice. Poslije probijanja obruča, 1943, nastalo je još jedno odjeljenje na Kupinjaku za tifusare i ranjenike. U selu Pecka pod Petrovom gorom osnovano je oporavilište sa 60 kreveta za lakše ranjenike i rekonvalescente. Sva su ova odjeljenja imala svoje bolničko osoblje i straže, koji su ranjenike u slučaju potrebe smještavali u zemunice. Jedan je zemuničar uvek ostajao izvan zemunice da prati neprimjetno kretanje neprijatelja i da javlja kad je minula opasnost. Bio je to opasan zadatak i morali su ga vršiti samo povjerljivi i veoma spretni partizani. U Crnoj Lokvi postojala je ambulanta s nekoliko kreveta za civilno pučanstvo.

Paralelno s bolnicom na Pišingaju i spomenutim odjeljenjima organizirane su bolnice i na drugim sektorima Četvrtog

korpusa, a bile su na brizi bolnice na Pišingaju. Tako su izgrađene bolnice u Dunjaku, Kestenovoj gori, Slunju, zatim bolnice Zbijeg, Marinkovići, postojale su i bolnice na Žumberku i niz manjih odjeljenja. Kad su bolnica i zemunice na Petrovoj gori poprimili konačni oblik, moglo se smjestiti oko 500 ranjenika i bolesnika, dok je kroz sva bolnička odjeljenja na Petrovoj gori prošlo oko 10 000 ljudi do svršetka rata.

Na Petrovoj gori postojalo je i partizansko groblje. Ono se stvaralo paralelno s bolnicom. Na njemu je pokopano oko 1000 ljudi. Danas je groblje na Pišingaju narodni park sa spomenikom kao uspomenom na ratne dane Centralne bolnice. Položeni brončani reljef na postamentu od 1000 granitnih kocaka simbolično govori o svemu što se ovdje zbilo.

Na Kordunu, grob do groba.

Rekonstruirana je i bolnica na Pišingaju, upravo kakva je bila za vrijeme rata, zajedno s bazenom u kome su se kupali ranjenici. Danas su groblje i bolnica uspomene na herojsku prošlost.

Nema sumnje da bolnica ne bi u cijelosti izvršila svoj zadatak da nije bilo predanog i požrtvovanog rada drugova liječnika: Franca Klajnhapela, Bonke Oreščanin, Marije Šlezinger (pokopana je ispred ulaza u rekonstruiranu zemunicu), Štajnera i Save Zlatića, koji su svoj zadatak izvršili do kraja, kao i zubari Vlado Pilinger i drugarica Berta. Neobičan su zadatak izvršili i zemuničari: Matija Relić (umro 1942), Mića Perić (danas zemljoradnik u Ključaru), Miloš Ivošević (umro 1958), Milić Opačić i Mića Božić (zemljoradnici u selu Miholjskom), Milan Orabović (zemljoradnik u Poljani), Milić Cvijanović, Marko Lukač (Koranski Brijeg), Stanko Krivokuća Čane i drugi, o čijem je poštenu i odanosti narodnoj revoluciji ovisila sudbina, tajnost i sigurnost zemunica i životi stotina ranjenih boraca.

Naš je narod vjerovao u svoju revoluciju, čuvajući živote boraca. Iz tog uvjerenja pjesnik Ivan Goran Kovačić stvorio je riječi: »... životom ćeš se smrti da osvjetiš...«

Jakob KRANJČEVIĆ BRADO